MARX
gazdasági tanai

KARL KAUTSKY

MARX GAZDASÁGI TANAI

Népszerű ismertetés és magyarázat

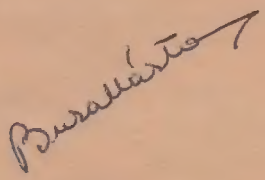

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1957

A német eredeti címe:

KARL MARX' ÖKONOMISCHE LEHREN

Gemeinverständlich dargestellt und erläutert

Sechzehnte Auflage

Verlag von I. H. W. Dietz Nachf. G. m. b. H. Stuttgart 1919

A korábbi magyar kiadások
felhasználásával fordította

FEDOR JÁNOS

Felelős kiadó a Kossuth Könyv- és Lapkiadó igazgatója

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

Ki ne dicsérne egy Klopstockot?
De mindenki olvassa-e? — Nem.
Kapjunk kevesebb hódolatot,
S olvassanak serényebben!

Egyetlen újkori íróra sem alkalmazhatók több joggal Lessing e sorai, mint Marxra. E sorok írója hivatásánál fogva kénytelen figyelemmel kísérni az újabb német közgazdasági irodalmat, s azt tapasztalta, hogy nincs név, amelyet oly gyakran említenének meg benne, mint a Marxét. Marx tanításai alkotják azt a sarkpontot, amely körül a legtöbb újabbkori közgazdasági vita forog. Ez a tény azonban e munka szerzőjét egyáltalán nem tölti el olyan megelégedéssel, amilyet egy, a marxi „iskolához" tartozó embernél elvárhatnánk — ha ilyen „iskola" szóba jöhet —, mert, sajnos, nagyon is gyakran volt alkalma megállapítani, hogy azok, akik Marxról írtak, műveit vagy egyáltalán nem olvasták, vagy csak éppen átfutották. Ha hozzávesszük ehhez, hogy a legtöbb olyan író és tudós, aki Marxszal foglalkozott, ezt nem a tárgyilagos tudományos megismerés céljából, hanem bizonyos pillanatnyi érdekek kedvéért tette, akkor nem lep majd meg bennünket, ha azt látjuk, hogy Marx tanításairól általában a legképtelenebb nézetek vannak elterjedve.

Marxnak nem lehetett feladata, hogy külön-külön foglalkozzék e téves vélemények cáfolásával. Tanai — egyetlen következetesen felépített rendszer részei, s csak összefüggésükben érthetők meg. Aki ezt az összefüggést nem ismeri fel, az egyes tételek értelmezése során mindenkor a felszínen marad. Így a téves nézeteket nem lehetett pár szóval eloszlatni, hanem vagy a marxi írások tüzetes tanulmányozásának szükségességére kellett rámutatni, vagy Marx és Engels sajátos tudományos álláspontját kellett átfogó ismertetés keretében feltárni. Ilyen átfogó ismertetés Engelsnek Dühring ellen irányuló klasszikus polémiája formájában ténylegesen rendelkezésünkre áll. Ez a könyv többet tett a marxi tanok megértése érdekében, mint amennyit Marxnak az egyes tételek értelmezésére vonatkozó valamennyi rövid, apodiktikus kijelentése tehetett volna.

A német irodalomban azonban hiányzik még az olyan mű, amely Marx gazdasági tanait röviden összefoglalva, közérthetően tárgyalja és magyarázza. Többen is hozzákezdtek már egy ilyen munka megírásához, de amit megírtak, töredék maradt.

Ez a munka megkísérli az említett hiány pótlását, vagy legalábbis hozzá akar járulni annak pótlásához.

Természetesen Marx fő munkájához, a „Tőké"-hez igazodik, s követi annak beosztását. Marx más gazdasági munkáira csak helylyel-közzel, nehezebb tételek megvilágítása vagy a „Tőké"-ben mondottak további kifejtése céljából támaszkodhattunk.

A munka célja elsősorban az, hogy mindazokat, akiknek vagy idejük vagy módjuk nincs a „Tőke" tanulmányozására, megismertesse ennek gondolatmenetével. A szerző azonban reméli, hogy munkája azok közül is nem egynek meg fogja könnyíteni a „Tőke" tanulmányozását, akiknek megvan ez a mű, s végül, hogy sokakat fog ösztönözni az eredeti mű olvasására, amelyről eddig téves felfogást tápláltak, vagy amelynek tanulmányozásától az első fejezet nehézségei miatt visszariadtak.

Mi sem tévesebb annál a nézetnél, hogy a „Tőke" írásmódja száraz, nehezen érthető. E sorok írója nem ismer olyan gazdasági művet, amely a fejtegetések világossága és élénksége, a stílusnak helyenként valóságos klasszikus szépsége tekintetében a „Tőké"-vel vetekedhetne.

Mégis, oly nehezen érthető!

Bizonyos helyeken csakugyan így áll a dolog. Ez azonban nem az előadás módjának hibája.

Rendszerint azt hiszik, hogy a közgazdaságtan a tudás olyan területe, amelyet mindenki egy csapásra, a legcsekélyebb előismeret nélkül megérthet. Nos, a közgazdaságtan — tudomány, mégpedig az egyik legnehezebb tudomány, hiszen alig van képződmény, amely olyan bonyolult lenne, amilyen a társadalom. Persze a közhelyek ama gyűjteményének megértéséhez, amelyet Marx vulgáris közgazdaságtannak nevez, nincs szükség több tudásra, mint amennyire a napi üzleti élet során bárki önmagától szert tesz. Ezzel szemben Marx „Tőké"-jének megértése — amely a politikai gazdaságtan bírálata formájában egy új történelmi és gazdasági rendszer alapjait rakja le — bizonyos fokú történelmi tudás mellett a nagyipar fejlődése nyújtotta tények ismeretét is feltételezi.

Aki azokat a tényeket, amelyekből Marx gazdasági törvényeit levezeti, legalább részben nem ismeri, annak e törvények értelme

természetesen homályos marad, annak minden oka megvan arra, hogy panaszkodjék, miszticizmust és hegelizmust emlegessen. Az ilyen embernek a legvilágosabb fejtegetés sem válik hasznára.

Ez véleményünk szerint veszélyes zátony a „Tőke" népszerűsítését szolgáló minden kísérlet szempontjából. Marx olyan népszerűen írt, amennyire az egyáltalán lehetséges. Ahol nehezen érthető, ott a hiba nem a *nyelvezetben*, hanem a tárgyban és az *olvasóban* rejlik. Ennek a nehezen érthetően hangzó nyelvezetnek se szó se beszéd könnyen érthetően hangzóvá változtatása csak a pontosság rovására történhetne: a népszerűsítés szükségképpen elsekélyesítésre vezetne.

Ez a felismerés szabta meg a szerző feladatát. Nem a nyelvezet puszta megváltoztatásáról volt szó. Marx, mint már említettük, olyan népszerűen, s emellett olyan röviden és szabatosan írt, hogy a szavaitól való eltérés gyakran egyenesen csak a helyesség rovására lett volna lehetséges. Ezért a szerző Marx írásainak számos helyét szó szerint idézte. Ezekre idézőjel hívja fel a figyelmet, s ha nincs megjelölve más forrás, a „Tőké"-ből származnak.

A feladat egyfelől az volt, hogy az olvasó figyelmét felhívjuk az elméleti fejtegetések alapjául szolgáló tényekre. Erre különösen az első részben volt szükség. Marx többnyire maga is utalt ezekre a tényekre, de gyakran csak célzások formájában, amelyek mellett rendszerint elsiklottak. Más helyeken a szerző kénytelen volt saját felelősségére hívni fel a figyelmet a tényekre. Vonatkozik ez különösen az első fejezet első pontjára. Ebben a munkában csak utalásokról lehetett szó. A „Tőke" alapjául szolgáló tények részletes tárgyalása nemcsak a megszabott tér kereteit lépné túl, de a szerző erejét is messze meghaladná. Nem jelentene kevesebbet, mint megírni az emberiség fejlődéstörténetét az őskortól kezdve.

A „Tőke" lényegében történelmi munka. Ez a jellege a modern ipart tárgyaló fejezetekben mindenki számára felismerhetően lép előtérbe. Nemcsak elméleti fejtegetéseket tartalmaznak, hanem kiterjedt történelmi kutatásokat is olyan tárgyakról, amelyeket addig csak hiányosan vagy egyáltalán nem dolgoztak fel. Ezekben a fejezetekben az elméleti fejtegetések alapjául szolgáló tények olyan bőségben találhatók, hogy megértésük minden gondolkodó ember számára további előismeretek nélkül is lehetséges. Itt más volt a feladat. A helyszempontok csak a legfontosabb ismertetését engedték meg. Arról volt tehát szó, hogy ennek ellenére is megmaradjon az elméleti fejtegetések történelmi jellege. A közbeeső láncszemek elhagyása esetén ugyanis az elméleti fejtegetések néha más jelle-

get öltenek, s egy olyan állítást, amely csak bizonyos történelmi előfeltételek mellett érvényes, abszolútnak tüntetnek fel.

Ez a munka nemcsak ismertetni akarja Marx tanait, hanem egyszersmind vezérfonalul kíván szolgálni Marx műveinek eredetiben való tanulmányozásához. A szerző ezért feljogosítva érezte magát arra, hogy olyan részeket, amelyek nézete szerint eddig kevés figyelemben részesültek, vagy amelyeknél könnyen félreértések merültek fel, behatóbban tárgyaljon, mint elméleti fejtegetés szempontjából vett jelentőségüknek megfelel. Ezzel szemben más részeket illetően úgy vélekedett, hogy azokat rövidebben tárgyalhatja, amennyiben már általánosan ismertek és elismertek, s így nem kell félreértéstől tartani. A könyv gyakorlati használnak növelése érdekében a tényleges állapotok, például a gyári törvényhozás ismertetését jóval a Marx által tárgyalt időponton túl, a legújabb időkig folytattuk.

Az egyes kategóriák marxi megjelölését megtartottuk, idegen szót azonban lehetőleg minél kevesebbet használtunk. Persze az idegen szavakat nem lehetett teljesen elkerülni. A német nép a kultúráját és tudományát nem csupán a maga erejéből fejlesztette. Sok fogalmat, sőt egész tudományágakat, s ezzel egyszersmind egész sor megjelölést más nemzetektől vett át. Ilyenformán igen sok olyan idegen szót használunk, amely vagy csak a kifejezés pontosságának és tömörségének rovására, vagy egyáltalán nem pótolható. Az idegen szó fordításának zárójelben való közlése olyan gyakorlat, amelyért a szerző nem tud lelkesedni. Ha van az idegen szónak teljesen megfelelő német szó, akkor mindjárt azt kell használni. Ha nincs, akkor a fordítás nem sokat segít. Ebben az esetben az idegen szót olyan összefüggésben kell használni, hogy a gondolkodni tudó olvasónak ne legyen nehéz felfogni annak értelmét. A szerző, az idegen szó megértésének *megkönnyítése* céljából, csak ott közölte zárójelben a megfelelő vagy a legmegfelelőbb német szót, ahol először fordulnak elő a szövegben ritkább idegen szavak. Nem hiszi azonban, hogy a német szó az idegen szóval megjelölt fogalmat teljesen fedné.

Korábban megjelent munkák közül a szerző csak keveset tudott felhasználni. Ki kell azonban emelni Deville francia nyelvű „Tőke"-kivonatát*, amelynek nagy hasznát látta. Egyben kötelességének

* Gabriel Deville. Le Capital par Carl Marx, résumé et accompagné d'un Aperçu sur le Socialisme scientifique (Marx Károly „Tőké"-je, a tudományos szocializmus rövid ismertetésével kiegészített összefoglalás). Párizs, Henry Oriol. 324. old.

érzi, hogy ezen a helyen köszönetet mondjon Deville szeretetre méltó készségéért, amellyel e munka javára lemondott saját művének német kiadásáról.

Különösen javára vált e munkának Eduard Bernstein baráti részvétele és közreműködése, aki buzdítások, útmutatások, valamint a kézirat kritikai átnézése mellett önállóan dolgozott ki különböző fejezeteket. Így például a nagyiparról szóló nagy és fontos fejezet (a második részben) szinte teljesen tőle származik.

Ezért a pártfogásért és támogatásért a szerző annál nagyobb hálával adózik, minél inkább tudatában van feladata nehézségeinek. Nagy eredeti szellemi alkotások népszerű tolmácsolására is vonatkozik az, amit Lessing Conti hercegnek mondat a festészetről: „Ó, hogy nem festhetünk mindjárt a szemünkkel! Mennyi sok megy veszendőbe a szemből a karon át az ecsetbe vezető hosszú úton!"

Ha két festő pontosan ugyanazt a tárgyat veti vászonra, az a két képen más-más alakot ölt. Amit az egyik észrevesz, az a másik figyelmét elkerüli; ami az egyik számára jelentősnek tűnik, az a másik szemében mellékes; s amit különféleképpen látnak, azt ismét különféleképpen ábrázolják. Az eredeti hű felfogása nehéz; hű tolmácsolása még nehezebb.

Amit a szerző e könyvben nyújt, az Marx „Tőké"-jének nem a fényképe, amely az eredetit kisebbítve, vonalról vonalra hűen, de színtelenül tükrözi, hanem olyan kép, amelynek egyéni a színezése és egyéni a rajza.

Ha a fejtegetés, a nehézkesség elkerülése végett, gyakran apodiktikus is, kérjük az olvasót, gondoljon mindig arra, hogy nem Marx, hanem a szerző az, aki hozzá szól, aki előtte Marx gazdasági tanait *ismerteti*. Lehet, hogy ezt valaki szerény feladatnak tartja. Ami e sorok íróját illeti, nagyon meg lesz elégedve, ha sikerül megoldania, ha hozzájárulhat azoknak az igazságoknak terjesztéséhez, amelyeket egy fáradhatatlan kutató, alapos tudós, nagy gondolkodó egész élete munkájának gyümölcseként hozott napvilágra.

London, 1886 október.

K. Kautsky

ELŐSZÓ A NEGYEDIK KIADÁSHOZ

E munka első kiadásának megjelenése óta azok a konkrét körülmények, amelyekre az elméleti fejtegetések megvilágítása céljából hivatkoztunk, részben lényegesen megváltoztak. Örömmel ragadtuk meg tehát az alkalmat, amelyet ez az új kiadás nyújtott számunkra, hogy az elavultat kiküszöböljük, s a legújabb fejlődést tekintetbe vegyük.

A stílus szempontjából is átnéztük a munkát, s azokat a helyeket, amelyek valamelyest nehezebben érthetőknek látszottak, világosabban fogalmaztuk meg.

E külsőségeken kívül semmi változtatni valót nem találtunk. A könyv lényegében a régi maradt.

Fő célja eredetileg csak az volt, hogy a proletariátus *németül beszélő* része számára megkönnyítse a marxi tanok tanulmányozását. Örömmel láttuk azonban, hogy egyszersmind olyan eszköz lett, amely Marx „Tőké"-jének fordításával egy vagy más oknál fogva még nem rendelkező nemzetek számára legalább valamelyest hozzáférhetővé teszi annak tartalmát. *Svéd, cseh* és *lengyel* nyelvre fordították le. További fordítások most készülnek.

Ezek a fordítások számos egyéb tünet mellett arról az érdeklődésről tanúskodnak, amelyet ez idő szerint a világ proletárjai a marxi tanok iránt mutatnak, s egyben azt is tanúsítják, hogy milyen jelentőségre tettek szert az Internacionálé alapítójának eszméi a harcoló nemzetközi proletariátus számára.

Új nemzetközi munkásszövetség van keletkezőben, sokkal átfogóbb és hatalmasabb, mint az előbbi. Nem szervezet fogja össze. Az *anyagi* kapocs, amely összetartja — a különböző tőkés országok proletárjainak közös érdeke. A *szellemi* kapocs, amely egyesíti — a „Tőke" eszmetartalma; ezt túlzás nélkül elmondhatjuk. Vajha ez a munka is hozzájárulna némiképpen a világ proletárjainak e szellemi kapocs révén történő egyesüléséhez.

Stuttgart, 1892 október.

K. Kautsky

ELŐSZÓ A NYOLCADIK KIADÁSHOZ

Két esztendővel e munka ama utolsó kiadása után, melyet a mostani, nyolcadik kiadás előtt átnéztem, megjelent a „Tőke" várva várt harmadik kötete, amely oly sok új és meglepő felismeréshez segített bennünket. Marx gazdasági tanainak ismertetéséhez ettől fogva természetesen hozzátartozott a harmadik kötet fő tartalmának vázlata is. Ez azonban nem egyszerű dolog, s több nyugalmat és időt igényel, mint amennyivel azóta rendelkeztem. Éppen a harmadik kötet megjelenése után az agrárkérdés minden figyelmemet lefoglalta; és alig fejeztem be úgy-ahogy ezzel kapcsolatos tanulmányaimat, máris teljesen igénybe vettek a revizionista irányzat által kirobbantott elméleti harcok. Most úgy látszik, hogy a marxizmusnak ez a legújabb válsága is le van győzve, jelenleg azonban teljes erőmmel egy olyan feladat felé kell fordulnom, amely már 1895-ben jutott nekem, s amelyet az éppen említett két körülmény folytán már amúgy is túlságosan sokáig elhanyagoltam. Arról van szó, hogy ki kell adni az értéktöbblet-elméletekről szóló, Marx által hátrahagyott, körülbelül 1500—1600 nyomtatott oldalnyi történelmi-kritikai fejtegetést, amely egy része „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. munka kéziratának, s amelynek kiadását Engels a „Tőke" negyedik kötetének pótlásaként tervezte.

A kiterjedt nemzetközi levelezés és a szerkesztői tevékenység egyébként is szűkre szabják ennek az óriási műnek a kiadására fordítható időmet; természetes, hogy legalább minden halasztható munkát félreteszek.

Így még most sem jutok hozzá, hogy „Marx gazdasági tanai" c. munkám szükséges kibővítését elvégezzem. Ezúttal be kellett érnem azzal, hogy az egészet átnézzem, a munkásvédelmi törvényekre vonatkozó egyes elavult adatokat, statisztikai számokat és hasonlókat újabb keletűekkel cseréljek fel, s egy fejezetet iktassak be „Értéktöbblet és profit" címmel, amelyben röviden ismertetem legalább a harmadik kötet alapját, az átlagprofitráta törvényét.

Egyébként az egész munka átnézése során semmi változtatni

valót nem találtam. Széles körben elterjedt, s egyes marxisták által is vallott nézet az, hogy a „Tőke" első kötetének általunk, marxisták által eddig képviselt értelmezését a harmadik kötet teljesen megdöntötte és tarthatatlanná tette. Mi sem tévesebb ennél a nézetnél. A harmadik kötet megjelenése után felülvizsgáltam könyvemet, s arra a megállapításra jutottam, hogy elméleti szempontból a legkevésbé sem szorul változtatásra. Persze már eleve várható volt, hogy erre az eredményre jutok, hiszen Engels az első kiadás kéziratát akkor nézte át és hagyta jóvá, amikor már a harmadik kötet tartalmát ismerte. Ha olyan nézeteket talált volna benne, amelyek a harmadik kötet révén helyteleneknek bizonyulnak, akkor bizonyára figyelmeztetett volna erre.

Ami azt a területet illeti, amelyet a „Tőke" első kötete elsősorban vizsgál, amely a szocialistákat főképpen foglalkoztatja, és amelyet ez a munka is szinte kizárólag tárgyal, nevezetesen a tőkésosztály és a munkásosztály közötti viszony területét — itt az értéktöbbletnek profittá való átalakulása semmi szerepet nem játszik; itt teljesen elegendő az érték és az értéktöbblet törvénye. Éppen ez volt az oka annak, hogy Marx az első kötetben teljesen eltekintett a profittól.

De ne gondoljuk, mint azt számosan teszik, hogy Marx, amikor a „Tőke" első kötetét írta, csak az érték és az értéktöbblet törvényét ismerte, s profitráta-elmélete később csak zavarból fakadó, utólag kiokoskodott kényszermegoldás volt, s arra szolgált, hogy érték-elméletét a valóság eme elméletnek látszólag ellentmondó jelenségeivel összhangba hozza. Erről szó sincs. Amikor Marx az első kötetet írta, fejében már az egész elmélet, a profit és a földjáradék törvényét is beleértve, teljesen készen volt, s ha kifejtésével sohasem jutott formai befejezéshez, ez lelkiismeretességével magyarázható, amely minduntalan az újonnan felmerülő tények újólagos tanulmányozására késztette, nem pedig azzal, hogy nem látott világosan ezekben a kérdésekben.

Ez kétségtelenül világos lesz mindenki számára, mihelyt az „Értéktöbblet-elméletek" c. fejtegetés nyomtatásban megjelenik. Az 1861—1863-ból származó kéziratban már a harmadik kötet valamennyi elmélete ki van fejtve. Ha a harmadik kötet megdöntené az elsőt, akkor Marx az 1867-ben megjelent első kötetet már megírása előtt „túlhaladottnak" találta volna.

Az „Értéktöbblet-elméletek" c. fejtegetés a marxi értéktöbblet-elmélet megértéséhez nem kevésbé lesz fontos, mint a magá-

ban a munkában vizsgált és bírált elméletek megértéséhez. Remélem, hogy minden akadály ellenére sikerül Marx életművének ezt a befejezését rövidesen hozzáférhetővé tennem a nyilvánosság számára*.

Berlin-Friedenau, 1903 május.

K. Kautsky

* Marx itt említett munkája német nyelven „Theorien über den Mehrwert" („Értéktöbblet-elméletek") címmel 1905-ben jelent meg. K. Kautsky rendezte sajtó alá. Magyar nyelvű kiadását most készíti elő a Kossuth Könyvkiadó. — *Ford.*

ELSŐ RÉSZ

ÁRU, PÉNZ, TŐKE

Első fejezet

AZ ÁRU

1. AZ ÁRUTERMELÉS JELLEGE

Aminek elemzésére Marx „A tőke" című munkájában vállalkozott, az a manapság uralkodó *tőkés termelési mód.* Művében nem a termelés alapjául szolgáló *természeti törvényekkel* foglalkozik; ezeknek kutatása a mechanika és a vegytan, nem pedig a politikai gazdaságtan feladatai közé tartozik. Másrészt nem csupán a termelés valamennyi népnél azonos formáinak vizsgálatát tűzi ki feladatául, mert hiszen az ilyen vizsgálódás többnyire csak közhelyeket eredményezhet, mint például azt, amely szerint az embernek ahhoz, hogy termelhessen, állandóan szüksége van szerszámokra, földre és élelemre. Marx inkább a társadalmi termelés egy olyan meghatározott formájának fejlődési törvényeit kutatta, amely egy bizonyos időre (az utóbbi évszázadokra) és bizonyos nemzetekre jellemző (az európaiakra vagy Európából származókra; a legutóbbi időben ez a termelési mód más nemzeteknél, például a japánoknál és a hinduknál is kezd meghonosodni). Ez a manapság uralkodó, tőkés termelési mód, amelynek sajátosságait még közelebbről is meg fogjuk ismerni, szigorúan elkülönül más termelési módoktól, így például a feudális, hűbéri termelési módtól, amely Európában a középkorban uralkodott, vagy az őskommunizmustól, amellyel valamennyi nép fejlődésének küszöbén találkozunk.

Ha a mai társadalmat tekintjük, akkor azt látjuk, hogy gazdagsága *árukból* áll. Az áru olyan munkatermék, amelyet nem a termelőnek vagy hozzátartozóinak *saját használatára,* hanem más termékekkel való *kicserélés* céljából hoztak létre. Tehát nem *természeti,* hanem *társadalmi* sajátosságok azok, amelyek valamely terméket áruvá tesznek. Egy példa világossá teszi ezt. Az a fonál, amelyet egy leány valamelyik ősi paraszthánál lenből azért fon, hogy belőle a család saját használatára szolgáló vásznat szőjenek: *használati tárgy,* de nem *áru.* Ha azonban egy takács fon len-

fonalat, mégpedig azért, hogy a szomszéd földművessel búzáért elcserélje, vagy éppenséggel, ha egy gyáros nap nap után sok mázsányi lent dolgoztat fel, hogy azután a terméket eladja, akkor az *áru*. Persze egyben használati tárgy is, de olyan használati tárgy, amelynek különleges társadalmi szerepet kell betöltenie, azaz ki kell cserélődnie. A lenfonálon nem látható, hogy áru-e vagy sem. Természeti formája teljesen azonos lehet, akár parasztkunyhóban parasztleány fonta saját kelengyéje számára, akár gyárban gyári leány, aki maga talán soha egyetlen szálat sem fog belőle elhasználni. Csak társadalmi szerepéről, arról a *társadalmi funkcióról* lehet felismerni, hogy áru-e vagy sem, amelyet betölt.

A tőkés társadalomban a munkatermékek mind fokozottabb mértékben öltenek áruformát; ha manapság még nem minden munkatermék áru, ennek az az oka, hogy korábbi termelési módok maradványai állanak fenn a jelenlegivel párhuzamosan. Ha ezektől az egészen jelentéktelen maradványoktól eltekintünk, mondhatjuk, hogy *manapság minden munkatermék áruformát ölt*. A mai termelési módot nem érthetjük meg, ha az áru jellege nem vált előttünk világossá. Ezért az áru vizsgálatával kell kezdenünk.

E vizsgálat megértését azonban véleményünk szerint nagyon elő fogja segíteni, ha mindenekelőtt azt fejtjük ki, hogy melyek az árutermelés jellegzetes sajátosságai a termelés más formáival szemben. Így jutunk el legkönnyebben annak a szempontnak megértéséhez, amelyet Marx az áru elemzése során alkalmazott.

Amennyire vissza tudunk tekinteni az emberi nem történetében, azt látjuk, hogy az emberek mindenkor kisebb vagy nagyobb társadalmak keretében szerezték meg a létfenntartásukhoz szükséges eszközöket, hogy a termelés mindenkor *társadalmi* jellegű volt. Marx ezt már „Bérmunka és tőke" címmel a *Neue Rheinische Zeitung*-ban (1849-ben) megjelent cikkében* világosan kifejtette.

„A termelésben az emberek nemcsak a természetre hatnak — mondja itt. — Csak úgy termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott vonatkozásokba és viszonyokba lépnek egymással, behatásuk a természetre, termelésük, csak ezek között a társadalmi vonatkozások és viszonyok között folyik le.

A termelőeszközök jellege szerint természetesen mások és mások lesznek majd ezek a társadalmi viszonyok, melyekben a termelők érintkezésbe lépnek egymással, a feltételek, melyek között tevé-

* Nemrégiben brosúra-formában is megjelent.

kenységeiket kicserélik és a termelés összességében részt vesznek. A lőfegyvernek, ennek az új hadiszerszámnak a felfedezése szükségképpen megváltoztatta a hadsereg egész belső szervezetét, megváltoztak a viszonyok, amelyeken belül egyes egyének hadsereget alkotnak és mint hadsereg működhetnek, megváltozott az egyes hadseregek viszonya is egymáshoz.

A társadalmi viszonyok, melyek között az egyének termelnek, a társadalmi termelési viszonyok tehát változnak, megváltoznak az anyagi termelőeszközök, a termelőerők változásával és fejlődésével. A termelési viszonyok a maguk összességében alkotják azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak neveznek, méghozzá a fejlődés meghatározott történelmi fokán álló társadalomnak, sajátságos megkülönböztető jelleggel"*.

Lássunk néhány példát, amelyek világosabbá teszik a mondottakat. Vegyünk szemügyre valamely primitív, a termelés alacsony fokán álló népet, amelynél az élelemszerzés legfőbb módja a vadászat. Ilyenek például az indiánok. Dodge „A távol-nyugat mai indiánjai" című munkájában a következőket írja vadászatuk módjáról:

„Miután a fej és szív segítségét csak alkalomadtán veszik igénybe, a gyomor követelései azonban folytonosak, a törzs rendszerint a »harmadik rend« uralma alatt van. Ez a hatalom a törzs vadászainak összességéből áll, akik céhszerű testületet alkotnak, s ennek döntései ellen saját körükben nincs fellebbezés. A cheyennek ezeket a férfiakat »kutyakatonáknak« nevezik. A fiatalabb és tevékenyebb főnökök mindenkor e »kutyakatonák« közé tartoznak, de nem feltétlenül a parancsnokaik. A »katonák« szóbeli megállapodással maguk döntenek általános ügyeikben, amelyek részleteit azután a közülük kiválasztott legnevesebb és legélesebb eszű vadászokra bízzák. E »kutyakatonák« közt van sok ifjú, akik a harcosok felavató próbáján még nem estek túl. Egyszóval ez a vadászcéh a törzs valamennyi munkaképes elemét magában foglalja, és azt a hatalmat alkotja, amely a nőket és gyermekeket megvédi és élelmezi.

Minden évben nagy őszi vadászatokat tartanak, hogy lehetőleg minél több vadat ejtsenek el, s jelentékeny húskészletet sózzanak be és szárítsanak télire. Ilyenkor a »kutyakatonák« a nap hősei, és jaj annak a szerencsétlennek, aki nem engedelmeskedik, s ön-

---

* *Marx—Engels*. Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 66. old. — *Ford.*

kényes vagy demokratikus úton hozott döntéseik közül akár a legjelentéktelenebbet is figyelmen kívül hagyni merészeli! Amikor mindennel elkészültek, a legügyesebb vadászok korán, hajnalhasadás előtt útra kelnek. Ha több bivalycsordát fedeznek fel, akkor azt szemelik ki zsákmányul, amely olyan helyen van, hogy a rajtaütést megelőző bekerítés, a kiáltások, majd a lövések a többi csordát a legkevésbé nyugtalanítják . . . A bekerítés egész ideje alatt a törzsnek azok a férfiai, akik részt tudnak venni a bivalyok lemészárlásában, valamennyien egy csoportban, hallgatagon és az izgalomtól remegve, lóháton várakoznak valamely, a bivalyok látókörén kívül eső szakadékban. Amikor a csorda már a vadászatra alkalmas helyen van, a vezető vadászok felosztják embereiket, s az erre a célra kiszemelt ideiglenes vezetőkkel az előre megjelölt helyekre küldik őket. Ha azután a vezető vadász látja, hogy mindenki a maga helyén s minden készen van, egy lovascsapattal megpróbálja bekeríteni a csordát, bezárni a nyitva maradt oldalt. Majd megadja a jelt, mire az egész raj olyan vad ordítozással tör előre, amely a holtakat is feltámasztaná, s a csordára veti magát. Néhány perc, s teljes erővel folyik a mészárlás. Néhány bivaly esetleg áttöri a vadászok gyűrűjét és elmenekül. Ezeket nem üldözik, ha más csordák is vannak a közelben.

Amikor még csak íjat és nyilat használtak, minden harcos ismerte a maga nyilait, s könnyen meg tudta ismerni az általa elejtett bivalyokat. Ezek az ő kizárólagos egyéni tulajdonát alkották, kivéve azt a részt, amellyel az özvegyek, illetve a megélhetésről gondoskodó harcos nélküli családok javára kellett adóznia. Ha több harcos nyilát találták valamely megölt bivalyban, a tulajdonjogot a nyilak helyzete szerint állapították meg. Ha mindegyik nyíl halálos sebet okozott, a bivalyt szétosztották, vagy nemritkán valamelyik özvegynek ítélték oda. Az ilyen kérdésekben a legfőbb vadász döntött, csakhogy döntései ellen fellebbezni lehetett, kérni lehetett a »kutyakatonák« általános ítéletét. Mióta azonban a lőfegyverek általános használata lehetetlenné tette a bivaly elejtőjének megállapítását, az indiánok felfogásukban kommunistábbak lettek*, s az elejtett vadak húsát és bőrét a viszonylag egyenlő felosztásnak egy általuk feltalált mértéke szerint osztják szét" (206—211. old.).

* Helyesebben azt kellene mondani, hogy felfogásukban *ismét* kommunisták lettek. Eredetileg az indiánok háztartása, tehát a vadászatok eredményének elosztása is kommunista volt.

Mint látjuk, ennél a vadásznépnél a termelés *társadalmi* jellegű; különféle munkát végző emberek működnek együtt közös eredmény elérése érdekében.

Már itt találkozunk a munkamegosztás és a tervszerű együttműködés (a kooperáció) kezdeteivel*. A vadászok különböző képességük szerint különböző munkát végeznek, de közös terv alapján. A különböző munkát végző emberek együttműködésének, vagy mint Marx „Bérmunka és tőke" című munkájában mondja, „a tevékenységek kicserélésének" eredményét, a vadászzsákmányt nem *cserélik ki*, hanem *elosztják*.

Csak mellesleg utalunk arra, hogy a termelőeszközök változásával (amikor az íj és nyíl helyébe a lőfegyver lép) az elosztás módja is megváltozik.

Vegyük most szemügyre a társadalmi termelési módnak egy másik, magasabb fokát, például a földművelésen alapuló *indiai faluközösséget*. Az őskommunizmusból, amely ezekben uralkodott, már csak szegényes maradványokat találunk Indiában. De Nearch, macedóniai Nagy Sándor tengernagya, Strabo szerint (XV. I. 66.) Indiának még olyan vidékeiről számolt be, ahol a föld köztulajdonban volt, közösen művelték, s aratás után a föld hozamát a faluközösség tagjai felosztották egymás között. Elphinston szerint ez a közösség még századunk elején India egyes vidékein fennállott. Jáva szigetén a faluközösség olyan formában áll fenn, hogy a szántóföldet időről időre újra felosztják a falubeliek között, akik a maguk részét nem magántulajdonként, hanem csak bizonyos ideig való használatra kapják. Elő-Indiában a szántóföld többnyire már az egyes falubeliek magántulajdona lett, az erdő, a legelő és a parlagföld azonban még sok helyen köztulajdon, amelyet a község minden tagjának joga van használni.

Ami bennünket az ilyen, az angol uralom, nevezetesen az általa életbeléptetett adórendszer bomlasztó hatásának még áldozatul nem esett faluközösség tekintetében érdekel, az a körülmény, hogy

---

* „A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen együtt dolgozik és együttműködik, kooperációnak hívják" [306. old.°]. Nyolc oldallal hátrább Marx egy jegyzetben a következőket írja: „Linguetnek a »Théorie des lois civiles«-ben talán igaza van, mikor a vadászatot a kooperáció első formájának . . . mondja" [314. old.].

° A szögletes zárójelbe tett oldalszámok a „Tőke" I. kötetének 1955-ben, a Szikra kiadásában megjelent, harmadik kiadására vonatkoznak. — *Ford.*

milyen jelleget öltött benne a *munkamegosztás*. Erre már láttunk példát az indiánoknál; sokkal magasabb fokát találjuk azonban az indiai faluközösségnél.

A községi elöljáróság mellett, amelynek ha egy személyből áll — pateel, ha viszont testületet, többnyire öttagút alkot — pancsa a neve, az indiai gazdálkodási közösségben egész sor további tisztviselő található: a karnam vagy macsaddi, a számvivő, aki a közösség pénzügyi viszonyaira ügyel fel, a közösségnek egyes tagjaival, más közösségekkel és az állammal kapcsolatos pénzügyeit intézi; a tallier, akinek feladata a bűntettek és kihágások kinyomozása, s ugyanakkor kötelessége, hogy az átutazókat védelmezze s a közösség határán túl a következő községbe elkísérje; a toti, a mezőőr és földmérő, akinek arra kell ügyelnie, hogy a szomszédos közösség el ne tolja a mezsgyéket, ami különösen rizstermesztésnél könnyen megtörténhet; a vízfelügyelő, akinek az öntözőcsatornákat kell karban tartania, s gondoskodnia kell arról, hogy a nyitva, illetve zárva tartás körül ne legyen hiba, és minden földterület kellő vízhez jusson, ami különösen a rizstermesztésnél nagyon fontos; a brahman, aki a szükséges istentiszteleteket végzi; a tanító, aki a gyermekeket írni és olvasni tanítja; a naptár-brahman vagy asztrológus, akinek a vetés, aratás, cséplés meg más fontos munkák számára a szerencsés vagy szerencsétlen napokat kell előre kifürkésznie; a kovács, az ács és a kerékgyártó; a fazekas, a mosó, a borbély, a tehénpásztor, az orvos, a devadasi (táncosleány), sőt itt-ott egy énekes is.

Mindezek a közösség és tagjai számára dolgoznak, s ezért részt kapnak vagy a földterületből vagy a termésből. Itt, a fejlettség e magas fokán álló munkamegosztásnál is *a különféle munkát végző emberek együttműködését és a termékek elosztását* látjuk.

Vegyünk egy további, szinte közismert példát: egy szükségleteit önmaga kielégítő patriarchális parasztcsaládot, egy olyan társadalmi alakulatot, amely az indiai gazdálkodási közösség példáján az imént ismertetett, s minden közelebbről ismert kultúrnép fejlődésének küszöbén kimutatható termelési módból alakult ki.

Az ilyen parasztcsalád szintén nem elszigetelt emberek képét mutatja, hanem különféle olyan munkákat végző emberek társas együttműködését, amelyek életkor, nem és évszakok szerint változnak. Szántanak, aratnak, gondozzák az állatokat, fejnek, fát gyűjtenek, fonnak, szőnek, varrnak, kötnek, faragnak, ácsolnak és így tovább. A legkülönfélébb munkákat végző emberek működnek közre, vannak kapcsolatban. Az egyes munkások itt

éppoly kevéssé *cserélik ki* termékeiket, mint az előbbi példákban, hanem a termékek a viszonyoknak megfelelően *elosztásra kerülnek* közöttük.

Tegyük fel mármost*, hogy az imént ismertetett földművelő közösség termelőeszközei annyira tökéletesedtek, hogy a földművelésre kevesebb munkát kell fordítani, mint annak előtte. Munkaerő szabadul fel, amelyet — ha a technikai segédeszközök eléggé fejlettek — talán úgy hasznosítanak, hogy a közösség területén fekvő tűzkő-lelőhelyet kiaknázzák, s a kőből szerszámokat és fegyvereket készítenek. A munka termelékenysége olyan magas, hogy jóval több szerszámot és fegyvert készítenek, mint amennyire a közösségnek szüksége van.

Valamely nomád pásztortörzs vándorlásai során érintkezésbe jut ezzel a közösséggel. A munka termelékenysége ennél a törzsnél is emelkedett, a törzs olyan helyzetbe került, hogy több állatot tenyészt, mint amennyire szüksége van. Érthető, hogy ez a törzs szívesen cseréli ki a maga állatfölöslegét a földművelő közösség szerszám- és fegyverfölöslege ellenében. A fölös állat és a fölös szerszám e csere révén *áruvá* válik.

Az árucsere természetes következménye annak, hogy a termelőerők fejlődése túlszárnyalta az ősi közösségek korlátozott szükségleteit. Az őskommunizmus a technikai fejlődés bizonyos fokától kezdve akadályává válik a technika továbbfejlődésének. A termelési mód a társadalmi munka körének *kiterjesztését* követelte; mivel azonban az egyes közösségek idegenül álltak egymással szemben és függetlenek voltak egymástól, ez a kiterjesztés nem volt lehetséges a tervszerű kommunista munka kiterjesztése útján, hanem csak olyanformán, hogy a közösségek kicserélték egymással munkájuk fölöslegét.

Hogyan hatott vissza az árucsere a közösségen belül uralkodó termelési módra, míg végül az árutermelés egymástól független *magánmunkások* termelése lett, akik a termelőeszközöket és munkájuk termékeit magántulajdon alapján birtokolják — ennek kutatását nem tartjuk feladatunknak. Amit ki akarunk mutatni, az a

* Egész sor tény bizonyítja, hogy az árutermelés kezdeti fejlődése valóban úgy ment végbe, ahogyan az alábbi sorokban ismertetjük. Természetesen a fejlődés nem ment olyan egyszerűen, mint itt bemutatjuk, de fejtegetésünk célja nem is az árutermelés *történetének* leírása, hanem *sajátosságainak* kimutatása, márpedig ezek legkönnyebben más termelési módokkal való összehasonlítás útján ismerhetők fel.

következő: az árutermelés *társadalmi* formája a termelésnek; elképzelhetetlen a társadalmi kapcsolatok körén kívül, sőt *a társadalmi termelés kiterjesztését* jelenti az árutermelést megelőző kommunista (a törzsön, a faluközösségen vagy a patriarchális családon belül folyó) termelés határain túl. Az árutermelésnél azonban a társadalmi jelleg nem mutatkozik meg nyilvánvalóan.

Vegyünk például egy fazekast meg egy földművest, egyszer mint egy indiai kommunista faluközösség tagjait, másszor mint árutermelőket. Az első esetben mindketten egyaránt a közösségnek dolgoznak: az egyik fazekait, a másik a föld termékeit bocsátja a közösség rendelkezésére; az egyik terményekben, a másik fazekakban kapja meg a maga részét. A második esetben mindketten egymástól függetlenül magánmunkát végeznek, de mindkettő nemcsak önmagának, hanem (talán ugyanolyan mértékben, mint előbb) a másiknak is dolgozik. Ezután kicserélik termékeiket, s lehetséges, hogy az egyik ugyanannyi terményt, a másik ugyanannyi fazekat kap, mint azelőtt. Látszólag tehát semmi lényeges változás nem történt, holott ez a két folyamat alapjában különbözik egymástól.

Az első esetnél mindenki előtt azonnal világos, hogy a társadalom az, amely a különféle munkákat kapcsolatba hozza egymással, amely az egyik embert a másik javára dolgoztatja, s minden egyes tagjának közvetlenül kiutalja a másik munkájának termékeiből neki járó részt. A második esetnél látszólag mindenki önmagának dolgozik, s az a mód, ahogyan ki-ki a mások termékéhez hozzájut, látszólag nem a munka társadalmi jellegéből, *hanem magának a terméknek sajátosságaiból* következik. Most úgy látszik, hogy nem a fazekas meg a földműves dolgozik egymás számára, hogy tehát — nem a fazekasmunka meg a földművesmunka a társadalom számára szükséges munkák, hanem hogy a fazekakban és a föld termékeiben rejlenek bizonyos misztikus tulajdonságok, s ezek idézik elő bizonyos körülmények között kicserélésüket. Az *embereknek* a munka társadalmi jellege által meghatározott egymáshoz való viszonya az *árutermelés* uralma alatt *dolgok*, tudniillik termékek egymáshoz való viszonyának látszatát ölti. Amíg a termelés közvetlenül társadalmasítva volt, a társadalom határozta meg és irányította, s a termelők egymáshoz való viszonya világosan mutatkozott meg. Mihelyt azonban a munkák magánmunkákká lettek, amelyeket egymástól függetlenül végeztek, mihelyt a termelés ezáltal tervszerűtlen lett — a termelők egymáshoz való viszonya termékek viszonyának tűnt fel. Ezek után a termelők

közötti viszonyok meghatározása nem tőlük függött többé; e viszonyok az emberek akaratától függetlenül fejlődtek, a társadalmi erők az emberek fölé kerekedtek, s régmúlt századok naiv felfogásában *isteni* hatalmakként, a későbbi „felvilágosodottabb" századok elképzelésében *természeti* hatalmakként jelentek meg.

A termékek természeti formáit ettől kezdve olyan tulajdonságokkal ruházzák fel, amelyek misztikusaknak látszanak, amíg nem a termelők egymáshoz való viszonyából kiindulva magyarázzák. Ahogy a bálványimádó a maga bálványánál olyan tulajdonságokat feltételez, amelyek nem annak természeti adottságaiból fakadnak, ugyanúgy a polgári közgazdász szemében az áru olyan érzéki dolognak tűnik, amely érzékfeletti tulajdonságokkal van felruházva. Ezt nevezi Marx „fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan" [77. old.].

Az áru e fétisjellegét — s mint később látni fogjuk: a tőkéét is — Marx fedezte fel. A fetisizmus az, ami az áru sajátosságainak felismerését megnehezíti, sőt amíg le nem küzdöttük, lehetetlenné teszi. Az áruérték teljes megértéséhez lehetetlen eljutni az áru fétisjellegének felismerése nélkül. Ezért „Az áru fétisjellege és ennek titka" című fejezetet a „Tőke" egyik legfontosabb fejezetének tartjuk, amelyre e könyv minden olvasójának különös figyelmet kellene fordítania. És mégis, Marx tanainak ellenfelei, sőt gyakran maguk a hívei is éppen ezt a fejezetet szinte egyáltalán nem veszik figyelembe.

2. AZ ÉRTÉK

Mihelyt az áru fétisjellegét világosan megértettük, vizsgálata már aránylag kevés nehézséget okoz.

Mint már láttuk, az árunak az a célja, hogy kicserélődjön. Ez azonban feltételezi, hogy az áru akár valóságos, akár csupán képzelt emberi szükségletet elégítsen ki. Senki sem cseréli ki a maga termékét valamely más termékre, ha ennek hasznát nem veheti. Az árunak tehát hasznos dolognak kell lennie, elengedhetetlen, hogy *használati értéke* legyen. A használati értéket az árutest *fizikai* tulajdonságai határozzák meg. Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a társadalmi formája. A használati érték tehát nem olyan tulajdonság, amely csupán az árura jellemző. Vannak olyan használati értékek, amelyek nem áruk. Ilyenek például, mint fentebb láttuk, valamely kommunista

közösség termékei. Sőt vannak olyan használati értékek is, amelyek még csak nem is munkatermékek. Ilyenek például az őserdő fáinak gyümölcsei, a folyók vize. Ezzel szemben nincs olyan áru, amelynek használati értéke ne volna.

Mihelyt a használati értékek áruvá válnak, azaz kicserélődnek egymással, azt tapasztaljuk, hogy ez mindenkor meghatározott számarányban történik. Azt az arányt, amelyben az egyik árut egy másikra kicserélik, az áru *csereértékének* nevezzük. Ez az arány különböző időkben és különböző helyeken eltérő lehet, de egy bizonyos időpontban és egy bizonyos helyen mindig meghatározott nagyságot képvisel. Ha 20 rőf vásznat 1 kabátra, s ugyanakkor 20 rőf vásznat 40 font kávéra cserélünk ki, akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy ugyanakkor 1 kabátot is kicserélhetnénk 40 font kávéra, ha cserére kerülne sor. A kabát csereértéke egészen más formában jelenik meg, ha vászonra, illetőleg ha kávéra cserélik ki. De bármilyen formában jelenik is meg valamely áru csereértéke, tartalma egy bizonyos időpontban és egy bizonyos helyen mindig ugyanaz. E társadalmi jelenség megmagyarázásához vegyünk egy hasonló jelenséget az anyagi világ köréből. Ha azt mondom, hogy valamely tárgy 16 kilogrammot vagy 32 fontot, avagy egy orosz pudot nyom, akkor tudom, hogy mindeme különböző kifejezések alapja egy meghatározott tartalom, a tárgy egy meghatározott *súlya*. Ugyanúgy valamely áru különböző csereérték-kifejezéseinek alapja is egy meghatározott tartalom, s ezt nevezzük az áru *értékének*.

Ezzel eljutottunk a politikai gazdaságtan legfontosabb alapvető kategóriájához, amely nélkül az uralkodó termelési mód mechanizmusát nem érthetjük meg helyesen.

Mi alkotja az áruk értékét? Erre a kérdésre kell válaszolni.

Vegyünk két árut, mondjuk búzát és vasat. Bármilyen is a csereviszonyuk, az mindig kifejezhető egy matematikai egyenletben, például 1 hektoliter búza = 2 mázsa vas. De közismert, s már a népiskolákban tanított tétel az, hogy számtani műveleteket csakis egyneműekkel lehet végezni; így például 10 almából levonhatok 2 almát, de 2 diót sohasem. Eszerint a búzában és a vasban mint áruban kell lenni valami közösnek, ami összehasonlításukat lehetővé teszi. Éppen ez a közös valami az értékük. De vajon természeti tulajdonsága-e ez a közös valami az áruknak? Mint használati értékek csak azért cserélődnek ki, mert *különböző, nem közös* természeti tulajdonságaik vannak. Ezek a tulajdonságok

szolgálnak a csere *indítóokául*, de nem határozhatják meg azt az *arányt*, amelyben az áruk kicserélődnek.

Ha eltekintünk az árutestek használati értékétől, akkor csak *egy* tulajdonságuk marad, az, hogy *munkatermékek*. Ha azonban eltekintünk a termékek használati értékétől, akkor eltekintünk annak a munkának különböző meghatározott formáitól is, amely a termékeket létrehozta; akkor már nem asztalosmunka, szövőmunka stb. termékei, hanem csupán olyan termékek, amelyek előállítására *általában vett emberi munkaerőt* fordítottak. És mint ilyenek — *értékek*.

Valamely árunak tehát csak azért van értéke, mert általában vett emberi munka, elvont emberi munka tárgyiasúl meg benne. Hogyan mérjük mármost az értékét? A benne foglalt értékképző — a munka mennyiségével. A munka mennyiségének mércéje viszont az idő.

Azt hinné az ember, hogy ha valamely áru értékét az előállítására fordított idő határozza meg, akkor minél lustább és ügyetlenebb valaki, annál értékesebb az áruja. Itt azonban nem *egyéni*, hanem *társadalmi* munkáról van szó.

Emlékezzünk vissza arra, hogy az árutermelés olyan munkák rendszere, amelyeket jóllehet egymástól függetlenül, mindamellett *társadalmi* összefüggésben végeznek. „A társadalom egész munkaereje, amely az áruvilág értékeiben testesül meg, itt *egy és ugyanaz az emberi munkaerő*, bár számtalan egyéni munkaerőből áll. Minden ilyen egyéni munkaerő ugyanolyan emberi munkaerő, mint a másik, amennyiben *társadalmi átlagmunkaerő* jellege van, és mint ilyen társadalmi átlagmunkaerő hat, tehát valamely áru termeléséhez is csak az *átlagosan* szükséges, vagyis *társadalmilag* szükséges munkaidőt használja fel. Társadalmilag szükséges munkaidő az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglevő, társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsunk" [47. old.]. Ha megváltozik a munka termelőereje, akkor megváltozik a társadalmilag szükséges munkaidő is, megváltozik az érték.

Annak, hogy mennyi idő szükséges valamely termék előállításához, természetesen mindig, minden termelési mód mellett érdekelnie kell az embert; ugyanígy mindig, a kommunista termelési mód mellett is befolyással kell lennie a különféle munkákat végző emberek együttműködésének mértékére.

Vegyük ismét egy indiai kommunista faluközösség példáját. Tegyük fel, hogy két kovácsot foglalkoztatott mezőgazdasági

eszközeinek előállításánál. Egy találmány annyira fokozza a munka termelékenységét, hogy már csak egy kovács kell ahhoz, hogy a szükséges mezőgazdasági eszközöket egy bizonyos időn belül elkészítse. Most már nem két kovácsot bíznak meg e munka elvégzésével, hanem csak egyet; a másikat talán fegyverek vagy díszművek készítésénél foglalkoztatják. A földművesmunka termelékenysége viszont változatlan marad. Ahhoz, hogy a közösség terményekben mutatkozó szükségletét a korábbi mértékben lehessen kielégíteni, ugyanannyi munkaidőt kell fordítani földművesmunkára, mint előbb.

Ilyen körülmények között a közösség minden tagjának ugyanolyan rész jut a föld termékeiből, mint régebben, de azért most már van valami különbség: a kovácsmunka termelékenysége megkétszereződött, a mezőgazdasági eszközök készítéséért most már nem *két*, hanem csak *egy* rész jut a föld termékeiből. A különféle munkák viszonyában bekövetkezett változás itt igen egyszerű, kézzelfogható. De misztikussá válik, mihelyt nem a kovácsmunka és a földművesmunka végzőinek közvetlen együttműködéséről van szó, hanem csak termékeik útján létesül közöttük kapcsolat. Ekkor a kovácsmunka termelékenységében bekövetkezett változás a kovácsmunka termékének más termékekkel való csereviszonyában beállott változásnak, értéke megváltozásának tűnik.

Már Ricardo felismerte, hogy valamely áru értékének nagyságát az előállítására fordított munkamennyiség határozza meg. De nem ismerte fel a munka *társadalmi* jellegét, amely az áru értékformájában rejtőzik: az áru fétisjellegét. S éppoly kevéssé választotta külön határozottan és tudatosan a munka áruértéket alkotó oldalát, annak használati értéket alkotó oldalától. Az áru fétisjellegéről már beszéltünk. Nézzük most, milyen megállapításokra jutott Marx az árukban megtestesülő munka kettős jellegének vizsgálata során.

Mint láttuk, az áru használati érték és érték. Anyagát a természet szolgáltatja. Értékét a munka hozza létre, de ugyanúgy a használati értékét is. Milyen módon hoz létre mármost a munka értéket és milyen módon használati értéket?

A munka egyfelől úgy jelenik meg előttünk mint általában vett emberi munkaerő termelő felhasználása, másfelől mint meghatározott emberi tevékenység valamely különleges cél szolgálatában. Az előbbi értelemben vett munka közös jellegzetessége az ember minden termelőtevékenységének. Az utóbbi értelemben vett munka a különféle termelőtevékenységeknél különböző. Vegyük a kovács-

munkát és a földművesmunkát. Mind a kettőnél közös az, hogy a munka során általában vett emberi munkaerőt használnak fel. Ugyanakkor azonban mindegyiknek más a célja, a működési módja, a tárgya, mások az eszközei és más az eredménye.

A *meghatározott* célszerű emberi tevékenység hozza létre a *használati értéket.* E tevékenység különbözősége szolgál az árutermelés alapjául. Árukat csak akkor cserélnek ki, ha különbözők; senki sem cserél ki búzát búzára vagy kaszát kaszára, de búzát kaszára már igen. Használati értékek csak akkor léphetnek fel egymással szemben mint áruk, ha *minőségileg különböző* hasznos munkát tartalmaznak.

Az áruk mint *értékek* azonban nem minőségileg, hanem *mennyiségileg* különbözők. Az árukat azért cserélik ki, mert mint használati értékek különbözők; a cserénél azért hasonlítják őket össze és hozzák egymással bizonyos viszonyba, mert mint értékek egyenlők. A munka az értéket nem hozhatja létre mint meghatározott célszerű, s a maga minőségbeli sokféleségében kifejtett tevékenység, hanem csak mint olyan tevékenység, amely minden ágában egyenlő jellegű — mint általában vett emberi munkaerő kifejtése. Az ilyen értelemben felfogott különféle munkák, akárcsak az értékek, nem minőségileg, hanem csak mennyiségileg különbözők. Ez azt jelenti, hogy az értékképzés szempontjából minden munkát *egyszerű átlagmunkának*, olyan egyszerű munkaerő kifejtésének kell tekinteni, amellyel átlagban minden ember testi organizmusánál fogva rendelkezik. A bonyolult munka ebben a tekintetben csak megsokszorozott egyszerű munka. Kis mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. A különböző — egyszerű munkára visszavezetett — munkafajták közötti arányok megállapítása az árutermelés jellegének megfelelően társadalmi, ugyanakkor azonban öntudatlan folyamat. Az áruvilág fetisizmusának rabjai azonban azt a körülményt, hogy a bonyolult munka különböző fajtái megsokszorozott egyszerű munkaként jelennek meg, nem *társadalmi*, hanem *természeti* okok következményének tulajdonítják. Szép számmal ismerünk kispolgári szocialistákat, akik az értéket „konstituálni" akarták, azaz egyszer s mindenkorra meg akarták állapítani, hogy ilyenformán az árutermelést „megtisztítsák salakjától" és örökössé tegyék. Ezek a kispolgári szocialisták kísérletet tettek arra, hogy a vélt természeti okokat megállapítsák, s minden munkánál meghatározzák, milyen mértékben hoz létre értéket. (Vö. Rodbertus, Normalwerkarbeitstag.) Valójában ezek az okok társadalmiak, és szakadatlanul változnak.

Kevés olyan terület van, amelyen annyi sok téves nézet merült volna fel, mint az érték területén. Néhányat maga Marx igazított helyre.

Különösen *egy* tévedés az, amelyet a marxi elmélet hívei és ellenfelei egyaránt nagy előszeretettel követnek el. Ez — az *érték* és a *gazdagság* összetévesztése. Gyakran adják Marx szájába a következő mondást: „Minden gazdagság forrása a munka." Aki az eddigi fejtegetéseket figyelemmel kísérte, könnyen észreveszi, hogy ez a mondás homlokegyenest ellenkezik a marxi felfogás alapjaival, és az áruvilág fetisizmusa tekintetében való elfogultságot feltételezi. Az *érték* történelmi kategória, amely csak az árutermelés időszakára vonatkozóan érvényes: társadalmi viszonyt fejez ki. Ezzel szemben a *gazdagság* anyagi valami, s használati értékekből tevődik össze. Gazdagságot minden termelési mód mellett termelnek; van olyan gazdagság, amelyet kizárólag a természet nyújt, amely egyáltalán nem tartalmaz munkát, de nincs olyan gazdagság, amely kizárólag emberi munka hatékonysága révén jött volna létre. Ezzel kapcsolatban Marx megállapítja: „A munka . . . nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értékeknek, az anyagi gazdagságnak. A munka az atyja — mint William Petty mondja —, a föld pedig az anyja" [50—51. old.].

A munka termelékenységének fokozódásával, egyébként változatlan körülmények között, növekszik az ország anyagi gazdagsága, a termelékenység csökkenésével viszont a gazdagság is csökken. A meglevő értékek összege változatlan maradhat, ha a felhasznált munka mennyisége is változatlan maradt. Egy jó termés gyarapítja az ország gazdagságát, de az áruértékek összege, amelyet ez a termés képvisel, ugyanaz maradhat, mint az előző évben volt, ha a felhasznált társadalmilag szükséges munka mennyisége változatlan maradt.

Ha Marx nem mondotta, hogy minden gazdagság forrása a munka, ha ez a megállapítás a használati érték és az áruérték összekeverésén alapul, akkor megdőlnek mindama következtetések, amelyeket Marxra vonatkoztatva ehhez a megállapításhoz fűztek. Most azonban már azt is látjuk, hogy teljesen alaptalan Marx egyik-másik ellenfelének minden olyan állítása, amely szerint nem vette észre a természet szerepét a termelésnél. Az igazság az, hogy éppen ezek az ellenfelek nem vettek észre valamit, nevezetesen nem vették észre a különbséget az árutest és az általa képviselt társadalmi viszony között. „Hogy mennyire megtéveszti a közgazdák egy részét az áruvilághoz tapadó fetisizmus, vagyis a munka társadalmi

meghatározásainak tárgyi látszata, azt bizonyítja többek között az unalmas és ízetlen civakodás arról, mi a természet szerepe a csereérték képzésében. Mivel a csereérték egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a dolgokra fordított munkát kifejezzék, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint teszem a váltóárfolyam" [86. old.].

Mint látjuk, nem igaz az, hogy Marx a természet szerepét a használati értékek termelésénél *„nem vette észre"*. Ha az értékmeghatározásnál nem vette figyelembe, ez nem feledékenységből, hanem az árutermelés társadalmi jellegének felismerése alapján történt, s éppen ehhez a felismeréshez nem jutottak el még mindig azok a közgazdák, akik a társadalom törvényeit a társadalomnélküliség állapotából, az elszigetelt egyénből vezetik le.

Egy további tévedés, amely a marxi érték-elméletet illetően meglehetősen el van terjedve — a *munka* értékképző erejének a *munkaerő* értékével való összetévesztése. E kettőt szigorúan külön kell választani. A munkának mint az érték forrásának éppoly kevéssé lehet értéke, mint a nehézségnek súlya vagy a melegnek hőmérséklete. Eddig csak arról az értékről szólottunk, amelyet az egyszerű vagy a bonyolult munka *létrehoz*, s nem beszéltünk *magának a munkaerőnek* az értékéről, amely a munkásnak — a munkaerő hordozójának — bérében jut kifejezésre.

Eddig csak egyszerű árutermelést és egyszerű árucserét tételezünk fel. A munkaerő mint áru eddig még nem létezik számunkra.

Az emberi munkaerőt és annak értékét később még behatóbban fogjuk tárgyalni. Tévedések ellen elég lesz itt e kis figyelmeztetés.

A marxi érték-elmélettel szemben felhozott legtöbb ellenvetés ilyen tévedéseken alapszik, ha ugyan nem olyan tételeket cáfol, amelyeket Marx soha fel sem állított, vagy amennyiben nem puszta gyanúsítás, mint mondjuk a marxi dogmatizmus kedvelt vádja.

A hasonló téves felfogásokkal szemben csak úgy védhetjük meg magunkat, ha mindig szem előtt tartjuk a törvények, köztük az értéktörvény jellegét.

Minden természet- vagy társadalomtudományi törvény kísérlet valamely természeti vagy társadalmi folyamat megmagyarázására. De aligha találunk akár egyetlenegy olyan folyamatot, amelynek egyetlen oka volna. A legkülönfélébb és legbonyolultabb okok szolgálnak a különböző folyamatok alapjául, s maguk a folyamatok nem egymástól függetlenül mennek végbe, hanem a legkülönbözőbb irányokban keresztezik egymást. Így a természeti vagy társadalmi összefüggések kutatója kettős feladattal áll szemben. Először is

külön kell választania, el kell szigetelnie egymástól a különböző folyamatokat; másodszor, külön kell választania az e folyamatokat előidéző okokat, el kell különítenie a lényegeseket a lényegtelenektől, a szabályszerűeket a véletlenektől. A kutatás mindkét módja csak absztrakció útján lehetséges. A természettudóst a megfigyelésnek és a kísérletezésnek számos végtelenül tökéletes eszköze és módszere támogatja e munkájában. A társadalmi törvények kutatójának teljesen le kell mondania a kísérletezésről, s a megfigyelések terén is igen tökéletlen segédeszközökkel kell beérnie.

Absztrakció útján jut el a kutató a megmagyarázandó jelenségek mélyén rejlő törvény felismeréséhez. Ennek ismerete nélkül az illető jelenségeket nem lehet megmagyarázni, de ez az egy törvény semmiképpen sem elegendő e jelenségek teljes megmagyarázásához. Az egyik okot egy másik meggyengítheti, sőt teljesen hatástalanná teheti. Helytelen volna azonban egy ilyen esetből azt a következtetést levonni, hogy ez az ok egyáltalán nem létezik. Így például az esés törvényei csak légüres térben érvényesek: ebben az ólom meg a tollpihe egyforma gyorsasággal esik lefelé. Levegővel teli térben a levegő ellenállása miatt más az eredmény. Ennek ellenére az esés törvénye helyes.

Így van ez az értékkel is. Mihelyt az árutermelés a termelés uralkodó formája lett, elengedhetetlen volt, hogy e termelési mód részeseinek feltűnjön az áruárak törvényszerűsége, és hogy megpróbálják kifürkészni az e törvényszerűség mélyén rejlő okokat. Az áruárak kutatása az értéknagyság meghatározásához vezetett. De valamely áru értéke éppoly kevéssé egyetlen oka az árának, ahogy a nehézkedési erő nem egyetlen meghatározó oka az esés jelenségeinek. Marx maga utal arra, hogy vannak áruk, amelyeknek ára nemcsak időközönként, hanem állandóan értékük alatt marad. Így például valószínű, hogy aranyat és gyémántot még sohasem fizettek meg teljes értékük szerint. A munkaerő-árut is lehet bizonyos körülmények között tartósan értékén alul megfizetni.

Marx ki is mutatta, hogy a tőkés termelési mód mellett a profit hatása az értéktörvényt annyira befolyásolja, hogy a legtöbb áru ára nemcsak tartósan értéke alatt vagy fölött *lehet*, hanem *kell is lennie*. Ennek ellenére itt is érvényben marad az értéktörvény, sőt az árnak az értéktől való eme eltérései szintén csak az értéktörvény segítségével magyarázhatók meg. Itt csak utalhatunk erre, nem fejthetjük ki bővebben. Megértéséhez ismerni kell a tőke és a profit törvényeit. Később ismét visszatérünk rá.

A marxi érték-elmélettel szemben felhozott ellenvetések nagy

része az ár és az érték összetévesztésén alapul. E kettőt szigorúan meg kell különböztetni egymástól.

Mindenekelőtt azonban, mint már kifejtettük, nem szabad elvakíttatni magunkat az áru fétisjellegétől, nem szabad az árutestben kifejeződő társadalmi viszonyokat az árutest természeti tulajdonságainak tartani. Ha sohasem tévesztjük szem elől, hogy az árutermelés a társadalmi termelésnek olyan módja, amelynél az egyes üzemek, ha nem is együtt, de egymás számára termelnek, és hogy az áruk értéke nem *dolgok* viszonya, hanem *embereknek* dologi lepelbe burkolt egymáshoz való viszonya, akkor tudni fogjuk azt is, hogyan értelmezzük a „Tőke" kutatásainak alapját alkotó marxi tételt: *„Egy használati érték értéknagyságát . . . csak a társadalmilag szükséges munka mennyisége, vagyis az elkészítéséhez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg"* [47. old.].

3. A CSEREÉRTÉK

Valamely áru értékének nagyságát az előállításához társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Az értéknagyságot azonban nem ennek megfelelően fejezzük ki. Nem azt mondjuk: „ez a kabát 40 munkaórát ér", hanem körülbelül ezt: „ez a kabát annyit ér, mint 20 rőf vászon vagy 10 gramm arany".

A kabát ugyanis önmagában véve még nem áru; csak akkor lesz azzá, ha ki akarom cserélni. Ennélfogva az áru értéke sem jelentkezik, ha nem hasonlítom össze egy másiknak az értékével, azéval, amellyel ki akarom cserélni. Valamely áru értéknagyságát ugyan az előállításához társadalmilag szükséges munka mennyisége *határozza meg*, de *kifejezésre* egy vagy több más áru értéknagyságához való viszonya révén, *csereviszonya* révén jut. A polgári közgazdaságtan azonban jórészt abban a hitben él, hogy a csereviszony az, ami valamely áru értéknagyságát meghatározza.

Egy példa világosan megmutatja e téves felfogás badarságát. Vegyünk egy cukorsüveget. Ennek a súlya már eleve megvan, de kifejezésre juttatni csak valamely más tárgynak, például a *vasnak* súlyával való összehasonlítás révén tudom. A cukorsüveget beleteszem a mérleg egyik serpenyőjébe, a másikba pedig megfelelő számú darab vasat teszek. Mindegyik vasdarabnak bizonyos meghatározott súlya van, amelyet mi — mondjuk — egy fontnak nevezünk. A vasdarabok száma megmutatja nekünk a cukor súlyát, de balgaság lenne azt hinni, hogy a cukor azért nyom 10 fontot, mert

a mérleg másik serpenyőjébe 10 egyfontost helyeztem. Éppen ellenkezőleg, azért kellett 10 ilyen súlyt a mérleg serpenyőjébe tenni, mert a cukor 10 fontot nyom.

Itt egészen világos a tényállás. De ugyanez a helyzet az érték*nagyság* és az érték*forma* tekintetében is.

Valamely tárgy súlyának kifejezése bizonyos tekintetben hasonlóságot mutat fel valamely áru értékkifejezésével, vagyis azzal a formával, amelyben az áru értéknagyságát kifejezzük. Ha azt mondom, hogy egy süveg cukor 10 font nehéz, akkor — példánkat tovább fűzve — ez szigorúan véve tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy süveg cukor ugyanolyan nehéz, mint 10 meghatározott darab vas; ugyanígy mondhatjuk egy kabátról is, hogy éppen annyit ér, mint például 20 rőf vászon.

Vasat és cukrot mint *tárgyakat* nem hozhatnánk egymással egy bizonyos viszonyba, ha nem lenne egy közös *természeti* tulajdonságuk: a *súly*. Éppoly kevéssé lehetne a kabátot és a vásznat mint *árukat* egymással viszonyba hozni, ha nem lenne egy közös *társadalmi* tulajdonságuk: az, hogy általános emberi munka termékei, *értékek*.

A vas és a cukor az első egyenletben két különféle szerepet játszanak: egy süveg cukor olyan nehéz, mint 10 font vas. A cukor itt mint cukor szerepel, a vas azonban nem mint vas, hanem mint a súly megtestesülése, mint annak megjelenési formája. Ebben az egyenletben a cukor különleges anyagi tulajdonságaitól nem tekintünk el, a vas ilyen tulajdonságaitól azonban igenis eltekintünk.

Hasonló jelenséggel van dolgunk az 1 kabát = 20 rőf vászon egyenletnél.

Mindkettő, a kabát is, a vászon is, használati érték és érték. Az *értékformában*, a *csereviszonyban* azonban csak a kabát szerepel mint használati érték, a vászon ellenben csak az érték megjelenési formájaként lép fel.

A cukor súlyát nemcsak vassúlyokkal mérhetem meg, hanem réz-, ólom- stb. súlyokkal is. Ugyanígy a kabát értékét nemcsak vászonban fejezhetem ki, hanem minden más áruban is. Ezért az 1 kabát = 20 rőf vászon egyenletben teljesen eltekintek a vászon különleges *természeti formájától*, a vászon ebben a viszonyban, mint már mondottuk, csak mint *érték*, mint általános emberi munka megtestesülése jön számba. A vászon a kabát *értékének* megjelenési formája lesz, ellentétben a kabát *testével*. A használati értéknek és az áruértéknek a kabátban, mint minden más áruban meg-

levő ellentéte az értékkifejezésben tükröződik, amelyben a kabátáru testi formája csak *használati érték* alakjában, a vászon-áru testi formája csak *áruérték* alakjában, mint *értékforma* jön számba.

Mindamellett annak az árunak a használati értéke, amelyben a másik áru értéke kifejezésre jut — Marx ezt *egyenértéknek* nevezi —, nem közömbös. A két árunak különbözőnek kell lennie. Az 1 kabát = 1 kabát egyenlet értelmetlen.

A kabát értékét nemcsak vászonban fejezhetem ki, hanem a kabáttól különböző minden más áruban. Ugyanakkor az egyenletet meg is fordíthatom, s a vászon és minden más áru értékét kabátokban fejezhetem ki.

Felállíthatom a következő egyenletet:

$$1 \text{ kabát} = \begin{cases} 20 \text{ rőf vászon} \\ 10 \text{ font tea} \\ 40 \text{ font kávé} \\ 5 \text{ mázsa vas} \\ 2 \text{ mérő búza} \\ \text{stb.} \end{cases}$$

De meg is fordíthatom a következőképpen:

$$\left.\begin{array}{l} 20 \text{ rőf vászon} \\ 10 \text{ font tea} \\ 40 \text{ font kávé} \\ 5 \text{ mázsa vas} \\ 2 \text{ mérő búza} \\ \text{stb.} \end{array}\right\} = 1 \text{ kabát}$$

Látszólag mindkét egyenlet ugyanazt mondja, de csak *matematikai* egyenletekként felfogva mondják ugyanazt. Mint az érték megkülönböztetett kifejezési formáinak ugyanis logikailag és történetileg különböző jelentőségük van.

Az árutermelés küszöbén csak itt-ott, alkalomadtán és véletlenül cseréltek ki termékeket.

Ezt az időszakot egyszerű egyenlettel lehet kifejezni, amelyben valamely áru csak *egy* másik áruval kerül bizonyos viszonyba, például: 1 bronzkalapács = 20 font kősó. Ezt a formát Marx *egyszerű vagy egyes értékformának* nevezi. Mihelyt azonban valamely munkatermék, például a marha, már nem kivételesen, hanem *szo-*

kásszerűen kerül más munkatermékekkel kicserélésre, az értékkifejezés a fentebbi két egyenlet közül az első formáját veszi fel. Tehát például

$$1 \text{ tehén} = \begin{cases} 2 \text{ köpeny} \\ 1 \text{ kard} \\ 1 \text{ öv} \\ 10 \text{ saru} \\ 3 \text{ serleg} \\ \text{stb.} \end{cases}$$

Ezt az értékformát, amelyre már Homérosznál találunk példákat, Marx *teljes vagy kifejlett értékformának* nevezi.

Az árutermelés azonban tovább fejlődik. Nő azoknak a munkatermékeknek a száma, amelyeket kicserélés céljából, tehát áruként termelnek, s a szokásszerű csere egyre nagyobb számú legkülönbözőbb árura terjed ki. Már nemcsak arról van szó, hogy szokásszerűen cserélnek ki marhát, kardokat, öveket, serlegeket stb. E cikkek közül a legkeresettebb, például a marha lesz az, amelyben az áruk értékét a leggyakrabban kifejezik, míg végül ez lesz az egyetlen. Ezzel elérkezett az az idő, amikor a fentebbi egyenletek közül a második lép érvénybe: *az általános értékforma.*

Vegyük most közelebbről szemügyre az ebben az egyenletben található egyenértékformát. Mint fentebb már láttuk, az egyenértékforma általában vett emberi munka megtestesüléseként jelenik meg. A korábbi kifejezési formákban azonban csak véletlen és átmeneti volt, hogy az áru, mint ilyen jelent meg. Az 1 kabát = = 20 rőf vászon egyenletben a vászon nyilván csak mint az érték megjelenési formája jön számba. Ha azonban 20 rőf vásznat 1 mérő búzával, vagy ismét 1 kabáttal veszünk egyenlőnek, akkor most a búza vagy a kabát az, ami általános emberi munka megtestesüléseként lép fel, míg a vászon ismét használati értékként szerepel. Másként van ez az általános értékformánál. Ennél *egyetlen egy* áru szolgál egyenértékként; ez az általános egyenérték. Ez, mint minden más áru, változatlanul használati érték *és* áruérték. Most azonban minden más áru nyilván csak használati értékként lép fel vele szemben, maga pedig az érték *általános* és *egyetlen* megjelenési formájának, általában vett emberi munka általános *társadalmi* megtestesülésének számít. Most ez maga az az áru, amely minden más áruval *közvetlenül* kicserélhető, s amelyet ezért mindenki el is fogad. Ugyanakkor éppen ezért valamennyi többi áru olyan helyzetbe kerül, hogy nincs meg többé a képessége és a lehe-

tősége az egymással való közvetlen kicserélődésre. Bármely két áru cseréje csak az *általános* egyenérték közvetítésével történhet, amelyben minden más áruérték tükröződik.

4. AZ ÁRUCSERE

Az árucsere megvalósulásához két feltétel szükséges. Az egyik az, hogy a kicserélendő termékek *használati értékek* legyenek olyanok számára, akik *nem rendelkeznek* velük, és *nem-használati értékek* a *tulajdonosaik* számára. A másik az, hogy a kicserélők kölcsönösen a kicserélendő áruk *magántulajdonosainak* ismerjék el egymást. A magántulajdon *jogi viszonya* csak tükre a kicserélő egyének *akarati viszonyainak*, amelyeket a *gazdasági viszonyok* határoznak meg. Az emberek nem azért kezdtek árukat kicserélni, mert egymást kölcsönösen a kicserélendő dolgok magántulajdonosainak tekintették, hanem akkor kezdték egymást kölcsönösen magántulajdonosoknak elismerni, amikor olyan helyzetbe kerültek, hogy árukat cserélhettek ki egymással.

Az eredeti forma, amelyben valamely munkatermék nem-használati érték birtokosa számára, tehát az áru első formája — a munkatermékeknek birtokosuk szükségletét meghaladó *fölöslege*. Ezeket a termékeket még nem eleve cserére, hanem saját használatra termelik. Csak a csere révén válnak árukká.

Ami a második pontot, vagyis azt a feltételt illeti, hogy a kicserélendő dolgok birtokosai egymást kölcsönösen e dolgok magántulajdonosainak ismerjék el, ez csak ott lehetséges, ahol egymástól független személyekként lépnek fel egymással szemben. „De a kölcsönös idegenségnek ez a viszonya nincs meg egy természetesen kifejlődött közösség tagjai között, akár a patriarchális család, akár az ősi indiai közösség, akár az inka-állam stb. ennek a formája. Az árucsere ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, azon a ponton, amelyen *idegen* közösségekkel vagy idegen közösségek tagjaival érintkezésbe lépnek. De ha már egyszer dolgok a közösség külső kapcsolataiban árukká lesznek, ennek visszahatásaképpen belső életében is azokká válnak" [90—91. old.].

A csere kezdeti fokán az értéknagyság és az értékforma még igen kevéssé fejlett. Azoknak a nagyságoknak vagy mennyiségeknek aránya, amelyben a termékek kicserélődnek, egyelőre még véletlenszerű és rendkívül ingadozó. A termékcsere azonban egyre rendszeresebb társadalmi folyamattá válik. Hovatovább nemcsak

a használati értékeknek a saját szükségletet meghaladó fölöslegét cserélik ki, hanem kifejezetten *a csere céljaira* kezdenek termelni használati értékeket. Ezzel az az arány, amelyben a használati értékek kicserélődnek, mindinkább azok termelési feltételeitől függ. Az áru *értéknagysága* olyan nagysággá kezd válni, amelyet az előállításához szükséges munkaidő határoz meg:

Mihelyt azonban munkatermékeket kifejezetten a csere céljaira állítanak elő, a használati értéknek és az értéknek az árutermészetben szunnyadó ellentéte is szükségképpen világosan előtűnik.

Ez a minden áruban meglevő ellentét, mint tudjuk, az értékformában jut kifejezésre. A 20 rőf vászon = 1 kabát kifejezésben maga a vászon hozza tudomásunkra, hogy használati érték (vászon) s egyszersmind érték (kabát-egyenérték). Csakhogy az egyszerű értékformánál még nehéz ezt az ellentétet megállapítani, mivel az az áru, amely itt mint egyenérték, mint általában vett emberi munka megtestesülése szerepel, ezt a szerepet csak átmenetileg tölti be. A kifejlett értékformánál az ellentét már világosabban mutatkozik meg; itt ugyanis több áru szerepelhet és szerepel egyenértékként, mert van egy közös tulajdonságuk: az, hogy munkatermékek, értékek.

Minél tovább fejlődik azonban az árucsere, minél több munkatermék válik áruvá, annál szükségesebb egy *általános* egyenérték. A csere kezdeti fokán mindenki közvetlenül cseréli ki azt, amire nincs szüksége, arra, amire szüksége van. Ez egyre nehezebb annak arányában, ahogy az árutermelés mindinkább a társadalmi termelés általános formájává válik. Tegyük fel például, hogy az árutermelés már annyira kifejlődött, hogy a szabó, pék, mészáros és asztalos mesterség önálló ipart alkot. A szabó áruba bocsát egy kabátot az asztalosnak. A szabó számára a kabát nem-használati érték, az asztalos számára használati érték. A szabónak azonban nincs szüksége asztalosmunkára. Van már elég bútora. A székek meg az asztalok nem-használati értékek az asztalos számára, de azok a szabó számára is. Ugyanakkor a szabónak szüksége van kenyérre a péktől és húsra a mészárostól, mert elmúltak már azok az idők, amikor otthon sütött kenyeret és hízlalt disznót. Az a hús és az a kenyér, amelyre a szabónak szüksége van, a pék, illetve a mészáros számára nem-használati érték, de a péknek és a mészárosnak pillanatnyilag nincs szüksége kabátra. Így a szabót az a veszély fenyegeti, hogy éhen hal, jóllehet talált valakit, aki a kabátot átvenné. Amire a szabónak szüksége van, az egy olyan áru, amely általános egyenértékként szolgál, amelynek, mint az *érték*

közvetlen megtestesülésének, mindenki számára már eleve használati értéke van.

Ugyanaz a fejlődés, amely ezt az egyenértéket szükségessé teszi, egyszersmind annak keletkezésére vezet. Mihelyt különböző árutulajdonosok különböző dolgokat cseréltek ki egymással, be kellett következnie annak, hogy e dolgok közül többet egy közös árufajtával hasonlítottak össze, mint értékkel, hogy tehát egy közös egyenértéket találtak számukra. Eleinte csak átmenetileg és véletlenül szolgált valamely áru ilyen minőségben. Mihelyt azonban előnyössé vált az, hogy egy bizonyos áru töltse be az általános egyenérték szerepét, az egyenértékforma kapcsolatának ezzel az áruval szükségképpen egyre jobban meg kellett szilárdulnia. Azt, hogy melyik árufajtához tapadt hozzá az általános egyenértékforma, a legkülönbözőbb körülmények határozták meg. Végül is a *nemesfémek* voltak azok, amelyek az általános egyenérték szerepének monopóliumát magukhoz ragadták, amelyek *pénzzé* lettek. Ez részben talán azzal is magyarázható, hogy az ékszerek és ékszeranyagok kezdettől fogva fontos cseretárgyak voltak, de ebben a tekintetben főleg az a körülmény volt döntő, hogy az arany és az ezüst természeti tulajdonságaik folytán alkalmasak azokra a társadalmi funkciókra, amelyeket az általános egyenértéknek teljesítenie kell. Csak arra a két tényre utalunk itt, hogy a nemesfémek állandóan ugyanazon minőségűek, sem a levegőn, sem a vízben meg nem változnak, tehát gyakorlatilag változhatatlanok, és hogy tetszés szerint oszthatók, illetve összeolvaszthatók. Ezért igen alkalmasak a meg nem különböztetett, általános emberi munka megtestesítésére, olyan értéknagyságok kifejezésére, amelyek között csak mennyiségi különbségek vannak, minőségi különbségek nincsenek.

Az arany és az ezüst csak azért tudták magukhoz ragadni az általános egyenérték szerepének monopóliumát, mert a többi áruval szemben mint *áruk* léptek fel. Csak azért lehettek *pénzzé*, mert *áruk* voltak. A pénz nem egy vagy több ember találmánya, s nem is puszta értékjel. A pénz értékét és meghatározott társadalmi funkcióit nem önkényesen vezették be. A nemesfémek ama szerepük révén lettek pénzáruvá, amelyet a cserefolyamatban mint áruk játszottak.

A PÉNZ

1. AZ ÁR

A pénz első funkciója az, hogy *értékmérőül* szolgál, azt az anyagot szolgáltatja az áruvilágnak, amelyben az értéket kifejezik.

Az árukat nem a pénz nem teszi egyneműekké és összemérhetőkké, hanem mivel mint *értékek* — tárgyiasult emberi munkák, tehát már önmagukban véve egyneműek, azért mérhetők mint ilyenek közösen ugyanabban a meghatározott áruban, amelyet ezáltal közös *értékmérőjükké*, vagyis *pénzzé* változtatnak. A pénz mint *értékmérő* szükségszerű megjelenési formája az árukban bennerejlő értékmérőnek, a *munkaidőnek**.

Valamely áru értékkifejezése pénzáruban — az áru pénzformája, vagyis ára. Például 1 kabát = 10 gramm arany.

Az áru ára a természeti tulajdonságaitól merőben különböző valami. Nem látható vagy érezhető rajta. Az áruőrzőnek közölnie

* E fejtegetések során Marx a következő érdekes megjegyzést teszi egy utópiával kapcsolatban, amely még ma is sokfelé kísért a fejekben: „Az a kérdés, miért nem képviseli a pénz közvetlenül magát a munkaidőt, úgyhogy például egy papírjegy x munkaórát jelentene, egyszerűen arra a kérdésre lyukad ki, miért kell a munkatermékeknek az árutermelés alapján árukká válniuk, hiszen áruvávválásuk magában foglalja kettéhasadásukat árukká és pénzáruvá; vagyis arra, hogy miért nem kezelhető a magánmunka közvetlenül társadalmi munkaként, az ellenkezőjeként. Hogy mennyire sekélyes utópia a »munkapénz« az árutermelés alapján, azt másutt kimerítően tárgyaltam *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 61. és köv. old. [magyarul: 65—66. old.]). Itt csak annyit jegyzek még meg, hogy például az Owen-féle »munkapénz« éppoly kevéssé »pénz«, mint egy színházjegy. Owen közvetlenül társadalmasított munkát tételez fel, vagyis olyan termelési formát, amely az árutermeléssel homlokegyenest ellentétes. A munkaelismervény csak azt az egyéni részt állapítja meg, amellyel a termelő a közös munkában részt vett, és azt, amit egyénileg igényelhet a közös terméknek fogyasztásra szánt részéből. De Owennek eszébe sem jut az árutermelést feltételezni és szükséges feltételeit mégis pénzkontárkodással megkerülni" [96. old.].

kell a vevővel. Ahhoz azonban, hogy valamely áru értékét aranyáruban *fejezzük ki*, vagyis az árát *meghatározzuk*, ehhez nincs szükség valóságos pénzre. A szabó zsebében nem kell aranynak lenni annak kijelentéséhez, hogy a kabátnak, melyet eladásra kínál, 10 gramm arany az ára. A pénz tehát értékmérőként csak *mint képzelt, eszmei pénz* szolgál.

Ennek ellenére azonban az *ár* a *valódi* pénzárutól függ. A szabó — itt természetesen eltekintünk minden zavaró mellékkörülménytől — csak úgy szabhatja meg a kabát árát 10 gramm aranyban, ha ebben az aranymennyiségben ugyanannyi társadalmilag szükséges munka testesül meg, mint a kabátban. Ha a szabó a kabát értékét nem aranyban, hanem ezüstben vagy vörösrézben fejezi ki, akkor az árkifejezés is más lesz.

Ahol tehát két különböző áru, például arany és ezüst szerepel értékmérőként, ott minden árunak két különböző árkifejezése, arany- és ezüst-ára van. Az arany és az ezüst értékviszonyának minden változása zavart idéz elő az áruk arany-ára és ezüst-ára közötti viszonyban. Az értékmérő kettéhasadása valójában képtelenség, ellentmond a pénz értékmérő funkciójának. Bárhol kísérelték meg, hogy törvényesen két árut tegyenek értékmérővé, ténylegesen mindig csak *az egyik* volt az, amely értékmérőként funkcionált.

Az arany és az ezüst ma még több országban törvényesen egymás mellett áll fenn mint értékmérő. A tapasztalat azonban e törvényes intézkedéseket mindig ad abszurdum vitte. Az arany és az ezüst, mint minden áru, folytonos értékingadozásnak van alávetve. Ha mind a kettő egyenlő törvényes jogokat élvez, ha tetszés szerint lehet akár az egyik, akár a másik fémmel fizetni, akkor mindig azzal fizetnek, amelynek értéke *csökken*, s azt a fémet, amelynek értéke növekszik, eladják ott, ahol azt előnyösen lehet eladni — külföldön. Ezért az olyan országokban, amelyekben kettős valuta, úgynevezett bimetallizmus uralkodik, valójában mindig csak az egyik fajta pénzáru szolgál értékmérőül, mégpedig az, amelynek értéke csökken. A másik, amelynek értéke növekszik, minden más áruhoz hasonlóan a túlbecsült fémmel méri árát, *áruként* szolgál, nem *értékmérőül*. Minél nagyobb az eltolódás az arany és az ezüst értékviszonyában, annál erősebben mutatkozik meg a bimetallizmus képtelensége*.

* A bimetallista agitáció, amely a múlt század utolsó évtizedeiben még nagyon erős volt, most valóban teljesen kilátástalanná vált, s teljesen elnémult. Egyik ország a másik után tér át az arany-

Marx a „Tőké"-ben az egyszerűség kedvéért abból a feltevésből indul ki, hogy az arany az egyetlen pénzáru. S csakugyan az a helyzet, hogy a mai tőkés termelési mód országaiban mindinkább az arany válik a pénzáruvá*.

Az árkifejezésben minden árut egy meghatározott mennyiségű aranynak képzelnek el. A különböző aranymennyiségeket, amelyek a különböző árakat képviselik, természetesen egymásközt is mérni kell, létre kell hozni *az árak mércéjét*. A fémeknek van egy ilyen természetes mércéjük a *súlyukban*. Ezért a fémek súlynevei: font, livre (Franciaországban), talentum (a régi Görögországban), as (a rómaiaknál) stb. egyszersmind az ármérce egységeinek eredeti nevei.

A pénznek értékmérő funkciója mellett itt megismerkedünk egy másik funkciójával: az *áruk mércéjeként* betöltött funkciójával. A pénz mint értékmérő az áruk értékét egy meghatározott képzelt aranymennyiséggé változtatja. Mint az árak mércéje a különböző aranymennyiségeket méri egy meghatározott aranymennyiségen, amelyet egységként fogadnak el, például egy font aranyban.

Az értékmérő és az ármérce közötti különbség világos, ha megfigyeljük, mi történik az egyikkel és a másikkal valamely értékváltozás alkalmával.

Tegyük fel, hogy az *ármérce mértékegysége* 10 gramm arany. Bármennyi is az arany értéke, 20 gramm arany értéke mindig

---

valutára, így a legutóbbi évtizedekben Ausztria (1892), Japán (1897), Oroszország (1898), az Egyesült Államok (1900). Angliában már a 18. század vége óta érvényben van, Németországban tudvalevőleg 1871 óta, Hollandiában 1877 óta. Ténylegesen Belgiumban, Franciaországban és Svájcban is érvényben van, bár névleg ezekben az országokban még fennáll a kettős valuta. Az angol és a holland gyarmatok is aranyvalutára tértek át. Németország kettős valutára való áttérésének legnagyobb hasznát azok látnák, akik ott az aranyvaluta idején adósságokat csináltak, amelyeket azután ezüstben fizethetnének vissza. Az ilyen hosszúlejáratú adósságok legtöbbnyire jelzálog-tartozások. Ezzel magyarázható az agráriusok érdekeltsége.

* A nemesfém pénzkészlet (vertpénz és rudak) értékét a tőkés termelés országaiban az alábbi összegre becsülték:

	arany	ezüst
1831	2 232 000 000 márka	8 280 000 000 márka
1880	13 170 000 000 „	8 406 000 000 „

1880-tól 1908-ig az egész világon 30 milliárd márka összegű aranypénzt és több mint 20 milliárd márka összegű ezüstpénzt vertek.

Az arany tehát manapság messze kimagaslóan a túlsúlyban levő pénzáru.

kétszer annyi, mint 10 grammé. Az arany értékének csökkenése vagy növekedése tehát nincs semmi hatással az árak mércéjére.

Vegyük azonban az aranyat mint *értékmérőt*. Egy kabát egyenlő 10 gramm arannyal. Csakhogy az arany értéke változik. Egy nap ugyanannyi társadalmilag szükséges munkaidő alatt kétszer annyi aranyat állítanak elő, mint addig. A szabómunka termelékenysége azonban nem változott. Mi történik? A kabát ára most 20 gramm arany. Az arany értékváltozása tehát érezhetően megnyilvánul annak értékmérő funkciójában.

Az árak mércéjét ugyanolyan önkényesen lehet megállapítani, mint például a hosszmértéket. Ugyanakkor azonban ennek a mércének általános érvényűnek kell lennie. Eleinte konvencionális, a *hagyományos* súlybeosztások határozzák meg, végül is *törvényileg* szabályozzák. A nemesfémek különféle súlyrészeinek hivatalos keresztneveket adnak, amelyek különböznek a súlyok neveitől. Nem azt mondjuk: 1/70 font arany, hanem: egy darab húszmárkás aranypénz. Az árakat már nem *aranysúlyban* fejezik ki, hanem az aranymérce törvényesen érvényes *számolási neveiben*.

Az *ár* az áru értéknagyságának pénzneve. Ugyanakkor azonban az áru csereviszonyának a pénzáruval, arannyal való kifejezése. Valamely áru értéke sohasem jelenhet meg elszigetelten, önmagában véve, hanem mindig csak egy másik áruval való csereviszonyában. Ezt a viszonyt azonban más körülmények is befolyásolhatják, nem csupán az értéknagyság. Ezzel adva van a lehetőség az *árnak* az *értéknagyságtól* való eltérésére.

Ha a szabó azt mondja, hogy a kabátnak 10 gramm arany vagy számolási néven 30 márka az ára, akkor ezzel azt mondja, hogy a kabátot 10 gramm aranyért mindenkor odaadja. De nagyon elhamarkodott dolog volna, ha azt akarná állítani, hogy mindenki azonnal hajlandó neki 10 gramm aranyat adni a kabátért. Igaz, hogy a kabátnak arannyá való átváltozása elengedhetetlenül szükséges, ha célját mint áru meg akarja valósítani. Az áru arany után áhítozik; az árak tüzes szerelmes pillantások, amelyeket a csillogó udvarlóra vet. De az árupiacon nem úgy történik, mint a regényekben. Az áru és az arany nem mindig lesz egymásé. Nem egy árut hagy pártában az arany mint kérő, s ezeknek az a sorsa, hogy a raktárban tengessék sivár életüket.

Vegyük most szemügyre valamelyest közelebbről az áru kalandjait az arannyal való érintkezés során.

Kísérjük el régi ismerősünket, a szabót, a piacra. A kabátot, amelyet készített, 30 márkára cseréli ki. Ezért az összegért egy hordócska bort vásárol. Két egymással ellentétes átalakulással van itt dolgunk: először, az árunak pénzzé való átváltozásával, azután pénzből áruvá való visszaváltozásával. A folyamat végén azonban más az áru, mint annak elején. Az előbbi nem-használati érték volt a szabó számára, az utóbbi használati érték a részére. Az előbbi hasznossága a szabó számára abból a tulajdonságából állott, hogy *érték, általános emberi munka terméke* volt, hogy *ki lehetett cserélni* az általános emberi munka egy *másik* termékére, aranyra. A másik áru, a bor hasznossága a szabó számára annak *természeti* tulajdonságaiban rejlik, tudniillik abban, hogy nem általános emberi munka terméke. hanem a munka *meghatározott* formáinak, a vincellér stb. munkának a terméke.

Az egyszerű árukörforgás képlete a következő: áru—pénz—áru; azaz eladni, hogy venni lehessen.

A két átalakulás: áru—pénz és pénz—áru közül az előbbi, mint tudjuk, a nehezebb. A vétel, ha az embernek pénze van, nem okoz nagy gondot. Hasonlíthatatlanul nagyobb gondot okoz az eladás, hogy ennek révén az eladó pénzhez jusson. És a pénz az árutermelés uralma alatt minden árutulajdonos számára szükséges; minél tovább fejlődik a társadalmi munkamegosztás, annál egyoldalúbb a munkája, s annál sokoldalúbbak a szükségletei.

Ahhoz, hogy „az áru salto mortaléja" (halálugrása), pénzzé való átalakulása sikerüljön, mindenekelőtt az szükséges, hogy *használati érték legyen*, hogy *szükségletet elégítsen ki*. Ha ez megvan, ha a pénzzé való átalakulás sikerül, csak akkor merül fel a kérdés: *mennyi* pénzzé alakul át?

Ez a kérdés azonban bennünket itt nem érdekel közelebbről. Megválaszolása az *árak* törvényeinek vizsgálatához tartozik. Bennünket itt az áru—pénz képletben kifejezett alakcsere érdekel, tekintet nélkül arra, hogy veszít, avagy nyer-e az áru ennél az alakcserénél az értéknagyságából.

A szabó megszabadul a kabáttól és pénzt kap érte. Tegyük fel, hogy a kabátot egy földművesnek adja el. Ami a szabó részéről *eladás*, az a földműves részéről *vétel*. Minden eladás egyszersmind vétel és fordítva. Honnan származik azonban a földműves pénze? Gabonáért kapta cserébe. Ha nyomon követjük a pénzárunak, az aranynak azt az útját, amelyet termelési forrásától, a bányától,

s az egyik árutulajdonostól a másikhoz megtett, akkor rájövünk, hogy minden gazdacsere mindig egy-egy eladás következménye volt.

A kabát—pénz átalakulás, mint láttuk, nem egy, hanem két átalakulás-sor szakaszát alkotja. Az egyik: kabát—pénz—bor. A másik: gabona—pénz—kabát. Az egyik áru átalakulás-sorának kezdete egyszersmind egy másik áru átalakulás-sorának befejezése. S ugyanúgy fordítva is.

Tegyük fel, hogy a vincellér azért a 30 márkáért, amelyet a borért kapott, egy üstöt meg szenet vásárol. Akkor a pénz—bor átalakulás az utolsó szakasza a kabát—pénz—bor átalakulásnak és a kezdete két másik, nevezetesen a bor—pénz—szén és a bor—pénz—üst átalakulásnak.

Ezeknek az átalakulásoknak mindegyike körforgás — áru—pénz—áru. Az áruformával kezdődik és végződik. De valamely áru minden körforgása más áruk körforgásaival fonódik egybe. E számtalan egymásba fonódó körforgás összfolyamata alkotja az *áruforgalmat.*

Az áruforgalom lényegesen különbözik a közvetlen termékcserétől, vagyis az egyszerű cserekereskedéstől. Ez utóbbit a termelőerőknek az őskommunizmus kereteit túllépő fejlődése hívta életre. A termékcsere révén a társadalmi munka rendszere túlterjedt az egyes közösségek területén, s ez oda vezetett, hogy különböző közösségek és különböző közösségek tagjai egymás számára dolgoztak. Ugyanakkor azonban az egyszerű termékcsere akadálynak bizonyult, amikor a termelőerők mindegyre tovább fejlődtek, s ezt az akadályt az áruforgalom döntötte le.

Az egyszerű termékcsere megkívánja, hogy én a saját termékeimnek átvevőjétől egyidejűleg átvegyem az ő termékeit. Ez az akadály az áruforgalomnál kiküszöbölődik. Igaz ugyan, hogy minden eladás egyidejűleg vétel is: a szabó nem adhatja el a kabátot anélkül, hogy másvalaki, például egy földműves meg ne vásárolná. De először is egyáltalán nem szükséges, hogy a szabó rögtön ismét vásároljon. Elteheti a pénzt és várhat addig, amíg kedve szottyan valamit vásárolni. Másodszor, egyáltalán semmi sem kényszeríti arra, hogy akár azonnal, akár később ugyanattól a *földművestől* vásároljon, aki a kabátot megvette tőle, vagy hogy ugyanazon a piacon vásároljon, amelyen elad. A termékcsere időbeli, helyi és egyéni korlátai tehát az áruforgalommal ledőlnek.

Van azonban egy másik különbség is a cserekereskedés és az

áruforgalom között. Az egyszerű termékcsere *fölös* termékek elidegenítéséből áll, s egyelőre változatlanul hagyja az őskommunizmus termelési formáit, amelyek a részvevők közvetlen ellenőrzése alatt állanak.

Az áruforgalom fejlődése azonban mind bonyolultabbá, áttekinthetetlenebbé és ellenőrizhetetlenebbé teszi a termelési viszonyokat. Az egyes termelők mind függetlenebbek lesznek egymástól, de hovatovább annál jobban függenek a társadalmi vonatkozásoktól, amelyeket most már nem tudnak ellenőrizni, mint az őskommunizmus idején. A társadalmi erők ezzel vakon ható természeti erők hatalmára tesznek szert, amelyek, ha érvényesülésükben akadályra találnak, ha egyensúlyuk megbomlik, viharok és földrengések módjára katasztrófák formájában szereznek maguknak érvényesülést.

S az áruforgalommal már az ilyen katasztrófák csírái is kifejlődnek. Az a körülmény, hogy az áruforgalom lehetővé teszi az eladást, anélkül hogy közvetlenül utána vásárolni kellene, már magában foglalja az *értékesítés fennakadásainak, a válságoknak lehetőségét.* De a termelőerőknek túl kell fejlődniök az egyszerű áruforgalom keretein, mielőtt ez a lehetőség *valósággá* válik.

3. A PÉNZ FORGÁSA

Emlékezzünk vissza azokra az árukörforgásokra, amelyeket a legutóbbi pontban kísértünk nyomon: gabona—pénz—kabát—pénz—bor—pénz—szén stb. Ezeknek a körforgásoknak folyamata a pénzzel is bizonyos mozgást végeztet, ez azonban nem körforgás. Az a pénz, amely a földművestől indult útra, egyre messzebbre távolodik el tőle. „Az a mozgási forma, amelyet az áruforgalom a pénznek közvetlenül ad, a pénz folytonos eltávolodása a kiindulóponttól, az egyik árutulajdonos kezéből a másikéba való átmenete, vagyis *forgása*" [113. old.].

A pénz forgása az áruk körforgásának *következménye*, nem pedig az *oka*, mint gyakran hiszik. Az áru mint használati érték — az áruforgalomnak azon a fokán, amelynél kutatásunkban most tartunk, ahol ugyanis üzletszerű kereskedésről és viszonteladásról még nincs szó — mihamar, már az első lépésnél kikerül a forgalomból, hogy elfogyasztásra kerüljön, s egy új használati érték, de ugyanolyan áruérték lép helyére a körforgásban. A gabona—pénz—kabát körforgásban a gabona már az első, a gabona—pénz

alakcserénél kikerül a forgalomból, s ugyanolyan érték, de különböző használati érték kerül vissza a gabona eladójához: pénz—kabát. A pénz mint forgalmi eszköz nem kerül ki a forgalomból, hanem mindig annak területén mozog.

Az mármost a kérdés, hogy mennyi pénzt igényel az áruforgalom.

Azt már tudjuk, hogy minden árut egy bizonyos mennyiségű arannyal vesznek egyenlőnek, vagyis megállapítják az árát, még mielőtt valódi arannyal érintkezésbe kerülne. Eszerint — az arany értékét adottnak feltételezve — minden egyes áru elérni szándékozott ára és valamennyi áru árainak összege már eleve meg van határozva. Az áruk árösszege egy meghatározott képzelt aranyösszeg. Ahhoz, hogy az áruk forgalomban legyenek, a képzelt aranyösszegnek valódivá változtathatónak kell lennie. A forgalomban levő arany tömegét tehát a forgalomban levő áruk árösszege határozza meg. (Szem előtt kell tartani, hogy itt egyszerű áruforgalommal van dolgunk, amely a hitelpénzt, a fizetések kiegyenlítését stb. nem ismeri.) Ez az árösszeg változatlan árak esetén a forgalomban levő áruk tömege szerint, változatlan árutömeg esetén az árak szerint ingadozik, amikor is egyre megy, hogy ezt az ingadozást a piaci árak ingadozása vagy az arany, illetve az áruk értékváltozása okozta-e, s hogy ez az áringadozás minden árut vagy csak néhány árut érint-e.

Az árueladások azonban nem mindig összefüggéstelenek, s nem is történnek mind *egyidejűleg*.

Vegyük megint előbbi példánkat. Itt a következő alakcserékről van szó: 5 hektoliter gabona — 30 márka — 1 kabát — 30 márka — 40 liter bor — 30 márka — 20 mázsa szén — 30 márka. Mindeme áruk árösszege 120 márka; a négy eladás lebonyolításához azonban elég 30 márka, amely összeg négyszer változtatja helyét, tehát egymás után négy forgást végez. Tegyük fel, hogy a felsorolt eladások mind egy napon belül történtek. Ebben az esetben az egy napon egy bizonyos forgalmi területen forgalmi eszközként funkcionáló pénz tömege $\frac{120}{4} = 30$ márka, vagy általánosságban kifejezve: $\frac{\text{az áruk árösszege}}{\text{egynevű pénzdarabok forgási száma}} =$ az egy bizonyos időszakon belül forgalmi eszközként funkcionáló pénz tömege.

Valamely országban a különböző pénzdarabok forgási ideje természetesen különböző; az egyik évekig hever a ládafiában,

a másik egy nap alatt talán harminc forgást is végez. Mindamellett a pénzforgás *átlagos* sebessége meghatározott nagyság.

A pénz forgási sebességét az áruk körforgásának gyorsasága szabja meg. Minél gyorsabban tűnnek el az áruk a forgalomból, hogy fogyasztásra kerüljenek, és minél gyorsabban pótolják azokat új árukkal, annál gyorsabb a pénz forgása is. Minél lassúbb az áruk körforgása, annál lassúbb a pénz forgása, annál kevesebb pénz látható. Ilyenkor azután azok, akik csak a felszínt látják, azt hiszik, hogy nagyon kevés a pénz, s a pénzhiány okozza az áruforgalom megakadását. Ez az eset is lehetséges ugyan, de manapság huzamosabb időszakra szólóan alig fordul elő.

4. AZ ÉRME. A PAPÍRPÉNZ

A forgalomban természetesen igen kényelmetlen volt, hogy minden eladásnál és vételnél minden becserélésre kerülő pénzfémdarab fémtartalmát és súlyát meg kellett vizsgálni. Ezen segítettek, mihelyt valamely általánosan elismert tekintély minden egyes fémdarab megfelelő súlyáért és megfelelő fémtartalmáért kezességet vállalt. Így lettek fémrudakból az állam által vert *fémérmék*.

A pénz *érmealakja forgalmi eszköz funkciójából* ered. Mihelyt azonban a pénz érmealakot öltött, a forgalmi folyamat területén csakhamar önálló, az érme*tartalomtól* független létre tesz szert. Annak állami igazolása, hogy valamely érmejel egy bizonyos mennyiségű aranyat tartalmaz vagy azzal egyenlő, bizonyos körülmények között csakhamar elegendő ahhoz, hogy az érmejel ugyanúgy szerepeljen forgalmi eszközként, mint a teljes és valódi aranymennyiség.

A pénzdarabok forgása már egymaga is ide vezet. Minél tovább forog valamely pénzdarab, annál jobban elhasználódik, állítólagos és valóságos tartalma annál jobban különbözik egymástól. A régi pénzdarab könnyebb, mint az, amely éppen kikerült a pénzverdéből, ennek ellenére mint forgalmi eszköz bizonyos körülmények között egyforma értéket képviselhetnek.

Még élesebben mutatkozik meg az állítólagos és valóságos tartalom különbsége a váltópénznél. Igen gyakran volt az első pénz kevésbé értékes fém, például réz, amelyet később kiszorítottak a nemesfémek. A réz, s az aranyvaluta bevezetése után az ezüst nem volt többé értékmérő, de a réz- és ezüstérmék továbbra is forgalmi eszközként funkcionáltak a kicsinybeni forgalomban. Most az arany

bizonyos súlyrészeinek feleltek meg; az érték, melyet képviseltek, ugyanolyan arányban változott, mint az aranyé, s az ezüst- és rézérték ingadozásai nem érintették. Kitűnik, hogy ilyen körülmények között fémtartalmuk egyáltalán nincs befolyással érme-funkciójukra, hogy állami törvényekkel önkényesen meg lehet állapítani, milyen mennyiségű aranyat képviseljen valamely réz- vagy ezüstérme. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a fémpénz helyébe papírpénzt tegyenek, hogy egy értéktelen papírcédulát törvényesen egy bizonyos mennyiségű arannyal tegyenek egyenlővé.

Így keletkezett az *állami papírpénz:* ezt nem szabad összetéveszteni a hitelpénzzel, amely egy másik pénzfunkcióból fejlődött ki.

A papírpénz az aranypénzt csak mint forgalmi eszközt helyettesítheti, nem pedig mint értékmérőt, s csak annyiban helyettesítheti, amennyiben meghatározott aranymennyiséget képvisel. A papírpénzre mint forgalmi eszközre ugyanazon törvények érvényesek, mint a fémpénzre, amelynek helyére lép. A papírpénz sohasem helyettesíthet nagyobb aranymennyiséget, mint amennyit az áruforgalom felszívhat. Ha valamely ország áruforgalma aranyban 100 millió márkát igényel, s az állam papírban 200 millió márkát hoz forgalomba, ennek az a következménye, hogy például két papír húszmárkásért csak annyit vásárolhatok, amennyit *egy* arany húszmárkásért. Ebben az esetben a papírpénzben kifejezett árak az aranyárak kétszeresére rúgnak. A papírpénz, ha túlságosan sokat bocsátanak ki belőle, elértéktelenedik. A túlságosan nagyarányú kibocsátást követő papírpénz-elértéktelenedésnek kirívó példáját szolgáltatják a nagy francia forradalom asszignátái, amelyekből hét esztendő alatt (1790-től 1797 márciusáig) több mint 45 581 millió frankot hoztak forgalomba, s ennek következtében végül is teljesen értéktelenné váltak*.

5. A PÉNZ TOVÁBBI FUNKCIÓI

Figyelemmel kísértük az egyszerű áruforgalom kialakulását, s láttuk, hogyan fejlődött ezzel együtt a pénz értékmérő és *forgalmi eszköz* funkciója. A pénz szerepe azonban nem korlátozódik ezekre a funkciókra.

---

* Ez a „kirívó" példa eltörpül az első és a második világháborút követő papírpénzkibocsátások példái mellett. — *Ford.*

Magával az áruforgalommal együtt kifejlődik az a szükségszerűség és szenvedély, hogy a pénzárut, az aranyat megtartsák és felhalmozzák. A pénz sajátosságai megfelelnek az árutermelés sajátosságainak: ahogy az árutermelés az a forma, amelyben független magántermelők folytatnak *társadalmi termelést*, ugyanúgy a pénz is *társadalmi* hatalom, amely azonban nem a társadalom hatalma, hanem mindenkinek a *magántulajdonává* lehet. Minél nagyobb az a pénzösszeg, amellyel valaki rendelkezik, annál nagyobb társadalmi hatalom, s a javaknak és élvezeteknek, mások munkatermékeinek annál nagyobb tömege áll rendelkezésére. Az arannyal minden elérhető, ez az egyetlen áru, melyet mindenki használhat, amelyet mindenki elfogad. Így ébred fel és nő az áruforgalommal együtt az arany utáni sóvárgás.

De a pénzgyűjtés az áruforgalom fejlődésével nemcsak szenvedéllyé, hanem egyben *szükségszerűséggé* is válik. Minél több termék lesz áruvá, minél kevesebbet termelnek saját szükségletre, annál nagyobb szükség van a pénzre ahhoz, hogy valaki egyáltalán megélhessen. Szakadatlanul vásárolni kell, s ahhoz, hogy valaki vásárolni tudjon, előzőleg el kell adnia valamit. Csakhogy az eladásra kerülő áruk termeléséhez idő kell, s eladásuk a véletlentől függ. Az árutermelés folytatásához, s a termelés folyamán a megélhetéshez pénzkészletre van szükség. De szükséges a pénzkészlet a forgalom fennakadásainak kiegyenlítéséhez is. Fentebb már láttuk, hogy a forgalomban levő pénz mennyisége az áruk árától, tömegétől és körforgásuk gyorsaságától függ. E tényezők mindegyike folytonosan változik, ezért a pénz forgalomban levő tömege is állandóan hol nagyobb, hol meg kisebb. Honnan kerül elő a szükségessé váló pénz, s hová lesz az, amely fölöslegessé válik? A legkülönbözőbb helyeken felhalmozódó *pénzkincsek* mintegy gyűjtőmedencéket alkotnak, amelyek hol pénzt vesznek fel, hol pénzt bocsátanak ki, s így kiegyenlítik a forgalmi folyamat fennakadásait.

Az áruforgalom kezdeti idejében, akárcsak az egyszerű cserénél, mindig közvetlenül cserélnek ki két árut, csupán azzal a különbséggel, hogy most az egyik áru mindig általános egyenérték: *pénzáru*. Az áruforgalom fejlődésével azonban olyan viszonyok alakulnak ki, amelyek folytán az áru eladása időbelileg elválik az árának megfelelő pénzösszeg átvételétől. Olyan körülmények állnak elő, amelyek arra késztetik a vásárlókat, hogy valamely áruért még annak átvétele előtt vagy, ami gyakoribb eset, csak *később* fizessenek. Világítsuk meg ezt egy példán. Vegyünk egy olasz selyemszövőt, mondjuk a XIII. századból. A selymet, amelyet feldolgoz,

a szomszédságban szerzi, de a kezéből kikerült selyemkelmék Németországban kerülnek eladásra. Míg a kelmék odaérkeznek és vevőre találnak, s míg ellenértékük visszavándorol Olaszországba, három-négy hónap telik el. A selyemszövő elkészített egy darab selyemkelmét, szomszédja, a selyemfonó pedig ugyanakkor egy bizonyos mennyiségű selyemfonalat. A selyemfonó azonnal eladja a maga árúját a selyemszövőnek, de a selyemszövő csak négy hónap múlva kapja meg árujának ellenértékét. Mi történik? A szövő *megveszi* a fonalat, de csak négy hónap múltán *fizeti meg.* Vevő és eladó most más szerepben lépnek fel. *Az eladóból hitelező, a vevőből adós lesz.* De a pénz is új funkcióra tesz szert. Ebben az esetben nem közvetíti az áru forgalmát, hanem annak körforgását önállóan lezárja. Ebben a funkcióban nem forgalmi eszköz, hanem *fizetési eszköz,* olyan eszköz, amely bizonyos értékek összegének szállítása tekintetében vállalt kötelezettség teljesítésére szolgál.

Az ilyen kötelezettség azonban nem mindig következik szükségszerűen a forgalmi folyamatból. Minél tovább fejlődik az árutermelés, annál erősebb az a törekvés, hogy bizonyos használati értékek szállítását pénznek, az általános értékformának szállításává változtassák át. Az államnak teljesített természetbeni szolgáltatás pénzbeni adóvá, a hivatalnok természetbeni javadalmazása pénzbeni fizetéssé változik stb. A pénznek mint fizetési eszköznek a funkciója túllépi az áruforgalom kereteit.

De térjünk vissza a selyemszövőhöz. Selyemfonalat vesz a selyemfonótól, anélkül hogy azonnal meg tudná fizetni. Ahol azonban pénzről van szó, ott vége a tréfának. Amiről írás van, az biztos, az nem vész el — gondolja a selyemfonó. S azon melegében kötelezvényt adat magának, amelyben a selyemszövő kötelezi magát, hogy az eladott selyemfonál árösszegének megfelelő pénzösszeget négy hónap múlva kifizeti. Csakhogy a selyemfonónak még a négy hónap letelte előtt esedékes fizetési kötelezettségei vannak. Mivel készpénze nincs, a selyemszövő kötelezvényével fizet. *Ez tehát most pénzként funkcionál.* Egy újfajta papírpénz jön létre: a *hitelpénz* (váltó, csek stb.).

Egy másik eset is bekövetkezhet. A selyemszövő öt dukát ára selyemfonalat vásárolt a selyemfonótól. Ugyanakkor a selyemfonó egy aranyművesnél hat dukátért karperecet vett a feleségének. Ezzel egyidejűleg az aranyműves a selyemszövőtől négy dukátért selyemkelmét vásárolt. A fizetések egyszerre válnak esedékessé. A három ember — a fonó, a szövő meg az aranyműves — összetalálkozik. A fonónak hat dukátot kell lefizetnie az aranyműves kezébe, ugyan-

akkor azonban öt dukátot követel a szövőtől. Kifizet az aranyművesnek egy dukátot, a többiért pedig a szövőhöz küldi. A szövőnek azonban négy dukát jár az aranyművestől, s ezért csak egyet fizet ki neki. Ilyenformán összesen 15 dukátra rúgó három fizetést kölcsönös kiegyenlítés révén sikerült mindössze két dukáttal lebonyolítani.

Természetesen a valóságban mindez nem olyan egyszerűen megy végbe, ahogy itt leírtuk. Tény azonban, hogy az árueladók fizetései részben kiegyenlítődnek, mégpedig az áruforgalom fejlődésével mindinkább növekvő mértékben. Azáltal hogy a fizetések néhány helyen és bizonyos határidőkre összpontosulnak, külön intézmények és módszerek alakulnak ki ezek kiegyenlítésére, mint például a középkori Lyonban a virement-ok. Közismertek az ugyanezt a célt szolgáló leszámítoló bankok, clearinghouse-ok, pénztáregyletek. Csak azokat a fizetéseket kell pénzben teljesíteni, amelyek nem egyenlítik ki egymást.

A hitelrendszer eltünteti a kincsképzést mint önálló meggazdagodási formát. Mihelyt a hitelrendszer kifejlődött, annak, aki azt akarja, hogy a gazdagsága megmaradjon, nem kell többé a pénzét a földbe elásnia vagy a ládafiában rejtegetnie. A pénzt kölcsön adhatja. Másfelől azonban a hitelrendszer *ideiglenes* kincsképzésre, olyan pénzösszegek összegyűjtésére késztet, amelyek a fizetés napján az esedékes adósságok kiegyenlítésére szolgálnak.

Ámde nem mindig sikerül ilyen kincset összegyűjteni. Gondoljunk csak a selyemszövőre. Megígérte, hogy négy hónap múlva fizetni fog, mert azt remélte, hogy ennyi idő alatt túlad árúján. De tegyük fel, hogy nem talál vevőt árujára, tehát nem fizethet. Csakhogy a selyemfonó számít a fizetésre. Ennek reményében maga is fizetésre kötelezte magát másokkal, talán az aranyművessel, ez viszont ismét másokkal szemben. Az egyiknek a fizetésképtelensége mások fizetésképtelenségét vonja maga után, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél fejlettebb az egymásra és egymásból következő fizetések és azok kiegyenlítődésének rendszere. Mármost tegyük fel, hogy nemcsak *egy*, hanem *egész sor* árutermelő képtelen eladni az áruját, mondjuk általános túltermelés következtében. Fizetésképtelenségük mások fizetésképtelenségét vonja maga után, olyanokét, akik már eladták árujukat. A fizetési kötelezvények értéktelenekké válnak. Mindenki készpénzt akar látni, az általános egyenértéket kívánja. Általános pénzhiány, *pénzválság* keletkezik, amely a hitel fejlődésének egy bizonyos fokától kezdve szükségszerű velejárója minden termelési vagy kereske-

delmi válságnak. Ez mutatja meg a legvilágosabban, hogy az árutermelés rendszerének idején a pénzt nem lehet egyszerű árutalványokkal helyettesíteni.

A pénznek két forgalmi területe van: a *belső* piac és a *világpiac*. A pénznek érme- és értékjel formája csak valamely országon *belül* van, nem pedig az egyik országnak egy másik országgal való forgalmában. A *világpiacon* a pénz ismét felveszi eredeti nemesfémrúd: arany- vagy ezüstrúd formáját. A világpiacon eddig *mind a kettő* értékmérőül szolgált, míg valamely ország belső forgalmának területén csak *egy* pénzáru funkcionálhat valójában értékmérőként.

Egyébként elmondhatjuk, hogy mióta Marx a „Tőké"-t megírta, az aranyra az a félreismerhetetlen tendencia vált jellemzővé, hogy a világpiacon is az egyetlen pénzáru legyen.

A világpénz fő funkciója az, amelyet mint *fizetési eszköz* tölt be, amikor a nemzetközi mérlegek — a ki- és beviteli fölöslegek és deficitek kiegyenlítésére szolgál.

Harmadik fejezet

A PÉNZ ÁTALAKULÁSA TŐKÉVÉ

1. MI A TŐKE?

A második fejezetben az áruforgalomnak a termékcseréből való kialakulását tárgyaltuk.

Menjünk most egy lépéssel tovább. Az egyszerű áruforgalom idején az áru tulajdonosa azért adja el áruját, hogy más árukat vásárolhasson. Idővel azonban az áruforgalomnak ebből a formájából egy új mozgásforma alakul ki: *vétel eladás céljából.* Az egyszerű áruforgalom képlete, mint tudjuk, így szól: áru—pénz—áru. A forgalom új formájának képlete: pénz—áru—pénz.

Hasonlítsuk össze ezt a két képletet.

Az áru—pénz—áru körforgás célja a *fogyasztás* volt. Eladok valamely árut, amely számomra nem-használati érték, hogy olyanokat szerezhessek, amelyek használati értéket képviselnek számomra. Az áru—pénz—áru körforgás egy önmagában lezárt körforgás. Az eladásnál kapott pénz olyan áruvá változik, amely fogyasztásra kerül, amely kikerül a forgalomból. A pénz egyszer s mindenkorra el van költve, útján eltávolodik első tulajdonosától. Az egyszerű áruforgalom normális körülményei között — és itt csak ilyenekről lehet szó — az az áru, amellyel a körforgás véget ért, egyenlő értékű azzal, amellyel a körforgás kezdődött.

Másként van ez a pénz—áru—pénz körforgásnál. Ennek nem a fogyasztás a célja; ami a körforgást lezárja, az nem áru, hanem pénz. Az a pénz, amelyet a körforgás kezdetén a forgalomba bedobnak, nincs kiadva, csak *előlegezve.* Ismét visszatér eredeti tulajdonosához. Maga a körforgás nem önmagában lezárt valami, hanem folytatódik; a pénz, amelyet előlegeztek, visszatér, hogy újra bedobják a forgalomba és ismét visszatérjen, s ezzel e játék vég nélkül ismétlődjék. A pénznek az a mozgása, amely a pénz—áru—pénz körforgás révén jön létre, mértéktelen.

De mi ennek a mozgásnak a hajtóereje? Az áru—pénz—áru körforgás indítóoka világos. Nem látszik-e ezzel szemben értelmetlen-

nek a pénz—áru—pénz körforgás? Ha eladok egy bibliát, hogy ellenértékéért kenyeret vegyek magamnak, akkor a körforgás végén *más* az áru, mint a kezdetén, ha az értéke ugyanaz is. Az egyik szellemi éhségemet csillapítja, de ez vajmi keveset használ nekem, ha szellemi éhségem ugyan csillapítva van, például ha betéve tudom a bibliát, emellett azonban nincs módomban testi éhségemet csillapítani. Ha viszont 100 márkáért burgonyát vásárolok, hogy azt 100 márkáért ismét eladjam, akkor a végén ugyanott vagyok, ahol a kezdetnél voltam. Az egésznek nincs sem célja, sem haszna. Célja és haszna csak akkor lehetne, ha a pénzösszeg a művelet végén *más* volna, mint a kezdetén. A pénzösszegek azonban csak *nagyságuk* szerint különböznek egymástól. A pénz—áru—pénz körforgásnak tehát csak akkor van célja, ha az a pénzösszeg, amellyel végződik, nagyobb, mint az, amellyel kezdődött. És valóban, a pénzösszegek e *gyarapodása* a körforgás hajtóereje. Aki eladás céljából vásárol, azért vásárol, hogy *drágábban* adjon el. A pénz—áru—pénz körforgás csak akkor megy végbe normálisan, ha a pénzösszeg a végén *nagyobb*, mint a kezdetén. Ezzel szemben az áru—pénz—áru körforgás, mint tudjuk, csak akkor megy végbe normálisan, ha annak az árunak az értéke, amellyel lezárul, egyenlő azzal, amellyel kezdődött.

Minden vétel egyben eladás is, és viszont. Ezért a pénz—áru—pénz körforgás célja látszólag ugyanaz, mint az áru—pénz—áru körforgásé. Most azonban már látjuk, hogy a két körforgás *lényegesen* különbözik egymástól.

Ha valaki, hogy példánknál maradjunk, azért vesz 100 márkáért burgonyát, hogy ismét eladja, akkor ezt azzal a szándékkal teszi, hogy drágábban adja el: mondjuk 110 márkáért, azaz 100+10 márkáért, tehát általánosságban szólva olyan összegért, amely egyenlő az egy bizonyos *növekménnyel* gyarapodott eredetivel. Ha az árut *Á*-val, az eredeti pénzösszeget *P*-vel, a növekményt *p*-vel jelöljük meg, akkor a teljes képletet így ábrázolhatjuk:

$$P—Á—(P + p).$$

Ezt a *p*-t, az eredetileg előlegezett értéken felül a körforgás végén jelentkező többletet Marx *értéktöbbletnek* nevezi. Ezt éppoly kevéssé szabad *megjelenési formáival*, a profittal, a kamattal stb. összetéveszteni, mint az értéket az árral. Eddigi fejtegetéseinkben sok tekintetben még csak a gazdasági kategóriák *alapjairól*, nem pedig azok *megjelenési formáiról* van szó. Ezt félreértések elkerülése végett jegyezzük meg.

Az értéktöbblet a $P—Á—(P + p)$ körforgás meghatározó sajátossága. Az az érték, amely a körforgásnak ebben a formájában végez mozgást, az értéktöbblet révén maga is új jellegre tesz szert — *tőkévé* változik.

A tőke csak ebben a *mozgásban* érthető meg. A tőke *értéktöbbletet fiadzó* érték. Aki ettől a mozgástól eltekint, s a tőkét nyugalomban levő dologként akarja felfogni, minduntalan ellentmondásokba botlik. Innen ered a hagyományos tankönyvekben a tőke fogalmával, azzal a kérdéssel kapcsolatban uralkodó zűrzavar, hogy milyen *dolgok* tekintendők tőkének. Az egyik meghatározása szerint a tőke — szerszám. Eszerint már a kőkorszakban is voltak kapitalisták, sőt a majom, amely egy darab kővel diókat tör fel, már szintén kapitalista. De eszerint tőke a csavargó botja is, amellyel gyümölcsöt ver le a fákról, maga a csavargó pedig a bot révén kapitalista. Mások meghatározása szerint a tőke — felhalmozott munka, miáltal a hörcsögök meg a hangyák abban a megtiszteltetésben részesülnek, hogy a Rothschildok, a Bleichröderek és a Kruppok kartársaiként szerepelhetnek. Sőt egyes közgazdászok tőkének minősítettek mindent, ami a munkát elősegíti és termelékenyebbé teszi: az államot, az emberek tudását, a lelkét.

Világos, hogy az efféle általános meghatározások olyan közhelyekre vezetnek, amelyek gyermekmesékben egészen épületes olvasmányul szolgálhatnak, de a legkevésbé sem gyarapítják tudásunkat a társadalmi formáknak, e formák törvényeinek és hajtóerőinek felismerése terén. Marx volt az, aki a politikai gazdaságtanból teljesen száműzte a közhelyeket, amelyek őelőtte annak számos területén szinte korlátlanul uralkodtak. Különösen vonatkozik ez a tőke sajátosságainak, e sajátosságok feltárásának területére.

Láttuk, hogy a tőke értéktöbbletet fiadzó érték, s általános képlete $P—Á—(P + p)$. Ebből már kitűnik az, amit a tények is megerősítenek, hogy tudniillik minden új tőke *pénzformában* kezdi meg mozgását. Ugyanakkor azonban azt is látjuk belőle, hogy ez a mozgás szükségszerűen feltételezi a tőke átváltozását pénzformából az áruvilág különféle formáivá, s ugyanúgy a visszaváltozását ezekből a formákból pénzzé.

Látjuk továbbá ebből a képletből, hogy nem minden pénz, nem minden áru tőke, hogy csak akkor lesznek azzá, ha bizonyos meghatározott *mozgást* végeznek. Ennek a mozgásnak azonban ismét bizonyos történelmi előfeltételei vannak, amelyekkel még meg fogunk ismerkedni. A fogyasztási cikkek, mondjuk egy kenyér vagy egy kabát vásárlására kiadott pénz éppoly kevéssé funkcio-

nál tőkeként, mint ahogy az az áru, amelyet valaki maga állít elő és elad, nem tőke ennél az ügyletnél.

Termelőeszközök, felhalmozott munka stb. természetesen a tőke anyagát alkotják, de csak bizonyos körülmények között. Ha valaki éttől eltekint, a tőkés termelési mód sajátosságaitól tekint el, homályba borítja, amelyben azután nyugodtan hordhat össze tücsköt-bogarat. Éppen ezért a kapitalizmus tudós és tudatlan képviselői nem is akarnak tudni sem Marx tőke-elméletéről, sem az érték-elméletről, amelyen alapul.

2. AZ ÉRTÉKTÖBBLET FORRÁSA

Most már ismerjük a tőke általános képletét: $P—Á—(P + p)$. De még nem tudjuk, honnan származik a p, az értéktöbblet. A megadott képlet látszólag arra utal, hogy az értéktöbbletet a vétel vagy az eladás művelete hozza létre, hogy tehát az értéktöbblet az áruforgalomból ered. Ezzel a nézettel úton-útfélen találkozunk, de többnyire az *áruérték* és a *használati érték* összetévesztésén alapul. Különösen vonatkozik ez arra az állításra, amely szerint a cserénél mindkét fél nyer, mert mindegyik azt adja oda, amire nincs szüksége és olyasmihez jut, amire szüksége van. Ezt így szokták mondani: „Odaadok valamit, aminek kevés értéke van számomra, és kapok érte valamit, aminek az én számomra nagyobb az értéke." Az értéktöbblet keletkezésének ez a magyarázata csak ott lehetséges, ahol az érték fogalma még egészen homályos. Ahhoz, hogy valaki ezzel a magyarázattal beérje, egyrészt el kell felejtenie, hogy az áruk cseréje ugyan *használati értékük egyenlőtlenségén*, egyszersmind azonban *áruértékük egyenlőségén* alapul. Másrészt olyan jóhiszeműnek kell lennie, mint a vulgáris közgazdászok legtöbb olvasója, mindent látatlanul készpénznek kell vennie, amit ezek a közgazdászok mesélnek neki, s igazában el kell hinnie, hogy mondjuk egy modern kereskedő üzleti tevékenysége egy fokon áll a vadak közötti primitív cserével. Mi azonban tudjuk, hogy az értéktöbblet nem a *csere* fokán, hanem a pénz közvetítésével megvalósuló *áruforgalom* fokán keletkezik, és hogy az értéktöbblet több *pénzben* jut kifejezésre. Tehát olyan „haszonról", amelyhez valaki azáltal jut, hogy valamiért, aminek számára nincs használati értéke, olyasvalamihez jut, aminek használati értéke van számára — szó sem lehet annál a műveletnél, amelyet a $P—Á—(P + p)$ képlet fejez ki.

Itt a vulgáris közgazdaságtan egy olyan fogásába botlunk, amelyet szívesen alkalmaz mindenütt, ahol a modern gazdasági viszonyok megismerésének megnehezítéséről van szó, ami a fő feladata. Ennek a fogásnak a lényege az, hogy a legújabb jelenségeket egy sorba helyezi rég elmúlt idők jelenségeivel.

Nem a cserével, hanem az áruforgalommal van itt dolgunk. Normális körülmények között az egyik éppoly kevéssé hozhat létre értéktöbbletet, mint a másik, ha mindig egyenlő áruértékeket adnak egyenlő áruértékekért.

De tegyük fel, hogy az áruforgalom törvényeit megsértik. Mondjuk, az árutulajdonosok kiváltságot nyernek arra, hogy áruikat eredeti értéküknél 10 százalékkal drágábban adják el. A szabó 30 márka helyett 33 márkáért adja el a kabátot. De, ó jaj! Azért a hordócska borért, amely azelőtt 30 márkába került, most ugyancsak 33 márkát kell fizetnie. Tehát semmit sem nyert.

Megkísérelhetjük még olyanformán magyarázni az értéktöbblet keletkezését, hogy nem valamennyi, hanem csak néhány árutulajdonos tudja az árukat értékükön alul beszerezni és értékükön felül eladni. Egy kereskedő 40 mázsa, összesen 100 márka értékű burgonyát vásárol a földművestől 90 márkáért, és 110 márkáért adja el a szabónak. Mindenesetre a művelet végén nagyobb érték van a kereskedő kezében, mint annak elején volt. A meglevő értékek együttes tömege azonban változatlan maradt. A művelet elején volt: 100 márka (a földművesnél) + 90 márka (a kereskedőnél) + 110 márka (a szabónál) = 300 márka. A művelet végén van: 90 márka (a földművesnél) + 110 márka (a kereskedőnél) + + 100 márka (a szabónál) = 300 márka.

A kereskedő kezében levő nagyobb érték tehát nem értékgyarapodásból jött létre, hanem mások kezében levő értékek csökkenéséből. Ha ezt a nagyobb értéket valaki értéktöbbletnek nevezi, akkor ugyanolyan joggal nevezhetjük értéktöbbletnek azt az értéket is, amelyet egy tolvaj közvetlenül lop ki másvalakinek a zsebéből.

Az értéktöbblet-elsajátítás történelmileg mindenesetre ilyen módon, idegen értékek elsajátítása formájában kezdődött, mégpedig vagy az áruforgalom közvetítésével a *kereskedői tőke* révén, vagy egészen leplezetlenül e közvetítés nélkül, az *uzsoratőke* révén. De a tőkének ez a két formája csak az áruforgalom törvényeinek *megsértése*, az áruforgalom azon alaptörvényének nyilvánvaló és durva megsértése következtében volt lehetséges, amely szerint értékek csak egyenlő értékek ellenében cserélődnek ki. Ezért a tőke

mindaddig, amíg csak kereskedői tőke és uzsoratőke volt, *ellentétben állt* korának gazdasági szervezetével, s egyszersmind annak a kornak *erkölcsi* felfogásával is. Az ókorban, akárcsak a középkorban, rossz híre volt a kereskedelemnek, különösen pedig az uzsorának. Az ókori pogány filozófusok csakúgy megbélyegezték, mint az egyházatyák; a pápák csakúgy, mint a reformálók.

Ha az emlősállatok típusát akarjuk meghatározni, bizonyára nem a *tojásokat rakó* kacsacsőrű emlőssel fogjuk kezdeni. Ugyanúgy, ha a tőkét akarjuk megismerni, amely a modern társadalom gazdasági szervezetét meghatározza, nem szabad annak úgyszólván vízözönelőtti formáiból, az uzsoratőkéből és a kereskedelmi tőkéből kiindulni. Csak miután a tőkének egy másik, magasabb formája már kifejlődött, csak akkor alakulnak ki azok a közbenső láncszemek is, amelyek a kereskedelmi tőke és a kamatozó tőke funkcióit összhangba hozzák az árutermelés jelenleg uralkodó formájának törvényeivel. Csak attól az időponttól kezdve nem viselik többé szükségszerűen már eleve a közönséges csalás és a nyílt rablás jellegét. A kereskedelmi tőkét és az uzsoratőkét csak a tőke modern alapformájának megismerése után lehet megérteni.

Ezért érthető, hogy miért nem tárgyalja Marx a kereskedelmi tőkét és a kamatozó tőkét a „Tőke" két első kötetében; ezekben a tőke *alaptörvényeinek* vizsgálatával foglalkozik.

Ezen a helyen tehát nem kell tovább foglalkoznunk a tőke imént említett két formájával. Amit fejtegetésünk eredményeként meg kell jegyeznünk, az az a tény, hogy az értéktöbblet nem fakadhat az áruforgalomból. Sem a vétel, sem az eladás nem hoz létre értéktöbbletet.

Ugyanakkor azonban nem jöhet létre az értéktöbblet az áruforgalom területén kívül sem. Az árutulajdonos bizonyos munkával átalakíthat valamely árut, s így *új* értékkel gyarapíthatja, amelyet a ráfordított társadalmilag szükséges munka mérve határoz meg, de ezzel az *eredeti* áru értéke nem növekszik, tehát az árutulajdonos áruja az átalakítás révén nem jut értéktöbblethez. Ha egy selyemszövő 100 márka értékű selyemfonalat vesz és selyemkelmét készít belőle, ennek az anyagnak az értéke egyenlő a selyemfonálnak a szövő munkája által létrehozott értékkel megnövekedett értékével. Magának a selyemfonálnak az értéke a szövő munkája révén nem növekedett meg.

Eszerint furcsa rejtéllyel állunk szemben: az értéktöbblet nem az áruforgalom révén, s ugyanakkor nem is az áruforgalom területén kívül jön létre.

Vegyük alaposabban szemügyre a tőke általános képletét. Így hangzik: $P—Á—(P + p)$. Két műveletből tevődik össze: $P—Á$, az áru vétele és $Á—(P + p)$, az eladás. Az áruforgalom törvényei szerint P értékének egyenlőnek kell lennie $Á$-val, $Á$-nak pedig $P + p$-vel. Ez csak úgy lehetséges, ha $Á$ önmagát növeli meg, ha $Á$ olyan áru, amely elfogyasztása folyamán saját értékénél nagyobb értéket hoz létre. Az értéktöbblet rejtélyét megoldottuk, mihelyt találunk egy olyan árut, amelynek használati értéke azzal a sajátságos tulajdonsággal rendelkezik, hogy érték forrása, s amelynek elhasználása értékteremtés, úgyhogy a $P—Á—(P + p)$ képlet erre az árura vonatkoztatva így szól: $P—Á \ldots (Á + á) — (P + p)$.

Tudjuk azonban, hogy áruértéket csak munka teremt. A fenti képlet tehát csak akkor valósulhat meg, *ha a munkaerő áru.*

Marx a munkaerőről a következőket mondja: „Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a *fizikai* és *szellemi* képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében megvannak, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyen fajta használati értéket termel" [160. old.].

A munkaerőnek áruként kell megjelennie a piacon. Mit jelent ez? Mint fentebb láttuk, az árucsere előfeltétele, hogy az árutulajdonosok teljesen szabadon rendelkezzenek árujukkal. A munkaerő tulajdonosának, a munkásnak tehát szabad embernek kell lennie ahhoz, hogy munkaereje áruvá lehessen. Továbbá, munkaerejének árunak kell maradnia, s ezért munkaerejét nem szabad egyszer s mindenkorra eladnia, hanem csak meghatározott időtartamra, mert különben rabszolgává lesz, s árutulajdonosból áruvá válik.

Még egy feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a munkaerő áruvá legyen. Mint fentebb már láttuk, ahhoz, hogy valamely használati érték áruvá lehessen, nem-használati értéknek kell lennie tulajdonosa számára. Így a munkaerőnek is nem-használati értéknek kell lennie a munkás számára ahhoz, hogy áruként jelenjen meg a piacon. A munkaerő használati értéke azonban más használati értékek előállításából áll; ennek előfeltétele a szükséges termelőeszközökkel való rendelkezés. Ha a munkás rendelkezik a szükséges termelőeszközökkel, nem adja el *munkaerejét*, hanem maga alkalmazza, és *termékeit* adja el. Ahhoz, hogy a munkaerő áruvá legyen, az szükséges, hogy a munkás el legyen választva a termelőeszközöktől, mindenekelőtt a legfontosabb termelőeszköztől — a földtől.

A munkásnak minden tekintetben szabadnak kell lennie, szabadnak minden személyi függéstől, de híján kell lennie minden szükséges termelőeszköznek is. Ezek az előfeltételei annak, hogy a pénztulajdonos pénzét tőkévé változtathassa. Ezek az előfeltételek nem a természettől valók, s nem is találhatók meg minden társadalmi formában. Hosszas történelmi fejlődés eredményei, s csak viszonylag későn jelentkeznek olyan mértékben, hogy meghatározó hatással lehetnek a társadalmi alakulatra. A tőke újkori élettörténete a XVI. századdal kezdődik.

Most már ismerjük azt az árut, amely az értéktöbbletet létrehozza. Milyen nagy a munkaerő saját értéke?

A munkaerő értékét, mint minden más áruét, *a termeléséhez, tehát újratermeléséhez is társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg.*

A munkaerő feltételezi a munkás létezését. A munkásnak viszont ahhoz, hogy létezhessen, bizonyos mennyiségű *élelmiszerre* van szüksége. A munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő tehát egyenlő azzal a munkaidővel, amely társadalmilag szükséges ennek a bizonyos mennyiségű élelmiszernek az előállításához. E mennyiség nagyságát egész sor körülmény határozza meg. Minél több munkaerőt fordít a munkás a termelésre, minél több ideig és minél nagyobb erővel dolgozik, annál több élelmiszerre van szüksége, hogy az erőveszteséget pótolja, s másnap ugyanúgy tudjon dolgozni, mint az előző napon. Ugyanakkor különböző országok munkásosztályának szükségletei az egyes országok természeti és kulturális sajátosságai szerint különbözők. A norvég munkásnak több élelmiszerre van szüksége, mint az indiainak. Az az élelem, ruha, lakás, fűtés stb., amelyre a norvég munkásnak a fennmaradáshoz szüksége van, több munkaidőt igényel az előállításához, mint az indiai munkás élelmiszere stb. Továbbá, olyan országban, amelyben a munkások mezítláb járnak vagy semmit sem olvasnak, még akkor is kisebbek a szükségleteik, mint ott, ahol lábbelit viselnek, újságokat és könyveket olvasnak, ha a két ország éghajlati vagy egyéb természeti viszonyai között nincs különbség. „Tehát *ellentétben a többi áruval* — mondja Marx —, a munkaerő értékmeghatározásában egy történelmi és erkölcsi elem is közrejátszik" [164. old.].

A munkás ezenkívül, mint mindannyian tudjuk, halandó. A tőke azonban halhatatlan akar lenni. Ehhez az szükséges, hogy a munkásosztály legyen halhatatlan, hogy a munkások *szaporodjanak.* A munkaerő fenntartásához szükséges élelmiszerek mennyisége

tehát magában foglalja a gyerekek (bizonyos körülmények között ugyancsak az asszonyok) eltartásához szükséges élelmiszereket is.

Végül, a munkaerő termelési költségeihez számítandók a tanulási költségek, azok a kiadások is, amelyek azért szükségesek, hogy valaki egy bizonyos munkaágban bizonyos készséget szerezzen. A munkások többségénél ezek a kiadások elenyészően csekélyek.

Mindeme meghatározó tényezők következtében egy bizonyos munkásosztály munkaerejének értéke egy bizonyos országban és egy bizonyos időpontban meghatározott nagyság.

Eddig nem árról, hanem értékről, nem profitról, hanem értéktöbbletről beszéltünk. Így itt is szem előtt kell tartani, hogy a munkaerő *értékéről* van szó, nem *munkabérről*. De már itt is utalnunk kell egy sajátosságra, amely a munkaerő megfizetésénél jelentkezik. A vulgáris közgazdaságtan felfogása szerint a tőkés előlegezi a munkásnak a bért, mert a legtöbb esetben kifizeti a munkást, még mielőtt munkájának termékeit eladná. A valóságban azonban a munkás az, aki hitelezi a tőkésnek a maga munkateljesítményét.

Tegyük fel, hogy valaki burgonyát vesz, és szeszt főz belőle. A burgonyát csak akkor fizeti meg, amikor a szesz már elkészült, de még mielőtt eladta volna. Nem volna nevetséges, ha azt állítaná, hogy előlegezte a földművesnek a burgonya árát, mert még a szesz eladása előtt kifizette? De bizony nevetséges volna, hiszen éppen ellenkezőleg, a földműves hitelezi neki a burgonya árát addig, amíg a szeszt elkészíti. A készpénzfizetés azt jelenti, hogy a vevő az árut mindjárt az átvételnél megfizeti. A kereskedők nagyon elcsodálkoznának az olyan gazdasági bölcsességen, hogy az, aki az árujáért akkor fizeti meg, amikor már elhasználta, nemcsak hogy készpénzzel fizet, hanem egyenesen *előlegezi* nekik a pénzt. A munkásokat azonban a vulgáris közgazdászok még mindig ilyen badarságokkal merik áltatni. Ha a munkásoktól készpénz ellenében vásárolnák meg árujukat, a munkaerőt, akkor abban a pillanatban kellene megfizetni, amelyben a tőkés tulajdonává válik, vagyis minden hét *elején*, nem pedig a *végén*. A bérfizetés mai rendszerénél a munkások nemcsak kockáztatják bérüket, hanem kénytelenek hitelbe vásárolni, s ezért a közvetítőkereskedők élelmiszer-hamisításait is kénytelenek szótlanul eltűrni. Minél hosszabb időközökben fizetik ki a béreket, annál rosszabbul járnak a munkások. A kéthetenkénti vagy különösen a havonkénti bérfizetés az egyik legsúlyosabb teher a bérmunkásra nézve.

Bármilyen is azonban a bérkifizetés rendszere, a munkás és a tőkés normális körülmények között mindig árutulajdonosokként állnak egymással szemben, akik egyenlő értékeket cserélnek ki. A tőke most már nem az áruforgalom törvényeivel ellentmondásban, hanem e törvények alapján végzi mozgását. Munkás és tőkés árutulajdonosokként, tehát *szabad* és *egyenlő*, egymástól személyileg független egyénekként állnak egymással szemben; mint ilyenek ugyanazon osztályhoz tartoznak, *testvérek*. Munkás és tőkés *egyenlő* értékeket cserélnek ki: az igazság, a szabadság, egyenlőség és testvériség birodalma, a boldogság és béke ezeréves birodalma látszik a bérrendszer uralmával beköszönteni. A szolgaság, a zsarnokság, a kizsákmányolás és az ököljog nyomorúsága a múlté.

Ezt hirdetik a tőke érdekeinek tudós képviselői.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÉRTÉKTÖBBLET

Első fejezet

A TERMELÉSI FOLYAMAT

Az első részben leginkább az árupiacon jártunk. Láttuk, hogyan cserélik ki, hogyan adják el és vásárolják az árukat. Láttuk, hogyan tölti be a pénz a legkülönbözőbb funkciókat, hogyan lesz a pénzből tőke, mihelyt a piacon munkaerő-árut talál.

A tőkés megvette a munkaerőt, s az új szerzeménnyel visszavonul a *piacról*, ahol egyelőre semmi hasznát sem veheti, oda, ahol elfogyaszthatja, ahol alkalmazhatja: a *munkahelyre*. Kövessük őt oda. Hagyjuk el az *áruforgalom* területét, s nézzünk körül a *termelés* területén. Erre a területre vonatkoznak következő fejtegetéseink.

„A munkaerő használata maga a munka" [171. old.]. A tőkés a munkaerőt, amelyet megvásárolt, elfogyasztja, amikor annak eladóját a maga számára dolgoztatja, árukat termeltet vele.

Az árukat termelő munkának, mint az első részben már láttuk, két oldala van: használati értékeket és áruértékeket hoz létre. A munka mint használati értékek létrehozója nem az árutermelés külön sajátossága, hanem állandó szükségszerűség az emberi nem számára, függetlenül minden külön társadalmi formától. Ebben a minőségében a munkának három mozzanatát különböztetjük meg. Ezek a mozzanatok a következők: 1. *az ember céltudatos és célszerű tevékenysége;* 2. *a munka tárgya;* 3. *a munka eszköze.*

A munka az ember céltudatos és célszerű tevékenysége, az ember ráhatása a természeti anyagra, hogy ennek a maga szükségletei szempontjából használható alakot adjon. Az ilyen tevékenység elemeivel már az állatvilágban is találkozunk, de csak az emberiség fejlődésének egy bizonyos fokán szabadul meg teljesen ösztönszerű formájától, csak akkor válik céltudatos tevékenységgé. Minden munka nemcsak izom-munka, hanem egyszersmind agy- és ideg-munka is. Találóan jegyzi meg Marx: „A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál

inkább, mennél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a maga tartalmával és végrehajtásának módjával, mennél kevésbé élvezi tehát a munkát mint testi és szellemi erőinek játékát" [171. old.].

A munkás hat egy tárgyra, a *munkatárgyra;* e tevékenység során segédeszközöket alkalmaz, bizonyos dolgokat használ fel, hogy ezek mechanikai, fizikai és kémiai tulajdonságai saját céljának megfelelően hassanak a munkatárgyra. Ezek a segédeszközök a *munkaeszközök.* A munkatárgy munkaeszköz segítségével való megmunkálásának eredménye a *termék.* A munkaeszköz és a munkatárgy: *termelőeszközök.*

Ha egy asztalos asztalt készít, munkája közben fát dolgoz fel. Ha a munkatárgy nem található meg készen a természetben, mint például az őserdő fája, hanem megszerzéséhez már munkára volt szükség, amilyen például ebben az esetben a fa ledöntéséhez és elszállításához szükséges munka, akkor *nyersanyag* a neve. A mi példánkban a fa *nyersanyag,* akárcsak az asztal készítésénél felhasználásra kerülő enyv, festék és fénymáz. A fa az *alapanyag,* az enyv, a festék és a fénymáz *segédanyagok.* A gyalu, fűrész stb. ellenben *munkaeszközök,* az asztal a *termék.*

„Hogy egy használati érték nyersanyagként, munkaeszközként vagy termékként jelenik-e meg, ez teljesen attól függ, hogy milyen meghatározott funkciót tölt be a munkafolyamatban, milyen helyet foglal el benne, és e hely változásával változnak rendeltetései" [175. old.].

Egy szarvasmarha például egymásután szerepelhet mint *termék* (az állattenyésztésben), mint *munkaeszköz* (például az igavonásnál) és mint *nyersanyag* (a hizlalásnál).

Az emberi nem fejlődése szempontjából a munkaeszközök a legnagyobb jelentőségűek. A termelés módja elsősorban ezektől függ; ugyanakkor azonban minden termelési mód feltételez bizonyos sajátos társadalmi viszonyokat, megfelelő jogi, vallási, filozófiai és művészeti felépítménnyel.

A termelőeszköz (munkatárgy és munkaeszköz) és a munkaerő minden termelési módnál szükséges elemei a *használati értékek* termelésének, vagyis a *munkafolyamatnak.* E folyamat *társadalmi jellege* azonban a különböző termelési módoknál különböző. Vizsgáljuk meg mármost, hogyan alakul a tőkés termelési módnál.

Az árutermelő szemében a *használati értékek* termelése csak eszköz a célhoz: *áruértékek* termeléséhez. Az áru a használati érték és az érték egysége, tehát az árutermelő nem termelhet értékeket, ha nem termel használati értékeket. Az áruknak, amelyeket termel,

valamilyen szükségletet kell kielégíteniök, hasznosnak kell lenniök valaki számára, különben nem adhat rajtuk túl. Az árutermelő számára azonban az a körülmény, hogy árujának használati értéknek kell lennie, csak szükséges rossz, nem a végcélja üzleti tevékenységének.

Az árutermelés termelési folyamata tehát egyidejűleg *használati értékek* és *áruértékek* termelésének folyamata, a *munkafolyamat* és az *értékképzési folyamat* egysége.

Ez vonatkozik az árutermelésre általában. Most azonban a termelési folyamatot az árutermelés egy különleges fajtájánál kell megfigyelnünk: az olyan árutermelésnél, amely *vásárolt munkaerővel, értéktöbblet* szerzése céljából megy végbe.

Hogyan alakul itt a *munkafolyamat?*

Eleinte a tőkés közbejötte révén nem változik meg lényegesen.

Vegyünk például egy takácsot, aki önmaga számára dolgozik. A szövőszék az ő tulajdona; a fonalat ő maga vásárolja; akkor és úgy dolgozhat, amikor és ahogy kedve tartja; munkájának terméke az ő tulajdona. De elszegényedik és kénytelen eladni a szövőszékét. Miből éljen mármost? Nem tehet mást, mint hogy egy tőkéshez szegődik el és ennek dolgozik. A tőkés megvásárolja tőle a munkaerejét, megveszi a szövőszéket és a szükséges fonalat is, s odaállítja a takácsot a maga szövőszékéhez, hogy a megvásárolt fonalat feldolgozza. A szövőszék, melyet a tőkés vett, talán ugyanaz, amelyet a takács volt kénytelen eladni nyomorúságában. De ha nem, a takács akkor is ugyanolyan módon dolgozik, mint annak előtte, a munkafolyamat külsőleg nem változott.

Mégis, két nagy változás következett be: a takács nem önmagának dolgozik többé, hanem a tőkésnek; ez most ellenőrzi a munkást a munka során, ügyel arra, hogy ne ímmel-ámmal dolgozzon, ne csapja össze a munkát stb. És — a munkás munkájának terméke már nem a munkásé, hanem a tőkésé.

Ezek a tőke legelső kihatásai a *munkafolyamatra*, mihelyt a termelési folyamatot hatalmába keríti. Hogyan alakul azonban most az *értékképzési folyamat*?

Számítsuk ki mindenekelőtt, milyen nagy annak a terméknek az értéke, amelyet vásárolt munkaerő, vásárolt termelőeszközökkel áruként állított elő a tőkés számára.

Tegyük fel, hogy a tőkés egy napra vásárolta meg a munkaerőt. A munkás létfenntartásához elengedhetetlen élelmiszerek 6 órai társadalmilag szükséges munkaidő alatt állíthatók elő. Ugyanennyi társadalmilag szükséges munkaidő testesül meg 3 márkában.

A tőkés értéke szerint vásárolja meg a munkaerőt, 3 márkát fizet a munkásnak a munkanapért*.

Tegyük fel, hogy a tőkés a gyapotfonalat nagyon kapós, s így könnyen eladható használati értéknek tartja. Elhatározza tehát, hogy ezt termeltet; munkaeszközöket — az egyszerűség kedvéért tekintsük itt ezeket egyes orsóknak — és gyapotot vásárol. Egy font gyapotban mondjuk 2 munkaóra testesül meg, tehát 1 márka az ára. Egy font gyapotból egy font fonalat készítenek. Minden száz font gyapot feldolgozásánál egy-egy orsó használódik, kopik el; egy font feldolgozásánál tehát 1/100 orsó. Egy orsóban 20 munkaóra = 10 márka fekszik. Egy munkaóra alatt 2 font gyapotot dolgoznak fel, hat óra alatt tehát 12 fontot — mindig normális, átlagos, társadalmilag szükséges termelési feltételeket véve alapul.

Mennyi érték rejlik ilyen körülmények között egy font fonálban?

Először is az előállításánál elfogyasztott gyapot és orsók értéke. Ez az érték minden csökkenés vagy növekedés nélkül olvad bele a termékbe. A gyapot és az orsók *használati értéke* más lett; *értékük* érintetlen maradt. Ez világossá lesz, ha a végső termék előállításához szükséges különböző munkafolyamatokat egy és ugyanazon munkafolyamat egymásra következő részeinek tekintjük. Tegyük

* Ezek és a következő számok természetesen egészen önkényesek, kiválasztásuk a fejtegetések könnyebb megértése szempontjából történt. Ez magától értetődőnek látszik. Mégis, a „Tőke" sok kommentátója között akadtak olyanok, akik ráfogták Marxra, hogy a fentiekhez hasonló *példákat tényekként* hozta fel. Az, hogy milyen teljesítményre képesek a „Tőke"-kommentálók, kitűnik a következőkből: von Treitschke úr „Preussische Jahrbücher"-jének 57. kötetében egy bizonyos dr. R. Stegemann úr egy utolérhetetlenül sekélyes cikket tett közzé „Marx Károly gazdasági alapfelfogása" címmel. Közvetlenül azután, hogy az „értékelvet" Marx alap*követelésének* tüntette fel, a következőket meséli (227. old.): „Marx azt *állítja*, hogy az emberi társadalomnak csak mintegy napi határai munkára volna szüksége a mindenki számára nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök megszerzéséhez, ha tudniillik *mindenki*, mégpedig *erejéből telhetően dolgoznék*." Mindebből a „Tőké"-ben egyetlen szó sincs. Ha Stegemann úr kevesebb fantáziát és több figyelmet fordított volna tanulmányára, akkor a „Tőke" 209. oldalán (2. kiadás) látta volna, hogy Marx azt a szükséges munkát számította ki — egy manchesteri gyárostól kapott adatok alapján —, amelyet egy fonómunkásnak a 60-as években egy bizonyos fonodában *ténylegesen* teljesítenie kellett. Arra az eredményre jutott, hogy a fonó szükséges munkaideje tízórás munkaidő mellett *nem egészen négy óra*, a többletmunkaidő pedig, mely alatt értéktöbbletet termelt, hat óránál valamivel több volt. — Később majd látni fogjuk, hogy a munkás létfenntartásához szükséges munkaidő igen változó nagyság.

fel, hogy a fonó egyben gyapottermesztő is, s a gyapotot mindjárt a betakarítása után feldolgozzák. A fonál most a termesztői munka és a fonómunka termékeként jelenik meg, értékét a gyapot termesztéséhez és fonállá való feldolgozásához társadalmilag szükséges munkaidőn mérjük. A termék értékén mit sem változtat az, ha egyébként egyenlő viszonyok között az előállításához szükséges munkafolyamatokat különböző emberek számlájára végzik. A feldolgozott gyapot értéke a fonálban tehát újra megjelenik; ugyanez áll az elhasznált orsók értékére is. A segédanyagoktól az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk.

Ehhez az *átvitt* értékhez az az érték társul, amelyet a fonómunka a gyapjúhoz *hozzátesz*. Egy munkaóra alatt 2 font gyapotot dolgoznak fel, egy márkában mondjuk 2 munkaóra fekszik. Egy munkaóra tehát ½ márka értéket képvisel.

Egy font fonál értéke tehát egyenlő egy font gyapot értéke (= 1 márka) + 1/100 orsó értéke (= 1/10 márka) + ½ munkaóra értéke (= ¼ márka), vagy márkában kifejezve: 1 + 1/10 + + ¼ = 1 márka és 35 pfennig.

Eszerint 6 óra alatt 12 font fonalat fonnak összesen 16 márka 20 pfennig értékben. De nézzük, mibe került ez az eredmény a tőkésnek? Ki kellett adnia 12 font gyapotért 12 márkát, 12/100 orsóért 1 márka 20 pfenniget és egy munkaerőért 3 márkát, összesen 16 márka 20 pfenniget, ugyanannyit, amennyit a termelt fonál értéke képvisel.

Tehát eddig hiába dolgoztatott; a vásárolt munkaerő-áru eddig nem szerzett neki értéktöbbletet.

Csakhogy a mi tőkésünk nem jön zavarba. Ő a munkaerő használati értékét *egész napra* vásárolta meg; becsületesen, annak rendje és módja szerint vásárolta meg, megfizette teljes értékét; ezért aztán jogában áll annak használati értékét teljes egészében kihasználni. Eszébe sem jut azt mondani a munkásnak: „Én a munkaerődet olyan pénzösszegért vettem meg, amelyben 6 munkaóra rejlik, te 6 munkaórát dolgoztál nekem, kvittek vagyunk, mehetsz", sőt inkább így szól hozzá: „Én a munkaerődet egész napra megvettem, egész napon át az enyém, azért csak rajta szaporán, dolgozz tovább, amíg csak tudsz, egyetlen pillanatot se fecsérelj el az időből, amely nem a tied, hanem az enyém." És 6 óra helyett mondjuk 12 óra hosszat dolgoztat.

A további 6 óra múltán, a munkanap végeztével, újra számvetést végez. Most van 24 font fonala, amelynek értéke 32 márka 40 pfennig. Kiadása volt: 24 font gyapotért 24 márka, 24/100

orsóért 2 márka 40 pfennig és egy munkaerőért 3 márka, összesen 29 márka 40 pfennig. Mosolyra derülve teszi félre számviteli könyvét. Három márkát nyert, vagy mint ő mondja, „keresett". Megkereste, értéktöbbletet szerzett anélkül, hogy az árucsere törvényeit megsértette volna. A gyapotot, az orsókat és a munkaerőt egyaránt értékén vásárolta. Ha értéktöbblethez jutott, ez csak azáltal történhetett, hogy ezeket az árukat *elfogyasztotta*, persze nem mint *élvezeti cikkeket*, hanem mint *termelőeszközöket*, továbbá azáltal, hogy a megvásárolt munkaerő használati értékét *egy bizonyos ponton túl* is használta, fogyasztotta.

A termelési folyamat az árutermelés rendszerében mindig *értékképzési folyamat*, akár *vásárolt*, akár *saját* munkaerővel folytatják, de az értékképzési folyamat csak abban az esetben válik egyszersmind *értéktöbblet* képzőjévé, s mint ilyen, *értékesülési folyamattá*, ha egy bizonyos időponton túl tart. Ha értéktöbblet termeléséről van szó, a termelési folyamatnak *tovább kell tartania*, mint ameddig a vásárolt munkaerő értékének újonnan létrehozott értékkel való pótlása tart.

A saját földjét művelő paraszt is, a saját számlájára dolgozó kézműves is dolgozhat azon az időn túl, amennyit az általa elfogyasztott élelmiszerek pótlása érdekében dolgozni kénytelen. Az egyik is, a másik is termelhet tehát értéktöbbletet, munkájuk értékesülési folyamat lehet. Mihelyt azonban az értékesülési folyamat *vásárolt, idegen* munkaerővel megy végbe, akkor már *tőkés termelési folyamat*, ez pedig már eleve, természete folytán, szükségszerűen és szándékosan értékesülési folyamat.

A TŐKE VISELKEDÉSE AZ ÉRTÉKKÉPZÉS SORÁN

Az első rész első fejezetében megismerkedtünk azzal a megkülönböztetéssel, amelyet Marx tett először: az árutermelő munka kettős jellegével. Az árutermelő munka egyrészt *a hasznos, használati értéket termelő munka meghatározott formája*, másrészt pedig *általános, egyszerű emberi átlagmunka, amely áruértéket hoz létre.* E kettős jellegnek megfelelően az árutermelés uralma idején a termelési folyamat is kettős jellegű: a *munkafolyamat* és az *értékképzési folyamat* egysége, mint *tőkés* termelési folyamat pedig a *munkafolyamat* és az *értékesülési folyamat* egysége. Az előbbi fejezetben megismerkedtünk a munkafolyamat két elemével: a termelőeszközzel és a munkaerővel. Ugyanakkor azonban azt a különböző szerepet is megismertük, amelyet ez a két elem, mint a tőke része, az értékesülési folyamatban betölt. Láttuk, hogy a termelőeszközök egészen más módon vesznek részt a termékérték képzésében, mint a munkaerő.

Arra a megállapításra jutottunk, hogy az elhasznált termelőeszközök értéke a termék értékében újra megjelenik. Ennek az értéknek az átvitele a munkafolyamatban a munka révén történik. De hogyan lehetséges ez? A munkának egyidejűleg kétfélét kell véghezvinnie: új értéket kell teremtenie és régi értéket átültetnie. Ez csak a munka kettős jellegével magyarázható, amelyre éppen az imént emlékeztettünk. A munka *értékképző* általános emberi munka minőségében új értéket hoz létre; *használati értéket termelő* különleges formájú hasznos munka minőségében átviszi a termelőeszközök értékét a termékre.

A gyapot és az orsó értékét csak a fonómunka különleges formája révén lehet átvinni a fonálra. Ezzel szemben a fonó ugyanazt az értéket, amelyet mint fonó hoz létre, más munkával is létrehozhatja, például ha asztalossá lesz. Akkor azonban nem készít fonalat, nem visz át gyapotértéket a fonálra.

A munkának mint *értékképző* és *értékátvivő* munkának kettős

jellege világosan kitűnik, ha szemügyre vesszük, milyen hatással van a munka termelékenységének valamely változása az értékképzésre és az értékátvitelre. Az egy munkaóra alatt termelt érték nagysága nem változik, ha egyébként változatlan körülmények között a munka termelékenysége fokozódik vagy hanyatlik. Ezzel szemben az egy bizonyos idő alatt termelt használati értékek tömege a munka termelékenysége szerint nő vagy csökken. Ugyanebben az arányban nő vagy csökken a munka értékátvivő képessége.

Tegyük fel például, hogy valamely találmány kétszeresére emeli a fonómunka termelékenységét, míg ugyanakkor a gyapottermesztő munkájának termelékenysége ugyanolyan marad. 1 font gyapotban 2 munkaóra fekszik, ára, ha fentebbi feltevésünknél maradunk, 1 márka. Azelőtt egy óra alatt 2 font gyapotot dolgoztak fel, most 4 fontot. *Ugyanazt az új értéket*, feltevésünk szerint 50 pfenniget, amelyet azelőtt egy órai munkával a 2 font gyapothoz *tettek hozzá*, most a 4 fonthoz teszik hozzá. Most azonban a fonómunka révén *kétszeres értéket visznek át* egy óra alatt a fonálra: azelőtt 2 márkát, most 4 márkát.

Látnivaló, hogy a munkának az értéket *fenntartó* vagy *átvivő* ereje más tulajdonságán alapszik, mint értékképző ereje.

Mivel termelőeszközök nélkül semmiféle termelés nem lehetséges, minden árutermelő munka nemcsak értékképző, hanem egyben értékfenntartó is, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy az elhasznált termelőeszközök értékét átviszi a termékre, hanem abban az értelemben is, hogy a termelőeszközök értékét megóvja az elveszéstől. Minden földi dolog mulandó, s így előbbutóbb a termelőeszközök is tönkremennek, még akkor is, ha használaton kívül vannak. Sőt bizonyos termelőeszközök, például különféle gépek, hamarább mennek tönkre, ha állnak, mint üzemeltetés esetén. A termelőeszközök használati értékével áruértékük is eltűnik. Ha az elhasználás rendes úton, a termelési folyamatban történik, akkor az az érték, amelyet a termelőeszköz elveszített, újra megjelenik a termék értékében. Ha azonban a termelőeszköz a termelési folyamatban való alkalmazás nélkül pusztul el, akkor értéke visszahozhatatlanul elvész. A tőkés rendszerint nem veszi észre a munkának ezt az értékfenntartó oldalát, de nagyon fájdalmasan ébred a tudatára, ha mondjuk egy válság következtében kénytelen megszakítani a termelési folyamatot. Marx hivatkozik egy angol gyárosra, akinek fonodája 1862-ben a gyapotválság következtében szünetelt, s aki az egyévi szünetelés költségeit

120 000 márkára becsülte, amiből 24 000 márka a gépek romlására esett.

A különböző termelőeszközök azonban az értékátvitel módja tekintetében különféleképpen viselkednek. Vannak olyanok, amelyek a munkafolyamatban elvesztik önálló alakjukat, így a nyersanyagok és a segédanyagok. Más termelőeszközök viszont megtartják alakjukat a munkafolyamatban. A gyapot, amelyet fonállá dolgoznak fel, elveszti alakját, az orsó viszont, amely fon, nem veszti el. Az előbbiek minden egyes termelési folyamatban *egész értékükel* átadják a terméknek, az utóbbiak csak értékük *töredékeit.* Ha egy gép 1000 márkát ér és normális viszonyok között 1000 nap alatt használódik el, minden munkanap alatt 1 márka értéket ad át a segítségével ezen idő folyamán előállított terméknek.

Itt is találkozunk a termelési folyamat kettős jellegével. Hogyan adhatja át a gép értékének 1/1000 részét egy bizonyos terméknek? Hiszen ennek előállításánál nem a gép 1/1000 része működik, hanem az egész gép. Ezt az ellenvetést csakugyan megtették. A válasz az, hogy az *egész* gép részt vesz a termelési folyamatban, amennyire ez *munkafolyamat*, ezzel szemben csak egy megfelelő *töredéke* vesz részt, amennyire ez *értékesülési folyamat.* Mint *használati érték* az *egész* gép belekerül minden egyes termelési folyamatba, mint *érték*, csak egy *töredéke.*

De lehetséges ennek a fordítottja is, hogy tudniillik valamely termelőeszköz *egész értéke* átmegy a termékbe, testének azonban csak egy része. Tegyük fel, hogy 100 font fonál előállításához normális körülmények között 115 font gyapot szükséges, és hogy a fel nem használható hulladékok mennyisége 15 font. Ebben az esetben csak 100 font gyapot kerül be a 100 font fonálba, de a 100 font fonál értékébe 115 font gyapot értéke megy át.

A termelőeszközök a munkafolyamat alatt annyi értéket viszneK át a termékre, amennyit eközben önmaguk elveszítenek. Sohasem tehetnek hozzá több értéket a termékhez, mint amennyivel maguk rendelkeznek, bármily nagy legyen is a használati értékük. Egészen tarthatatlan tehát a vulgáris közgazdaságtannak az az eljárása, hogy az értéktöbbletet és annak átalakult formáit, a kamatot, a profitot, a földjáradékot a termelőeszközök *használati értékéből*, ezeknek „szolgálataiból" akarja levezetni.

A termelési folyamatban elhasznált termelőeszközök értéke változatlanul jelenik meg újra a termék értékében.

A munka azonban nemcsak fenntartja az értéket, hanem új értéket is teremt. Egy bizonyos időpontig az új értéket teremtő

munka csak azt az értéket pótolja, amelyet a tőkés a munkaerő vételénél kiadott. Ha azonban a munka ezen az időponton túl tart, akkor többlet értéket, *értéktöbbletet* hoz létre.

„A tőkének az a része tehát — mondja Marx —, amely *termelési eszközökké*, azaz nyersanyaggá, segédanyagokká és munkaeszközökké alakul át, *nem változtatja értékének nagyságát* a termelési folyamatban. Ezért *állandó tőkerésznek* vagy rövidebben *állandó tőkének* nevezem.

A tőkének *munkaerővé* átalakult része viszont megváltoztatja értékét a termelési folyamatban. Újratermeli saját egyenértékét és azonfelül egy többletet, *értéktöbbletet* termel, amely maga változhat, nagyobb vagy kisebb lehet. A tőkének ez a része állandó nagyságból folyton átalakul változóvá. Ezért *változó tőkerésznek* vagy rövidebben *változó tőkének* nevezem. Ugyanazok a tőkealkatrészek, amelyek a munkafolyamat szempontjából mint objektív és szubjektív tényezők, mint termelési eszközök és munkaerő különböznek, az értékesülési folyamat szempontjából mint állandó tőke és változó tőke különböznek" [198—199. old.].

Az állandó tőke értéknagysága természetesen csak az értékesülési folyamat viszonylatában tekintendő állandó nagyságnak. A *termelési folyamat* révén, amelyben alkalmazzák, nem változik meg az állandó tőke értéknagysága, más tényezők azonban előidézhetik a megváltozását. Az állandó és a változó tőke közötti arány is megváltozhat. Erre később még visszatérünk.

A MUNKAERŐ KIZSÁKMÁNYOLÁSÁNAK FOKA

Vegyünk példaként egy mondjuk 5000 márkára rúgó tőkét. Ez a tőke két részre oszlik, mégpedig egy olyan pénzösszegre, amelyet termelőeszközök vásárlására és egy másik pénzösszegre, amelyet a szükséges munkaerő vásárlására fordítanak. Az előbbi, vagyis az állandó tőke (c) beszerzésére fordított pénzösszeg 4100 márka az utóbbi, vagyis a változó tőke (v) beszerzésére fordított pénzösszeg 900 márka. Maga az állandó tőke ugyancsak két részből áll. Nyersanyagból és más anyagokból, amelyek értéke teljes egészében ismét megjelenik a termékben, és szerszámokból stb., amelyek minden termelési folyamatban értéküknek csak egy részét adják át a terméknek. Az itt következő fejtegetésekben eltekintünk ettől a megkülönböztetéstől, mert figyelembevétele csak bonyolultabbá tenné a feladatot, anélkül hogy a végeredményen bármit is változtatna. Az egyszerűség kedvéért tehát itt úgy vesszük, mintha az egész alkalmazott tőke értéke ismét megjelenne a termékben.

A tőkés termelőeszközöket meg munkaerőt vásárolt, és felhasználja azokat. A termelési folyamat végén az előlegezett tőke értéke megnövekedett az értéktöbblettel (m), amely 900 márka. Most tehát van $c+v+m=4100+900+900=5900$ márkája. Ebből 4100 márka átvitt érték 900+900 márka pedig újonnan létrehozott érték.

Világos, hogy az állandó tőke értéknagysága semmiféle befolyással sincs a termelt értéktöbblet nagyságára. Persze, termelőeszközök nélkül nem lehet termelni, s minél hosszabb ideig akarnak termelni, annál több termelőeszközre van szükség. Egy bizonyos nagyságú értéktöbblet termelése tehát feltételezi bizonyos mennyiségű termelőeszköz alkalmazását. Ez a mennyiség a munkafolyamat technikai jellegétől függ. De az, hogy milyen nagy ennek a mennyiségnek az *értéke*, nem befolyásolja az értéktöbblet nagyságát.

Ha valaki 300 munkást foglalkoztat, a munkaerő értéke naponként 3 márka és minden munkás 6 márka értéket hoz létre egy nap

alatt, akkor a 300 munkás egy nap alatt 1800 márka értéket, s ezen belül 900 márka értéktöbbletet hoz létre, akár 2000, akár 4000 vagy 8000 márka az elhasznált termelőeszközök értéke. A termelési folyamatban végbemenő *értékteremtést* és *értékváltozást* nem érinti az előlegezett állandó tőke értéknagysága. Amennyiben tehát arról van szó, hogy ezt a két folyamatot tisztán figyeljük meg, eltekinthetünk az állandó tőkétől, azt nullának vehetjük.

Az előlegezett tőkéből tehát itt csak a változó rész, *v*, a termék értékéből pedig csak a munkával termelt új érték jön számunkra tekintetbe, amely egyenlő az alkalmazott változó tőke értékével plusz az értéktöbblet, $v+m$. Az értéktöbblet viszonya az előlegezett változó tőkéhez a mi példánkban annyi mint 900 : 900 = 100 százalék.

A változó tőkének ezt a viszonylagos értékesülését, vagyis az értéktöbblet viszonylagos nagyságát Marx az *értéktöbblet rátájának* nevezi. Ezt nem szabad, mint gyakran teszik, összetéveszteni a *profitrátával*. A profit az értéktöbbletből származik, de nem az értéktöbblet.

A munkásnak ahhoz, hogy a munkanap alatt olyan értéket termeljen, amely egyenlő munkaerejének értékével, *v*-vel, bizonyos ideig, előbbi feltevésünk szerint 6 órát kell dolgoznia. Ez a munkaidő *szükséges* a munkás fenntartásához. Marx ezt *szükséges munkaidőnek* nevezi. A munkanapnak azt a részét, amelyben a munkás a szükséges munkaidő határain túl dolgozik, s nem munkaerejének pótlására hoz létre értéket, hanem értéktöbbletet termel a tőkés részére, Marx *többletmunkaidőnek*, az ezen idő alatt kifejtett munkát pedig *többletmunkának* nevezi. A többletmunka úgy aránylik a szükséges munkához, mint az értéktöbblet a változó tőkéhez, vagyis az értéktöbblet rátáját a következőképpen fejezhetjük ki:

$$\frac{m}{v} \text{ vagy } \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$$

Az értéktöbblet egy bizonyos termékmennyiségben testesül meg, amelyet Marx *többlettermléknek* nevez. A változó tőkéhez való viszonyának tehát a termékmennyiség bizonyos részeinek egymáshoz való viszonyában is kifejezhetőnek kell lennie. Ennek a viszonynak a vizsgálatánál azonban, miután most nem az újonnan létrehozott értékről, hanem a kész *termékről* van szó, nem tekinthetünk el — mint az előbb — az állandó tőkétől, amely a termékérték egy része.

Tegyük fel, hogy egy munkás egy 12 órás munkanap alatt 20 font fonalat termel, 30 márka értékben. A feldolgozott gyapot

értéke 20 márka (20 font 1 márkájával). Az orsó értékcsökkenése 4 márka. A munkaerő értéke 3 márka. Az értéktöbblet rátája 100%. Akkor a fonálérték 30 márka = 24 márka (*c*) + 3 márka (*v*) + 3 márka (*m*). Ez a fonálérték 20 font fonálban rejlik, tehát az állandó tőke 16 fontban, a változó tőke 2 fontban, s az értéktöbblet szintén 2 fontban.

A 20 font fonalat 12 óra alatt állítják elő, vagyis óránként $1^2/_3$ fontot termelnek. Azt a 16 fontot, amelyben az állandó tőke értéke testesül meg, 9 óra 36 perc alatt termelik, a 2 fontot, amely a változó tőke értékét tartalmazza, 1 óra 12 perc alatt, s azt a 2 fontot, anelyben az értéktöbblet ölt testet, ugyancsak 1 óra 12 perc alatt.

Ha ekképpen számítunk, úgy tűnik, mintha az értéktöbbletet nem 6 óra alatt termelték volna, mint feltételeztük, hanem 1 óra 12 perc alatt. S a gyárosok valóban így is számítanak, és hajszálra bebizonyítják, hogy hasznukat az *utolsó munkaórában* termelik, s ha a munkaidőt csak egy órával is megrövidítenék, ezzel lehetetlenné válna minden haszon és az ipar tönkremenne. Már 1836-ban fegyverül használták ezt a számítást az angol gyárosok, meg tudós és tudatlan szószólóik Senior vezetése alatt a munkaidő minden néven nevezendő törvényes korlátozása ellen. Ugyanezzel az érvvel Németországban és Ausztriában a normálmunkanap ellen ismét előhozakodtak, holott már az angolországi tapasztalatok a leghatározottabban megcáfolták helyességét. A munkaidőt ott a legkülönfélébb foglalkozási ágakban törvényesen korlátozták — erre még visszatérünk —, anélkül hogy az ipart tönkretették vagy akár a gyáros urak hasznát érezhetően megnyírbálták volna.

A fentebbi érv elejétől végig a használati érték és az érték összetévesztésén alapul. A 2 font fonál *használati értékét* az utolsó órában termelik, de nem az *értékét*. Hiszen a 2 font fonalat nem semmiből a levegőben fonták. A 2 font fonálban nemcsak a fonómunkás 1 óra 12 perc munkája rejlik, hanem 2 font nyersgyapot értéke is, márpedig feltevésünk szerint (1 font gyapot = 1 márka, 1 márka = 2 munkaóra) a 2 font gyapotban 4 munkaóra testesül meg. Ezenkívül az orsókból stb. annyi érték ment át a 2 font fonálba, amennyit 48 percnyi társadalmilag szükséges munkaidő alatt termelnek. Tehát az 1 óra 12 perc alatt termelt 2 font fonál előállításához a valóságban *hat* munkaórára volt szükség. Ha a példánkban szereplő munkás valóban 1 óra 12 perc alatt állítaná elő a 6 óra értéktermékének megfelelő egész értéktöbbletet, akkor egy 12 órás munkanap alatt 60 munkaórának megfelelő értéket kellene létrehoznia! És a gyárosok elhiszik az ilyen badarságot!

Mivel ez az érv ma még bizonyos körökben meglehetős hitelre talál, világítsuk meg egy másik oldalát is. Számítsuk ki, milyen magas volna az értéktöbblet rátája a már jelzett feltételek mellett, ha a munkaidőt 12 óráról 11 órára korlátoznák*.

Ebben az esetben nem lenne 24 márka állandó tőke, hanem csak 22, mivel kevesebbet dolgoznának fel ($18^1/_3$ font gyapot = $18^1/_3$ márka; orsó stb. kopás csak $3^2/_3$ márka). Ehhez járul a változó tőke: 3 márka (feltevésünk szerint a 11 óráért járó munkabér ugyanannyi, mint korábban a 12 óráért járó) és $2\frac{1}{2}$ márka értéktöbblet. Az értéktöbblet rátája tehát már nem 100, hanem csak $83^1/_3$ százalék.

A termék mennyisége $18^1/_3$ font fonál $27\frac{1}{2}$ márka értékben, az állandó tőke $14^2/_3$ fontban testesül meg, a változó tőke 2 fontban, az értéktöbblet $1^2/_3$ fontban. A $14^2/_3$ fontot 8 óra 48 perc alatt termelik, a 2 fontot 1 óra 12 perc alatt, az értéktöbbletet képviselő fonálmennyiséget 1 óra alatt. A munkaidőnek *egy órával* való megrövidítésével tehát az értéktöbbletet képviselő többlettermék előállításának ideje nem egy órával, *hanem csak 12 perccel csökkent.* A gyárosok számvetése azon a csodás feltevésen alapul, hogy 11 óra alatt $^1/_{12}$-del kevesebb terméket állítanak elő, de ugyanannyi termelőeszközt (nyersanyagot stb.) használnak el, mint 12 óra alatt.

---

* Itt abból a feltevésből indulunk ki, hogy a munkaidőnek 12 óráról 11 órára való korlátozása a munkateljesítmény $^1/_{12}$-es csökkenésével jár együtt. A valóságban ez az eset nem szükségszerűen következik be. A munkaidő megrövidítése nyomán rendszerint fokozódik a munkás ereje, ügyessége, kitartása, gondossága, értelme, egyszóval növekszik a munkaképessége, s a növekedés oly nagyfokú is lehet, hogy a munkás a rövidebb munkaidő alatt többet termel, mint annak előtte a hosszabb alatt. A munkaidő korlátozásának ezzel az oldalával azonban itt nincs dolgunk, az egyszerűség kedvéért eltekintünk tőle.

Negyedik fejezet

ÉRTÉKTÖBBLET ÉS PROFIT

Ugyanaz a különbség, amely az *érték* és az *ár* között áll fenn, az *értéktöbblet* és a *profit* között is fennforog. Ami a gyakorlat emberét, az áruk eladóját és vevőjét érdekli, az az áru *ára*. Ennélfogva őt csak az ár törvényei érdeklik, mivel ezek ismerete hasznos lehet számára kereskedői számvetéseinél és spekulációinál. Ezzel szemben az érték törvényei, amelyeken az ár alapul, csak az elmélet emberét érdeklik, akinél nem arról van szó, hogy lehetőleg olcsón vásároljon és drágán adjon el, hanem arról, hogy kikutassa azokat a *társadalmi összefüggéseket*, amelyeket az árutermelés hoz létre.

Így a gyakorlati tőkést nem az értéktöbblet, hanem a profit, a haszon érdekli. Nem a tőke és munka közötti viszonyt akarja kikutatni, hanem minél nagyobb profitra akar szert tenni. Hogy azonban milyen munkaráfordítással jön létre ez a profit, azzal eleinte édeskeveset törődik. Hiszen nem az *ő munkája* az, amely létrehozza. Ellenben igenis az *ő pénze* az, amellyel létrehozzák. A tőkés tehát a szerzett értéktöbbletet nem a termelésére fordított munka mennyiségéhez viszonyítja, hanem annak a pénznek a mennyiségéhez, amelyet előlegeznie kellett. Míg az értéktöbblet létrehozásának folyamatát a $P—Á—(P+p)$ képlet fejezi ki, addig a tőkés a profitját a p és P közötti arányon méri. Ez az arány azonban semmiesetre sem ugyanaz, mint az, amely v és m, a változó tőke és az értéktöbblet között áll fenn. Abból a pénzösszegből, amelyet a tőkésnek a termeléshez előlegeznie kellett, futnia kell nemcsak a munkabérek kifizetésére, hanem a gyárépületekre, gépekre, nyersanyagokra, segédanyagokra is, röviden mindarra, amit Marx az „állandó tőke" megjelölés alatt foglal össze. Már ebből következik, hogy még ott is, ahol az értéktöbblet és a profit teljesen megegyezik, a profitráta különbözik az értéktöbbletrátától. Az értéktöbblet rátáját a $v : m$ képlettel fejezzük ki, a profit rátájának képlete viszont $(c+v) : m$.

Még meg kell jegyeznünk, hogy az év sok termelési ágban, neve-

zetesen a mezőgazdaságban természetes termelési időt alkot, amelynek befejeztével a termelés ismét újból kezdődik. Ezért az a szokás kapott lábra, hogy a profitrátát az *egy évben* elért profitmennyiség és az *ugyanabban az évben* a termelésre előlegezett tőke mennyisége közötti arány alapján számítják ki.

Már eleve világos, hogy a profitrátának különböznie kell az értéktöbbletrátától.

Az előző fejezetben példaként egy 5000 márkára rúgó tőkét vettünk, amelyből 4100 márka az állandó, 900 márka pedig a változó tőke; az értéktöbblet 900 márka. Az értéktöbblet rátája tehát 900 : 900 = 100 százalék. A profitráta viszont ebben az esetben 5000 : 900 = 18 százalék.

Mindjárt kitűnik azonban, hogy az értéktöbblet rátája és a profitráta között egy másik különbség is van, mint ez a más-más számítási módból fakadó tisztára formai különbség.

Világos, hogy ugyanaz az értéktöbbletráta szükségképpen különböző profitrátát eredményez, ha a tőke összetétele különböző, ha ugyanannyi munkabérre különböző mennyiségű állandó tőke jut. Márpedig a tőke összetétele a technikai sajátosságok és a technikai fejlődés foka szerint minden termelési ágban szükségszerűen különböző. „A tőke értékösszetételét, amennyiben technikai összetétele határozza meg és az értékösszetétel visszatükrözi az utóbbit, a tőke *szerves összetételének* nevezzük ... Ezért azokat a tőkéket, amelyek százalék szerint több állandó, tehát kevesebb változó tőkét tartalmaznak mint a társadalmi átlagtőke, *magasabb összetételű* tőkéknek nevezzük. Ezzel szemben azokat, amelyekben az állandó tőke viszonylag kisebb, a változó tőke pedig nagyobb teret foglal el mint a társadalmi átlagtőkében, *alacsonyabb összetételű* tőkéknek nevezzük. Végül *átlagos összetételűnek* azokat a tőkéket hívjuk, amelyeknek összetétele egybeesik a társadalmi átlagtőkéével" (A tőke. III. 1. könyv, 124. és 142. old. [magyarul: III. köt. Szikra 1951. 181. és 199. old.]).

Nézzük meg mármost, hogyan alakul a profitráta a különböző összetételek hatására. Vegyünk három vállalatot, három különböző termelési ágból. Az egyik technikailag még elmaradott, a munkások számához képest kevés gépet alkalmaz, nincs szüksége nagy gyárépületekre stb. Tőkéjének szerves összetétele alacsony. A másik vállalat műszaki szempontból átlagos, a harmadik ellenben annyira fejlett, hogy egy-egy munkásra gépek és építmények formájában nagy értékösszeg jut. Tőkéjének szerves összetétele magas.

Olyan egyszerűvé tesszük a példát, amennyire csak lehetséges, ezért abból a feltevésből indulunk ki, hogy az értéktöbblet rátája mind a három termelési ágban egyforma, az egész előlegezett tőke évenként egyszer térül meg, vagyis egy év alatt teljesen elhasználódik a termelésben, s a terméket csak az év végén adják el, akkor azonban az egészet. Ezek olyan feltételek, amelyek a valóságban aligha fordulnak elő, de ezekből kell kiindulnunk, ha nem akarjuk, hogy példánk túlságosan bonyolult és áttekinthetetlen legyen.

Mind a három vállalat száz munkást foglalkoztat, évi 1000—1000 márka bérért. Az értéktöbblet rátája egyaránt 100 százalék. A bérek összege tehát 100 000 márka, s az értéktöbblet tömege ugyancsak 100 000 márka. Az állandó tőke azonban *A* vállalatnál 100 000 márkára, *B* vállalatnál 300 000 márkára, *C* vállalatnál 500 000 márkára rúg.

Vállalat	Változó tőke	Állandó tőke	Össztőke	Értéktöbblet	Értéktöbbletráta, az értéktöbblet viszonya a változó tőkéhez	Profitráta, vagyis az értéktöbblet viszonya az össztőkéhez
	Márka				%	
A	100 000	100 000	200 000	100 000	100	50
B	100 000	300 000	400 000	100 000	100	25
C	100 000	500 000	600 000	100 000	100	16,6
Összesen..	300 000	900 000	1 200 000	300 000	100	25

Egyenlő értéktöbbletráták mellett tehát a profitráták nagyon különbözők, ha az árukat pontosan értékükön adják el.

A profitrátáknak ez a különbözősége azonban olyan állapot, amely a tőkés termelési módban nem lehet tartós. A tőkés ugyanis csak a profit kedvéért termel, nem pedig azért, hogy valamely szükségletet kielégítsen. Hogy mit termel, varrótűt-e vagy gőzmozdonyt, cipőkenőcsöt-e vagy kölnivizet, az mindegy neki. A fő az, hogy minél nagyobb hasznot vágjon zsebre a pénze után. Mi tehát a következménye annak, ha a vállalatok az egyik termelési ágban 50 százalék hasznot hajtanak, egy másikban pedig csak 17 százalékot? A tőke, amennyire csak lehetséges, elkerüli az utóbbit, s minden erejével az előbbire veti magát. Az *A* vállalat erős kon-

kurrenciával kerül szembe, mert abban a termelési ágban, amelyhez tartozik, gyorsan nő a termelés, míg a *C* vállalat termelése visszaesik.

Itt elérkezünk a konkurrencia, a kereslet és kínálat területére. Már láttuk, hogy az érték és az ár két különböző dolog, ha mindjárt az érték is az, ami az árat meghatározza. Azok között az okok között, amelyek előidézik, hogy az árak eltérnek az értékektől, hol magasabbak, hol meg alacsonyabbak, a legfontosabb ok a vásárolni kívánók részéről megnyilvánuló keresletben és az eladók részéről megnyilvánuló kínálatban bekövetkező változás.

A szabad verseny mellett a kereslet és kínálat a szabályozói a mai termelési módnak, amely különben a legszörnyűbb anarchia örvényébe jutna, hiszen a termelés itt nincs tervszerűen szabályozva, hanem magánvállalatok folytatják, amelyek közül mindegyik tulajdonosának vagy vezetőjének belátása szerint termel. A kereslet és kínálat gondoskodik arról, hogy a meglevő munkaerő olyan arányban kerüljön elosztásra a különböző termelési ágak között, hogy általában mindegyik annyit termeljen, amennyire az adott körülmények között a társadalomnak szüksége van. Persze, ez csak általában van így, nem minden egyes esetben. A mai termelési mód tervszerűtlensége mellett ugyanis rendszerint mindig vagy túl sokat, vagy túl keveset termelnek az egyik vagy a másik áruból, s csak utólag, a kereslet és kínálat játéka, az árak esése vagy emelkedése révén következik be a termelés csökkentése vagy bővítése a társadalmi szükségletnek megfelelően.

Ha többet termelnek valamely áruból, mint amennyit a társadalom vásárlóképes tagjai, bizonyos árszínvonalnál, amelyet végeredményben az áru értéke határoz meg, megvásárolni tudnak vagy akarnak, akkor az ára esik, aminek következtében bővül a társadalom azon tagjainak a köre, akik megvásárolni tudják vagy akarják. Csakhogy az árral együtt csökken a profit is; ha az átlag alá süllyed, a tőke visszariad az illető termelési ágtól, annak termelése csökken, s ezáltal ismét emelkedik az ár, amíg az átlagprofitnak megfelelő magasságot el nem éri.

Ha viszont az ár efölé emelkedik, mert kevesebbet termelnek az áruból, mint amennyi a vásárlók részéről megnyilvánuló keresletnek megfelel, ezáltal emelkedik a profit is. Az illető termelési ág magához vonzza a tőkét, a tőke oda áramlik, bővíti a termelést, mire az árak ismét az átlagprofitot eredményező színvonalra süllyednek. Az árak szakadatlanul e körül a színvonal körül mozognak, majd föléje emelkednek, majd alája süllyednek, s csak e hul-

lámmozgás révén alakul ki a színvonal, amely mindenkor csak tendencia, irányzat, nem tartós állapot.

A kereslet és kínálat e hatása szükségszerűen kiegyenlíti a profitrátáknak azokat az egyenlőtlenségeit is, amelyek a tőke szerves összetételének egyenlőtlenségéből fakadnak.

A *C* termelési ágban csökken a termelés és emelkednek az árak, s egyszersmind növekedik a profit is. Az *A* termelési ágban növekedik a termelés és esnek az árak. Az előbbi is, az utóbbi is addig folytatódik, amíg a profitok ki nem egyenlítődnek, s el nem érik a profitráták összességének átlagos magasságát. Feltevésünk szerint *B* vállalatnál a tőke szerves összetétele átlagos, s így profitrátája az átlagprofitrátának felel meg. Ebben az esetben a profit a három vállalatnál a következőképpen alakul:

Vállalat	Össztőke	Értéktöbblet	Értéktöbbletráta	Profitráta	Profit
	Márka		%		Márka
A	200 000	100 000	100	25	50 000
B	400 000	100 000	100	25	100 000
C	600 000	100 000	100	25	150 000
Összesen ...	1 200 000	300 000	100	25	300 000

A profitráta kiegyenlítődése azonban csak azáltal vált lehetségessé, hogy az áruárak eltértek az áruértékektől. Mivel feltevésünk szerint az egész előlegezett tőke egy esztendő alatt térül meg, s jelenik meg újra az évi termelés értékében, most az egyes vállalatok évi termékének ára és értéke között a következő arányt látjuk:

Vállalat	Össztőke	Értéktöbbletet	Az összes termék értéke (termelési költségek + értéktöbbletet)	Profit	Az összes termék termelési ára (termelési költségek + profit)
	Márka				
A	200 000	100 000	300 000	50 000	250 000
B	400 000	100 000	500 000	100 000	500 000
C	600 000	100 000	700 000	150 000	750 000
Összesen	1 200 000	300 000	1 500 000	300 000	1 500 000

Tegyük fel, hogy mindegyik vállalat évi terméke egyenként 10 000 darab áruból áll. Ebben az esetben egy-egy darab áru

	A	*B*	*C*
értéke	30 márka	50 márka	70 márka
termelési ára.....	25 „	50 „	75 „

Csakhogy a valóságban a folyamat nem úgy megy végbe, hogy minden egyes tőkés előbb megkapja a teljes értéktöbbletet, s így az egyik termelési ág tőkései 50 százalék, a másikban működők viszont csak 17 százalék profithoz jutnak. Ilyen különbségek csak a tőkés termelési mód kezdetein, vagy manapság olyan vidékeken és üzemágakban fordulnak elő, amelyeket ez a termelési mód újonnan kerít hatalmába. Fejlett tőkés termelés mellett hagyományos átlagos haszonkulcs alakul ki, amelyet a tőkések árkalkulációiknál már eleve alapul vesznek, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy minden alkalmat felhasználnak ennek az árnak a túllépésére, ugyanakkor azonban veszteségnek tekintik, ha alacsonyabb árat, tehát egyszersmind alacsonyabb profitrátát érnek el. Ez az ár, amely a termelési költségekből (a befektetett állandó és változó tőkéből) és az ezekhez hozzácsapott „szokásos" haszonból alakul ki, a tőkés szemében a „természetes" árnak tűnik. Marx *termelési árnak* nevezi. Az *önköltségi árból* (az állandó és változó tőke összege) és az *átlagprofitból* tevődik össze.

A fejlett tőkés termelési mód mellett nem az *érték*, hanem a *termelési ár* jelenti azt a színvonalat, amely körül a piaci árak a kereslet és kínálat hatása alatt hullámvonalszerűen ingadoznak. Maga a termelési ár azonban nem lebeg a levegőben, hanem az értéken alapul.

A marxi érték-elmélet ellenfelei szívesen hozakodnak elő azzal az állítással, hogy Marx a „Tőke" első kötetében kifejtett saját elméletét a harmadik kötettel halomra döntötte, amennyiben kimutatta, hogy a profitok kiegyenlítésére irányuló törekvés következtében fejlett tőkés árutermelés mellett a legtöbb áru ára tartósan eltér az értékétől, hiszen ezen áruk egyik felének árai tartósan ugyanannyival értékük alatt maradnak, amennyivel az áruk másik felének árai tartósan föléje emelkednek. Marx azonban csak akkor döntötte volna hálomra érték-elméletét, ha kimutatta volna, hogy az áruk árai *függetlenek* az értéküktől. A „Tőke" harmadik kötetében szó sincs erről. Marx ebben a kötetben éppen azt bizonyítja, hogy a termelési árak, amelyek körül a piaci árak inga-

doznak, teljes mértékben függenek az értéktörvénytől, s enélkül meg sem magyarázhatók. Éppen az a tényező, az átlagprofit, amely a termelési áraknak az értékektől való eltéréseit előidézi, csak az értéktöbblet törvényeiből kiindulva magyarázható meg, amelyek viszont az érték törvényeiből következnek. Ha nem abból a feltevésből indulunk ki, hogy a társadalomban meglevő értéktöbblet egész tömege és a profit egész tömege elágazásaival (kamat, földjáradék, amelyekről itt nem kívánunk bővebben szólni) együtt ugyanazt jelenti, akkor elvesztünk minden alapot annak megmagyarázására, hogy miért alkot az átlagprofitráta adott körülmények között meghatározott nagyságot.

Az áruérték törvényének érvényesülése nem szűnik meg azzal, hogy fejlett tőkés termelés mellett az érték és az ár közé az átlagprofitráta és az ettől függő termelési ár révén egy új közbenső láncszem kerül. Ha valaki ebből arra akarna következtetni, hogy az áruérték törvénye érvénytelen, akkor az esés törvényét is érvénytelennek kellene nyilvánítania, hiszen a testek esés közben a vízben még nagyobb ellenállásra találnak, mint a levegőben.

A termelési ár marxi elmélete nem választható el Marx érték- és értéktöbblet-elméletétől. Szó sincs arról, hogy ad absurdum vinné ezeket az elméleteket, hanem éppen ellenkezőleg — betetőzésüket jelenti. A termelési ár elmélete egész sor olyan jelenség kulcsát adja kezünkbe, amelyeken az uralkodó osztályok egymásközti viszonyai alapulnak — a tőke (a profit) és a földbirtok (a földjáradék) közötti ellentét, az ipari tőke (az ipari profit) és a pénztőke (a kamat) közötti ellentét stb. kulcsát. Sőt ezen túlmenően kezünkbe adja egész sor érték-elméletnek, s egyszersmind ezek megcáfolásának a kulcsát is, mert egész sor érték-elmélet alapjában véve nem egyéb, mint termelési ár elmélet, a termelési árat tekinti a piaci árak végső meghatározó alapjának.

Nyilván ez a megfelelő hely, hogy egy pillantást vessünk azokra az érték-elméletekre, amelyek tagadják a munka értékmeghatározó mivoltát. A fentebb említettekhez hasonlóan valamennyiről elmondhatjuk, hogy egyáltalán nem érték-elméletek, hogy értéken olyasvalamit értenek, ami egyáltalán nem érték: használati értéket, termelési árat, átlagárat.

Persze vannak, akik azt mondják, hogy minden teoretikusnak jogában áll azt érteni értéken, amit akar. Csak azt kell megvizsgálni, hogy annak magyarázata, amit értéken ért, helyes-e vagy nem. Hogy azután ez a használati érték vagy az ár elmélete-e, vagy bármi másé, ahhoz semmi közünk.

Az ilyen felfogást, mint tudománytalan naivitást, minden más tudományban még csak komolyan sem vennék. Vegyük például az atom-elméletet. Vajon mit szólnának az olyan felfogáshoz, hogy minden kutatónak jogában áll azt érteni atomon, amit akar, mondjuk akár molekulát vagy sejtet is, hogy csak legyen helyes sejt-elmélet, ha ez van, egyremegy, hogy atom-elméletnek nevezi-e vagy nem? Nyomban azt felelnék neki, hogy az atomnál nem *névről* van szó, amelyet tetszés szerint lehet hol ennek, hol meg annak a *dolognak* adni, hanem bizonyos *meghatározott folyamatokról*, s az atom-elmélet ezek megmagyarázására szolgál, olyan folyamatokról, amelyek többek között a molekula vagy a sejt keletkezésének is alapját szolgáltatják. Az atom-elméletet lehet elfogadni vagy elvetni, vagyis az illető folyamatokat vele vagy másképpen megmagyarázni. De a tudomány szempontjából durva baklövés lenne, ha valaki atomnak nevezné azoknak a folyamatoknak egy termékét, amelyeket az elmélet szerint az atomok elhelyezkedésével határoznak meg. Az alapvetőt sohasem szabad összetéveszteni a belőle leszármaztatottal.

Ezt illetően a természettudományban nem lehetséges kétely. A politikai gazdaságtan folyamatai bonyolultabbak, ennek ellenére ugyanaz áll rá is, ami a természettudományra. Az értéktörvénnyel bizonyos meghatározott társadalmi viszonyokat és folyamatokat kell megmagyarázni, s nem helyénvaló az, ha valaki más, az értékhez mint feltételhez kötött viszonyok és folyamatok törvényeit értéktörvényeknek nevezi, s ilyenekként kezeli.

Az a folyamat, amelyet minden érték-elmélet meg akar magyarázni, s amelyet meg kell magyaráznia — két áru kicserélése. Az a társadalmi viszony, amelyet meg akar, s amelyet meg kell magyaráznia — két, áruit egymással kölcsönösen kicserélő árutulajdonos viszonya. Az árucsere folyamata, amelyből azután a vétel és eladás kifejlődik, az az alapvető folyamat, amely a tőkés társadalom egész gazdasági mechanizmusát mozgásban tartja. Ennélfogva e mechanizmus minden magyarázatának az árucserét szabályozó törvény kutatásából kell kiindulnia, márpedig ez a törvény az értéktörvény. Ha valaki az értéktörvényen valamely más folyamat megmagyarázását akarná érteni, akkor annak a törvénynek, amelyen az áruk kicserélése alapul, külön nevet kellene adnia. Ezt azonban egyetlen érték-elmélet sem teszi. Tehát mindegyik ugyanazt a folyamatot akarja megmagyarázni.

Ha azonban azt a jelenséget tartjuk szem előtt, amelyet az érték-elméletnek meg kell magyaráznia, akkor könnyen kitűnik,

hogy mindenekelőtt a *használati értéket* és a *csereértéket* szigorúan külön kell választani, s nem szabad magunkat a mindkét megjelölésben előforduló *érték* szótól tévútra vezettetni, nem szabad ezeket azonos jelentésű kifejezéseknek tekinteni. Egyik-másik értékelmélet valamely tárgy értékét a hasznosságával magyarázza. Minél hasznosabb, annál értékesebb. Ez helyes, ha az értékesebb szón a nagyobb használati értéket értik, de helytelen, ha ezzel a nagyobb csereértékre akarnak utalni.

A használati érték, valamely dolog hasznossága az egyes ember, a fogyasztó és a kérdéses dolog közötti viszonyt fejez ki, nem pedig társadalmi viszonyt, két ember közötti viszonyt, mint amilyen a csereviszony. Talán azt akarták mondani, hogy egyformán hasznos tárgyakat egyenlő mennyiségekben cserélnek ki egymásra? De hiszen a csere vagy vásár többnyire abból áll, hogy az eladó olyan dolgot ad oda, amelynek az ő számára nincs használati értéke, haszna.

Ha a pék és emberei jóllaktak, akkor annak a kenyérnek, amelyet sütöttek és árusítanak, nincs használati értéke számukra. Ha a pék nem találna rá vevőt, nem tudna mihez kezdeni vele. Ezzel szemben ugyanannak a kenyérnek a legnagyobb használati értéke lehet az üzlet előtt elmenő munkás számára, aki aznap még semmit sem evett. A kenyér csereértéke azonban mindkét fél számára ugyanaz.

Tegyük fel, hogy az üzlet előtt elmenő munkás kosárfonó, aki kosaraival házal. A péknek szüksége van egy kosárra; ennek az ő számára nagy használati értéke van, a munkás számára ellenben egyáltalán nem jelent használati értéket. Egész halom kosara van otthon, de nincs mit beleraknia. Szívesen ad oda egy kosarat bizonyos számú kenyérért. Milyen arányban kerül azonban kicserélésre a kosár és a kenyér, ha tulajdonosaik a hasznosságot tartják szem előtt? Hány kenyérnek van ugyanannyi haszna a kosárfonó számára, mint egy kosárnak a pék számára? Világos, hogy két különböző használati érték hasznosságát egyáltalán nem lehet egymással összehasonlítani; számszerűen nem hozhatók egymással viszonyba. Ha a kosárfonó a kosaráért öt kenyeret kap, akkor képtelenség volna azt mondani, hogy egy kosár ötször olyan hasznos vagy (ebben az értelemben) értékes, mint egy kenyér. A különböző áruk hasznossága egymáson nem mérhető.

Mindenesetre *ugyanazon árufajta* különböző darabjainál meg lehet állapítani, hogy használati értékük kisebb vagy nagyobb. A tartósabb csizmának nagyobb a használati értéke, mint a kevésbé

tartósnak, és szívesen fizetek érte többet — ha megvan az ehhez szükséges pénzem. Egy palack johannisbergi bornak nagyobb a használati értéke és a csereértéke, mint egy palack spandauinak vagy grüneberginek. Tehát úgy látszik, hogy a használati érték mégis eleme az áruértéknek.

De csak látszik így. Ha a nagyobb használati érték hozná létre a nagyobb áruértéket, akkor felmerül az a kérdés, hogy miért nem termeli minden termelő csak a legjobb minőségeket? Miért nem készít minden cipész csak kitűnő cipőket, miért nem termel minden szőlősgazda csak elsőrendű fajborokat? A válasz egyszerű. A cipőknél a jobb minőség vagy a több munkába és pénzbe kerülő jobb nyersanyagnak stb., vagy a jobb munkának, azaz a munkás átlagos munkaügyességénél nagyobb munkaráfordításnak az eredménye. Ezért és nem nagyobb használati értékük folytán drágábbak a jobb cipők. Azt szokták mondani, hogy a legdrágább áruk a legolcsóbbak, vagyis a használati értékük sokkal nagyobb mértékben múlja felül a rosszabb minőségűekét, mint a legdrágábbak és legolcsóbbak áruértéke között mutatkozó különbség. Az a csizma, amely 12 márkába kerül, talán kétszer addig eltart, mint az, amelynek 10 márka az ára.

Egyes borfajták magasabb ára viszont annak a következménye, hogy csak bizonyos helyeken termelhetők. Itt az értéktörvény teljesen elveszti érvényét, mert itt monopóliummal állunk szemközt. Az értéktörvény pedig szabad versenyt feltételez.

Ahol ugyanazon árufajtán belül minőségbeli különbségek, s ennek következtében árkülönbségek vannak, ott ezek mindig vagy a munkaráfordítás különbségeire, vagy monopolhelyzetre vezethetők vissza.

Más érték-elméletek viszont az értéket az árral tévesztik össze. Az értéket a kereslet és kínálat viszonyából kiindulva magyarázzák. De ezek az elméletek csak azt magyarázzák meg, hogy miért ingadoznak valamely áru árai állandóan értékük (illetőleg a termelési ár) körül, de nem magyarázzák meg, hogy miért állanak az egyik áru árai állandóan átlag éppen annyival magasabban, mint a másik áru árai, hogy miért volt például egy font arany évszázadokon keresztül átlag tizenháromszor olyan drága, mint egy font ezüst.

Ha az értéknek a kereslettel és kínálattal való magyarázata a különböző áruknak ezt a tartós árkülönbségét érthetővé akarja tenni, akkor nem tehet egyebet, mint hogy szégyenkezve a munkán alapuló érték-elmélethez folyamodik. Arra a kérdésre, hogy miért

drágább tartósan az egyik áru a másiknál éppen annyival, azt felelik, hogy ez annak nagyobb *ritkaságából* következik, ezáltal ugyanis a kínálata is tartósan kisebb, mint a többi árué. Ahhoz azonban, hogy olyan áruból, amely ritkább, ugyanolyan mennyiséget hozzanak piacra, mint abból, amely gyakoribb, ehhez éppen *több munka* szükséges. Ha azt mondom, hogy egy font arany azért volt tizenháromszor olyan drága, mint egy font ezüst, mert tizenháromszorta ritkábban található, vagy azt, hogy azért, mert egy font arany előállítása tizenháromszor annyi munkába került, mint egy font ezüsté — a kettő között alig van különbség. Mihelyt a teoretikus nem pusztán a kereskedő álláspontjára helyezkedik, akit a piacon az áruknak csak az ára érdekel, nem pedig az, hogy milyen módon jöttek létre, mihelyt mélyebbre hatol és azt kutatja, hogyan termelték a piacra került árukat, akkor mindig arra a megállapításra jut, hogy az áruk értékét a *termelés* folyamata határozza meg, a *műhelyben* és nem a *piacon* hozzák létre. Persze a polgári teoretikusokhoz többnyire közelebb esik a piac, mint a műhely, s ezért rendszerint értelmetlenül állnak a munkán alapuló érték-elmélettel szemben.

A piacon csupán az történik, hogy az érték pénzzé, árrá alakul át, először eszmei pénzzé, ez az árkövetelés, azután pedig, ha az árut már eladták, valóságos pénzzé. Minél tovább fejlődik a tőkés gazdaság, annál több közbenső láncszem férkőzik a műhely és a piac, a termelők és a fogyasztóknak elárusítók közé, annál nagyobbak lehetnek az ezáltal előidézett eltérések a valóságban elért ár és az elméletileg megállapított érték között. Ez azonban nem áll útjában annak, hogy végeredményben mégis mindenkor a termelési feltételek azok, amelyek az áruk értékét meghatározzák, és hogy az ár mindenkor ettől függ, bármennyire közvetett is ez a függés.

A gyakorlati kapitalisták az áruk értékét maguk is ezek termelési feltételeiből kiindulva állapítják meg. Persze ők ezen nem az áruk előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt értik, hanem a termelési költségeket (a munkabér, a gépekre, nyersanyagokra stb. fordított kiadások) plusz az átlagprofit.

Ezért azután egész sor teoretikus valóban ki is jelenti, hogy az értéket a termelési költségek határozzák meg.

Ami azonban a gyakorlati kapitalista szempontjából helyes, esztelenség az elmélet szempontjából, amelynek feladata nem a mindenkori normálár kiszámítása, hanem az, hogy a tőkés termelési mód társadalmi folyamatait végső okaira vezesse vissza.

Mindenekelőtt: mik a termelési költségek? Bizonyos pénzösszeget jelentenek. Tehát már feltételezik a pénzt. Az értéknek a termelési költségek révén való meghatározása tehát azt jelenti, hogy az értéket a pénzzel akarják megmagyarázni, nem fordítva. Farkánál kantározzák fel a lovat.

A termelési költségek értékeknek — a munkaerő értékének (a munkabérnek), a termelési eszközök értékének, a profit értékének adott összegét jelentik. Ezeknek az értékeknek összegéből kiindulva magyarázzák az értéket. Látnivaló, hogy ez az értékmeghatározás körben forog.

Nos, vegyünk egy árutermelőt, mondjuk egy szövéssel foglalkozó parasztot, amolyan falusi takácsot, akiről feltesszük, hogy mindent maga termel. Maga termeli az élelmiszereit, ugyanúgy a nyersanyagot — a kendert, amiből a lányai fonnak fonalat, s maga készíti a szövőszéket saját fából: hol vannak ennél az embernél a termelési költségek? Pénzkiadásai egyáltalán nincsenek, terméke csak munkába kerül, semmi egyébbe, csak munkába.

Menjünk mármost egy lépéssel tovább, a termelés egy magasabb fokához, s vegyünk egy kézműves takácsot. Ennek már vannak pénzkiadásai, vannak termelési költségei. Vennie kell a szövőszéket, a fonalat, még élelmiszereit is. Ezek az ő termelési költségei. De vajon ezek alapján számítja-e ki annak a vászonnak az értékét, amelyet sző? Akkor aligha mondhatja el a mesterségéről, hogy aranyat ér, aligha hoz a konyhára annyit, hogy félre is tehet belőle. És termelési költségeinek egy része — az élelmiszerekre meg a szövőszékre fordított kiadása — ugyanaz marad, akár 4, akár 12 órát dolgozik naponta. Vajon azért nem fog-e a 12 óra termékéért többet számítani, mint a 4 óra termékéért — eltekintve a nyersanyagtól? Az anyag költségeihez nyilván ő is hozzá fogja számítani a munkáját, mint értékképzőt.

Csak a tőkés számára alakul másként a helyzet. Neki a termék nem kerül munkájába, hanem csak pénzébe. Nemcsak a termelőeszközöket fizeti meg pénzzel, hanem a munkát is, számára tehát a termelési feltételek mind pénzkiadásként jelentkeznek, s ez tűnik előtte értékképzőnek. De fura képet vágna, ha valaki azt mondaná neki, hogy termékeinek értéke egyenlő azzal az összeggel, amelyet termelésükre kiadott. Nem azért termeltet, hogy csupán a termelésre kiadott pénzét kapja vissza. Hasznot is akar húzni. Ez az oka annak, hogy pénzét egyáltalán termelésre fordítja, ahelyett, hogy felélné. Ezért azután a termelési költségekhez hozzácsapja a „szokásos" hasznot. Az ilyen módon megállapított

ár a minimális ár, s legalább ezt el kell érnie, hogy nézete szerint ne „dolgozzék" veszteséggel.

Tőkés felfogás szerint a profit hozzátartozik a termék értékét meghatározó termelési költségekhez. Erről az „értékről" azonban most kitűnik, hogy nem egyéb, mint a marxi elmélet termelési ára, amelyet magát viszont csak az értéktörvény segítségével lehet megérteni.

Használati érték, piaci ár, termelési ár — ezek azok a kategóriák, amelyekkel a munkán alapuló érték-elmélettől eltérő érték-elméletek „érték" minőségében előhozakodnak. Ezek vagy olyan kategóriák, amelyeknek, mint a használati értéknek, a csereértékhez csak annyiban van közük, amennyiben annak *előfeltételét*, nem pedig egyik *meghatározó okát* alkotják, vagy olyanok, amelyek, mint a termelési ár vagy a piaci ár, a csereértékből következnek, amelyek tehát a csereviszonyt nem magyarázzák meg, hanem ennek megmagyarázását saját megmagyarázásukhoz feltételezik.

Ezek az elméletek megelégszenek azzal, hogy a vevőknek és az eladóknak, illetve a tőkéseknek a maguk üzleti műveleteivel kapcsolatos elképzeléseit e műveletek igazi okainak tekintsék. Ezek a teoretikusok azt hiszik, hogy tudományosan magyaráznak meg valamely jelenséget, ha a gyakorlat embereinek e jelenségre vonatkozó gondolatait összefoglalják és előadják. Ehhez azonban nincs szükség tudományra. A tudománynak az a feladata, hogy a társadalmi folyamatoknak és viszonyoknak mélyebben fekvő okait mutassa ki, amelyeket a részvevők vagy egyáltalán nem, vagy csak hiányosan, gyakran meg egészen hamisan ismernek meg.

Az itt említett érték-elméletek közül az áll legközelebb az igazsághoz, amely az érték meghatározó okát a termelési költségekben keresi. De hajótörést szenved az átlagprofiton. A munkán alapuló érték-elméleten kívül egyetlen érték-elmélet sem tudja megmagyarázni, hogy mi határozza meg az átlagprofit *nagyságát*, miért 10 százalék bizonyos körülmények között, nem pedig 100 vagy 1000 százalék. A többi elméletek megelégszenek azzal, hogy vagy igazolják, vagy pszichológiailag megmagyarázzák a profit *elsajátítását*. Ámde a legmélyebb jogbölcselet és a legfinomabb pszichológia sem tudja megmagyarázni, honnan származik a profit, hogyan jön létre.

A társadalmi összefüggések megértése szempontjából a haszonelmélet rendkívül nagy jelentőségű. Ennek ellenére itt nem foglalkozunk vele bővebben, hanem visszatérünk az értéktöbbletelmélethez. A haszon-elmélet a zsákmánynak — az értéktöbblet-

nek — az uralkodó osztályok különböző rétegei közötti elosztásával foglalkozik, ennek az elmélete. Az ipari és a mezőgazdasági tőkés az értéktöbbletet termelteti ugyan, de nem tarthatja meg teljes egészében magának. Ha tőkéjét olyan termelési ágba fekteti, amelyben annak alacsony szerves összetételűnek kell lennie, az értéktöbblet egy részét át kell engednie más tőkéseknek, akik a maguk tőkéit magasabb szerves összetételű termelési ágakba fektették, s ezt nemcsak megteszi, hanem ezt a kiegyenlítődési folyamatot nem is veszi észre és ezért nem is bánkódik miatta. Ugyanakkor azonban át kell engednie — és ezt már világosan észreveszi — nyereségének egy részét tőkekamat fejében a pénztőkésnek, akitől pénzt vett kölcsön, egy részét kereskedelmi haszon formájában a kereskedőnek, végül, ha mezőgazdasági tőkés, egy részét földjáradékként haszonbér fejében a földbirtokosnak, illetve ha ő maga a földbirtokos — annak a tőkének kamatoztatására kell fordítania, amelyet a földbirtok vásárlásába fektetett.

Bármilyen fontosak is azonban mindezek a viszonyok, bennünket itt elsősorban a tőkés és a munkás közötti viszony érdekel, mégpedig nem az egyes tőkés és egyes munkás, hanem a tőkésosztály és a munkásosztály közötti viszony. Márpedig a haszon-elmélet ezt a viszonyt nem érinti, sőt inkább arra alkalmas, hogy elhomályosítsa, amennyiben a profit nagyságát egész sor olyan körülménytől teszi függővé, amelyeknek semmi közük a tőke és a munka viszonyához.

Bárhogyan alakuljon az egyes tőkés profitja, nagysága végeredményben az értéktöbblet nagyságától, tehát a bérmunkás kizsákmányolásának fokától függ. Vonatkozik ez különösen a tőkések összességére, mivel a profit összessége egyértelmű az értéktöbblet összességével.

Nem a profit törvényeiből, hanem az értéktöbblet törvényeiből ismerjük meg a tőke és a munka közötti osztályellentétet és osztályharcot, s egyszersmind az értéktöbblet törvényeiből értjük meg a legjobban a tőkés termelési mód sajátosságát.

A továbbiakban tehát ismét csak az értékkel és az értéktöbblettel fogunk foglalkozni, abból a feltevésből kiindulva, hogy az ár egyenlő az értékkel, s a profit egyenlő az értéktöbblettel. Az átlagprofitrátától és a termelési ártól itt éppúgy el kell tekintenünk, mint ahogy az esés törvényének kiszámításánál eltekintenek a levegő ellenállásától.

Persze a gyakorlati alkalmazás során az itt figyelmen kívül hagyott mozzanatokat tekintetbe kell venni.

Ötödik fejezet

A MUNKANAP

A *szükséges munkaidő* és a *többletmunkaidő* együtt — a *munkanap*.

A *szükséges munkaidő* bizonyos adott körülmények között — a munka termelékenységének, a munkásosztály szükségleteinek stb. egy bizonyos foka mellett — *meghatározott nagyság*. Példánkban ezt a nagyságot hat órának vettük. A munkanapnak természetesen semmilyen termelési mód mellett sem szabad rövidebbnek lennie, mint a szükséges munkaidő, s a tőkés termelési mód mellett ennél szükségszerűen hosszabb. Minél hosszabb a többletmunkaidő, annál magasabb, egyébként változatlan körülmények között, az értéktöbblet rátája. Éppen ezért a tőkés arra törekszik, hogy a munkanapot amennyire csak lehetséges meghosszabbítsa. Legszívesebben 24 óra hosszat szüntelenül dolgoztatná a munkást*.

Csakhogy ez, a tőkés legnagyobb sajnálatára, nem megy huzamosabb ideig. A munkás végül is kidől, ha nem adnak neki időt a pihenésre, alvásra és étkezésre. Így a tőkés legalább azon igyekszik, hogy ezeket a szüneteket amennyire csak lehet megkurtítsa, s a munkást az egész többi idő folyamán a maga számára vegye igénybe. A munkaerőt nem lehet különválasztani a munkástól, s az alatt az egész idő alatt, amelynek folyamán a munkaerő használati értéke a tőkésé, övé a munkás személye is. Minden perc, amelyet a munkás a munkaidőből önmagára fordít, a kapitalista szemében a tőkéjének rovására elkövetett lopásnak tűnik**.

---

* Az 1883-ban a munkaviszonyokkal kapcsolatban rendezett osztrák parlamenti ankét megállapította, hogy Brünn különböző fonodáiban szombat reggeltől vasárnap reggelig megszakítás nélkül dolgoztak. Sajnos, ez a jó szokás nem korlátozódik Brünnre, sem pedig a fonodákra.

** Az angol munkások — s nyilván mások is — nagyon jól értenek annak a szigorúságnak kigúnyolásához, amellyel a tőkés arra ügyel, hogy a munkás semmit se vegyen el a megvásárolt munkanapból. Így mulatságos történetet beszélnek egy kőbánya-tulajdonosról. Ennek kőbányájában egy idő előtt bekövetkezett robbanás a levegőbe

A munkaerő és a munkás elválaszthatatlan egymástól, s éppen ezért kívánja meg a munkás érdeke a munkaidő lehető legmesszebbmenő megrövidítését. A munkás a termelési folyamat alatt csupán a tőkének egy része; a tőkés termelési mód körülményei közt akkor kezd ember lenni, amikor a munka véget ér. A munkaidő megrövidítésének ezen *erkölcsi* szempontja mellett azonban van egy *anyagi* szempont is. A tőke arra törekszik, hogy többet kaparintson meg, mint amennyi az árucsere szabályai szerint megilleti.

Ha a tőkés a *napi* munkaidőt értékén veszi, használati értéke csak egy napra illeti meg, vagyis csak annyi ideig szabad a munkaerőt naponként használnia, hogy annak helyreállítását a használat ne veszélyeztesse. Ha valaki megvásárolja egy almafa termését, de azután — hogy a fából minél több hasznot húzzon — nemcsak az almát rázza le, hanem ágakat is lefűrészel, s hazaviszi tüzelőnek, akkor megszegi a kötött szerződést. A fa a következő esztendőben már nem teremhet annyi gyümölcsöt, mint előbb. Ugyanezzel az esettel állunk szemben akkor, ha a tőkés a munkást túlságosan hosszú ideig dolgoztatja. Ez a munkás munkaképességének és élettartamának rovására történik. Ha a túlfeszített munka következtében a munkás munkaképessége 40 évről 20 évre csökken, ez nem jelent egyebet, mint hogy a tőke *egy* nap alatt átlag *két* munkanap használati értékét használta el. Egynapi munkaerőt fizetett meg a munkásnak és kétnapi munkaerőt vett el tőle. A tőkés takarékosságot meg bölcs előrelátást prédikál a munkásoknak, s ugyanakkor arra kényszeríti őket, hogy elpocsékolják egyetlen vagyonukat, a munkaerejüket*.

---

röpített egy munkást, aki azonban csodák csodájára sértetlenül esett vissza a földre. A bérfizetésnél a vállalkozó levonta neki azt az időt, amelyet a levegőben töltött, amely alatt tehát nem dolgozott. Valami ehhez hasonló New York államban, a Croton-vízvezeték építésénél állítólag valóban megtörtént. Egy hegyet kellett átfúrni. A robbanások az alagútban mérges gázokat fejlesztettek, amelyek a munkásokat gyakran elkábították és egy időre (egy óra töredékeire) munkaképtelenné tették. Ezt az időt levonták bérükből. Zürich kantonban egy, a női bájakért rajongó gyáros levonta munkásnőinek béréből azt az időt, amelyet vele töltöttek az irodájában.

* Marx idézi a következő részletet dr. Richardsonnak a *Social Science Review* 1863 július 18-i számában megjelent cikkéből: „Marylebone-ban (London egyik legnagyobb városnegyedében) a *kovácsok* évi halálozási arányszáma 31 az 1000-hez, ami 11-gyel több, mint amennyi megfelel Angliában a felnőtt férfiak átlagos halálozási arányának. Ez a foglalkozás, az emberiségnek ez a szinte ösztönös művészete, amely önmagában véve kifogástalan, pusztán a munka

Itt a kapitalistáról nem mint magánszemélyről van szó, hanem mint a tőkés termelési mód képviselőjéről, aki ennek parancsait hajtja végre, függetlenül attól, hogy személyes kapzsiság vagy a konkurrencia viszi rá erre.

A munkanap kérdésében ellentétet látunk a munkásosztály és a tőkésosztály érdekei között. A munkásosztály azon van, hogy a munkanapot amennyire csak lehet megrövidítse, a tőkésosztály pedig azon, hogy amennyire csak lehet meghosszabbítsa. A két osztály ellentétének eredménye az a harc, amely még ma is tart, amely azonban már évszázadokkal ezelőtt kezdődött, és történelmileg egyedülálló jelentőségre tett szert. Ebben a harcban a dolgozó proletárok felismerték érdekeik közösségét. Ez a harc volt a legfőbb hajtóereje a munkások osztállyá alakulásának, a munkásmozgalom politikai mozgalommá fejlődésének. E harc eddigi gyakorlati eredményei között a legfontosabb a munkanap hosszának állami szabályozása — *a normálmunkanap.*

Angliában, a modern ipar anyaországában alakultak ki leghamarabb és a legélesebb formában ennek a harcnak a feltételei és okai, ezért ott is tört ki a legkorábban. „Az angol gyári munkások nemcsak az angol, hanem az egész modern munkásosztály bajvívói voltak, mint ahogy az ő teoretikusaik voltak az elsők, akik a tőke teóriájának odadobták a kesztyűt" [282. old.]. A munkanap hosszáért vívott harcot és ennek okait nem is lehet sehol olyan pontosan nyomon követni, mint Angliában, ahol a sajtó, a parlamenti tárgyalások és vizsgálóbizottságok, valamint a hivatalos, nevezetesen a gyárfelügyelői jelentések olyan bőséges anyagot szolgáltatnak, amilyen egyetlen más országban sem található, olyan anyagot, amely akkor, amikor Marx a „Tőke" első részét befejezte (1866-ban), a maga nemében páratlan volt.

Ezért Marx csak azt a harcot tárgyalta tüzetesebben, amelyet Angliában vívtak a normálmunkanapért. Fejtegetéseit kiegészíti Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyve. Ez a könyv csak 1844-ig terjed, a Marxé csak 1866-ig. Ennek

---

túlhajtása révén elpusztítja a mesterét. Ennyi kalapácsütést tehet naponta, ennyi lépést mehet, ennyi lélegzetet vehet, ennyi munkát végezhet az ember, és átlagosan, mondjuk, 50 évet élhet. De kényszerítik arra, hogy ennyivel több ütést tegyen, ennyivel több lépést menjen, ennyivel gyakrabban vegyen lélegzetet napjában, és mindent összevéve életének elfogyasztását naponta negyedével növelje. Megteszi ezt. s az az eredmény, hogy egy korlátozott időszakban negyedével több munkát végez, *és 50-ik életéve helyett a 37-ikben hal meg"* [240—241. old.].

ellenére a normálmunkanapért vívott harccal kapcsolatos fejtegetéseiknek még ma is nem csupán *történelmi* jelentőségük van. Az állapotok, amelyeket leírnak, a tőke fogásai, cselvetései és kibúvói, hogy a munkanapot amennyire csak lehet meghosszabbítsa vagy annak ráerőszakolt megrövidítését illuzórikussá tegye, a politikai pártoknak és a munkásosztálynak a magatartása ezekkel a mesterkedésekkel szemben — mindez annyira tipikus, hogy a kontinensen a későbbi megfelelő fejlődés csupán az angliai fejlődés utánzatának tűnik. Azok a viszonyok, amelyeket Engels negyven évvel, Marx pedig húsz évvel ezelőtt írt le, még manapság is elevenen élnek körülöttünk. Az a szűkös anyag, amelyet magánkutatások és hivatalos jelentések a német és az osztrák ipari viszonyokat illetően a legutóbbi években napvilágra hoztak, ékesen szemlélteti a „Tőke" fejtegetéseit. Marx előszavában azt mondja, hogy művének első kötetében azért biztosított „olyan bőséges helyet az angol gyári törvényhozás történetének, tartalmának és eredményeinek", mert az egyik nemzet tanulhat és kell is hogy tanuljon a másiktól, és mert az uralkodó osztályok legsajátabb érdeke követeli, hogy eltakarítsák mindazokat a törvényesen szabályozható akadályokat, amelyek a munkásosztály fejlődését gátolják. Marx fejtegetései nem is voltak eredménytelenek. A tények, amelyeket felsorolt, olyan találóak, olyan megcáfolhatatlanok voltak, hogy nemcsak a munkásosztályra, hanem az uralkodó osztályok gondolkodó tagjaira sem tévesztették el hatásukat. A gyári törvényhozás előrehaladása Svájcban, Ausztriában és Németországban nem utolsósorban a „Tőke" hatásának köszönhető . . .

A munkanapról a „Tőké"-ben található fejtegetések tüzetesebb ismertetése itt lehetetlen*. Ajánljuk mindenkinek, aki csak teheti, hogy azoknak az angol iparágaknak viszonyait, amelyekben a munkaidőt a törvény nem korlátozta, továbbá az éjjeli munka, a váltási rendszer, végül a normálmunkanapért vívott harc kérdését részletesen magában a „Tőké"-ben tanulmányozza. Nincs jobb fegyver a munkásvédelmi törvényekért folyó küzdelemben a „Tőke" *nyolcadik* és *tizenharmadik* fejezeténél.

Angliában a munkanap törvényes szabályozása tekintetében általában két ellentétes irányzat figyelhető meg: a XIV. századtól

* Részletesebben, a legújabbkori fejlődés figyelembevételével tárgyaltam ezt a témát „A munkásvédelem, különös tekintettel a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozásra és a nyolcórás munkanapra" c. brosúrámban, Nürnberg 1890.

a XVII. század végéig a munkanap *meghosszabbítása* érdekében hoztak törvényeket, a XIX. század elejétől kezdve a törvényhozás a munkanap *megrövidítésére* irányult.

A tőkés termelési mód fejlődésének kezdetén a tőke még túl gyenge volt ahhoz, hogy pusztán a gazdasági viszonyok hatalmával sajtoljon ki a munkásból jókora mennyiségű többletmunkát. Még a XVIII. században is olyan panaszok hangzottak el, hogy az angol ipari munkások csak a hét négy napján dolgoznak, mert ez alatt az idő alatt eleget keresnek az egész heti megélhetésre. A munkabérek leszorítása és a munkaidő meghosszabbítása érdekében akkoriban azt javasolták, hogy a csavargókat és koldusokat zárják dologházba, s azt mondták, hogy az ilyen házat a rémület házává kell tenni. Ebben a „rémület házában", mondták, a napi munkaidő legyen *tizenkét óra*.

Száz esztendővel később, 1863-ban, az „emberiesség századában" egy vizsgálóbizottság megállapította, hogy a staffordshirei fazekasműhelyekben *hétesztendős gyerekeket napról napra tizenöt óra hosszat dolgoztattak*.

A tőkének már nem volt szüksége kényszertörvényekre és fegyházra, ahhoz, hogy a munkásokat többletmunkára szorítsa. Olyan gazdasági hatalommá lett, hogy a proletárnak ellenkezés nélkül alá kellett magát vetnie. A XVIII. század utolsó harmada óta valóságos versenyfutás kezdődött Angliában a többletmunkáért. Az egyik tőkés igyekezett túlszárnyalni a másikat a munkaidő mértéktelen meghosszabbításában.

A munkásosztály fizikailag és morálisan egyaránt rettenetes gyorsasággal ment tönkre. Évről évre szemlátomást egyre jobban elkorcsosult. Még a vidéki munkásoknak a városokba özönlése révén való állandó vérfelfrissülés sem tarthatta fel a pusztulási folyamatot. Az angol alsóházban egy szónok, Ferrand, így kiáltott fel: „A pamutipar 90 éves . . . Az angol faj *három nemzedéke alatt* a pamutipari munkások *kilenc nemzedékét* fogyasztotta el."

A gyárosokat ez nem zavarta. A rendelkezésre álló munkaerő az emberélet gyors elhasználása ellenére sem csökkent. A falvakból, Skóciából, Írországból, Németországból tömegesen özönlöttek a halottjelöltek az angol iparvidékekre és Londonba. Elűzte őket szülőföldjükről a hazai ipar pusztulása, a szántóföldek legelővé változtatása stb.

Ha azonban az angol lakosság pusztulásának kilátása magát a gyárosok osztályát nem is akadályozta a munkanap meghosszabbításában, szükségképpen felkeltette azoknak az angol államférfiak-

nak aggodalmát, akik nem tartoztak a gyárosok osztályához, sőt ezen osztály szélesebb látókörű tagjainak aggodalmát is. Mi legyen Angliából, mi legyen az angol iparból, ha a lakosságot ilyen ellenállhatatlanul falja fel a kapitalizmus?

Ahogyan minden kapitalista államban szükségessé vált, hogy a tőke által véghezvitt erdőpusztítások elé a lehetőség szerint gátat emeljenek, ugyanúgy parancsoló szükségszerűséggé vált a nemzeti munkaerő rablógazdálkodásra emlékeztető kizsákmányolásának korlátozása. Azokat az államférfiakat, akik ennek szükségszerűségét belátták, az angol munkásmozgalom, *az első ilyen modern mozgalom* nyomta előre*.

Már Robert Owen — a XIX. század elején — felállította a munkanap korlátozásának követelését, s a maga gyárában valóban életbe is léptette a tíz és fél órás munkanapot, mégpedig a legnagyobb sikerrel. A munkásmozgalom, amely a huszas évektől kezdve mihamar hatalmasan megnövekedett, s 1835-től kezdve a chartista párt szervezeti formájában egyik engedményt a másik után kényszerítette ki Anglia uralkodó osztályaitól, fő céljául az általános választójogot és a tízórás munkanapot tűzte ki.

Az, hogy milyen kitartóan és hevesen folyt a harc, milyen körmönfont érveléssel próbáltak a tőkések és a jogászok minden kikényszerített engedményt semmivé tenni, milyen bátran és erélyesen szálltak szembe a gyárfelügyelők, valamennyiük élén Leonard Horner, akinek emlékezetét minden munkásnak tisztelnie kell, a munkásosztály érdekében, még az államminiszterekkel szemben is, hogyan ígérték a szabadkereskedelem hívei a munkásoknak a tízórás munkanapot, amíg szükségük volt rájuk, és hogyan szegték meg a legcinikusabb módon ígéretüket, mihelyt keresztülvitték a behozatali vámok eltörlését, s végül hogyan kényszerítette ki a munkások fenyegető magatartása a tízórás munkanapot legalább bizonyos munkáskategóriák számára — mindez részletesen és élet-

* Marx a „Tőké"-ben ismételten nagy nyomatékkal hangsúlyozza az osztályharc szerepét a munkaidő szabályozása terén. „*Egy normálmunkanap megállapítása a tőkés és a munkás között sokszáz éven át folyó harcnak az eredménye*" [254. old.]. „Láttuk, hogy ezek az aprólékos rendelkezések, amelyek a munka időszakát, határait, szüneteit ... óraütésre szabályozzák, semmiképpen sem a parlamenti elmefuttatás termékei ... Megformulázásuk, hivatalos elismerésük és állami kihirdetésük hosszas osztályharcoknak volt az eredménye" [266. old.]. „A normálmunkanap megteremtése tehát a tőkésosztály és a munkásosztály közötti hosszadalmas, többé vagy kevésbé burkolt polgárháború terméke" [282. old.]. — *Ford.*

hűen, óriási bizonyító anyaggal alátámasztva le van írva a „Tőké"-ben.

Az ötvenes évek elejétől kezdve Angliában a munkásmozgalom nyugodtabb útra lépett. Nem vonhatta ki magát a munkásosztály Párizsban elszenvedett vereségének és a forradalom egész kontinensünkön bekövetkezett pillanatnyi leverésének visszahatása alól. Másfelől a chartista mozgalom célkitűzése lényegében egyre inkább megvalósult, s ezzel egyidejűleg az angol ipar más országok rovására hatalmasan fellendült. Ez a fellendülés az angol munkásosztályt is magával ragadta, úgy, hogy ez most már azt képzelte, hogy az angol tőke és az angol munka között érdekközösség áll fenn a külföldi tőkével és a külföldi munkával szemben.

Mindamellett az angol gyári törvényhozás ezekben a csendes időkben is állandóan előrehaladt. Az 1878 május 27-i törvénnyel az 1802-től 1874-ig végzett egész törvényhozási munkát, amely 16 különféle gyári törvényt foglal magában, egyszerűsítették és kodifikálták. E törvény legfontosabb előre tett lépése a gyár és műhely megkülönböztetésének eltörlése volt. Azóta a munkásvédelem nemcsak a gyárakra, hanem a kisebb műhelyekre, sőt bizonyos fokig még a háziiparra is vonatkozik. Igaz, hogy a törvény védelme nem terjed ki a felnőtt férfi munkásokra, hanem csak a gyermekekre, a fiatalokra és a nőkre. Az 1878-i törvényt azután egész sor további törvénnyel javították, amelyek között különösen fontos az 1891-ben és az 1901-ben hozott törvény. A tizenkét éven aluli gyermekek ipari foglalkoztatását teljesen megtiltották. Tizenkét és tizennégy év közötti gyermekeket csak félannyi ideig szabad naponta dolgoztatni, mint a fiatalokat (14 és 18 év közöttieket) és a nőket. Ezek heti munkaideje 60 óra, a textilgyárak kivételével, amelyekben a törvény csak heti 56 órát engedélyez. Vasárnapokon, valamint karácsony napján és nagypénteken a védett munkások dolgoztatása tilos. Ezenkívül az év folyamán nyolc fél meg négy egész szabadnapot kell részükre biztosítani (nem szombaton), legalább felerészben a március 15-től október 1-ig terjedő időszakban.

E törvények révén a legtöbb esetben természetesen a férfiak munkaideje is tíz órára korlátozódik, tudniillik ott, ahol nőkkel vagy gyermekekkel dolgoznak együtt. Hogy azonban mennyire szükséges e törvény kiterjesztése a férfiakra is, azt világosan mutatja az angol munkások nyomorúságos helyzete az olyan nem védett munkaágakban, amelyekben a kedvező körülmények összetalálkozása folytán nem alakul ki egy kiváltságos osztály, a munkásarisztokrácia.

A normálmunkanap következményei meglepően kedvezőek voltak. Az angol munkásosztályt valóban a pusztulástól s ezzel az angol ipart az elposványosodástól mentette meg. A tízórás munkanapról szóló törvény életbeléptetése korántsem akadályozta az ipar fejlődését, hanem éppen ellenkezőleg, az angol ipar hatalmas, addig páratlan fellendülésére vezetett. A normálmunkanap a manchesterizmus hazájában nemzeti intézménnyé lett, amelyet megbolygatni senkinek sem jut többé eszébe. Maguk a gyárosok, akik először minden eszközzel megakadályozni igyekeztek a normálmunkanap bevezetését, majd a betartását, később büszkén verték a mellüket és kijelentették, hogy a normálmunkanap egyik alapja az angol ipar fölényének a kontinentális Európa iparával szemben.

Anglia példája és a kapitalizmus fejlődése, ennek a kontinens országaiban tapasztalható következményeivel együtt, ezekben is szükségessé tette a munkaidő szabályozását, ami azután a munkásmozgalom erejéhez és az uralkodó politikai pártok belátásához, vagyis a korlátolt gyáros-álláspont leküzdéséhez mérten többé vagy kevésbé messzemenően meg is valósult.

A kontinens munkásvédelmi törvényhozása terén határozottan a köztársasági *Svájc* jutott a legmesszebbre. Az 1877 március 23-i szövetségi törvény, amely a különböző kantoni gyári törvények helyébe lépett — amennyiben ilyenek addig egyáltalán voltak —, a gyárakban dolgozó valamennyi munkás részére tizenegyórás munkaidőt állapít meg. Messzebb megy, mint az angol törvény, amely felnőtt férfimunkásokra nem terjed ki; elmarad mögötte, amennyiben a munkaidő maximumát 10 óra helyett 11 órában állapítja meg, s a kisebb műhelyeket és a háziipart figyelmen kívül hagyja. Tizennégy éven aluli gyermekeket egyáltalán nem szabad gyárakban foglalkoztatni, 14 és 16 év közötti gyermekek iskolai oktatásának és gyári foglalkoztatásának együttvéve nem szabad meghaladnia a napi 11 órát.

Franciaországban 1841-ben hozták az első gyári törvényt. Ez a 8 és 12 év közötti gyermekek napi munkaidejét 8 órában, a 12 és 16 év közöttiekét napi 12 órában állapította meg. De még ez a nyomorúságos törvény is papíron maradt, akárcsak a *valamennyi műhelyre és gyárra* vonatkozó tizenkétórás normálmunkanap, amely az 1849-es forradalom nyomása alatt lett törvénnyé. Hiányoztak a felügyelők, akik a törvény végrehajtását ellenőrizték volna. Csak az 1874 május 19-i törvénnyel kezdtek hozzá komolyabban a munkásvédelmi törvényhozáshoz. Ez a törvény megtiltotta a 12 éven aluli gyermekek munkáját bizonyos iparágakra vonatkozóan, a 10

éven aluliakét pedig általában. A 10 és 12 év közötti gyermekek munkaidejét napi 6 órára, a 12 és 16 év közötti fiatalokét napi 12 órára korlátozta. E törvény keresztülviteléhez állami gyárfelügyelőket alkalmaztak, akiknek helyi bizottságok segédkeztek.

1892-ben javítottak ezen a törvényen. A 12 éven aluli gyermekek munkáját megtiltották, a 12 és 16 év közötti gyermekek maximális napi munkaidejét 10 órában, a 16 és 18 év közötti fiatal munkásokét napi 11 és legfeljebb heti 60 órában, a felnőtt munkásnőkét napi 11 órában állapították meg.

A tizenegyórás munkanapnak tízórással való felváltására tett ismételt kísérletek meghiúsultak a szenátus ellenállásán. Végül is Millerand-nak sikerült kompromisszumos megoldást kierőszakolnia. Az 1900 március 30-i törvény az olyan gyárakra vonatkozóan, amelyekben nők és gyermekek férfiakkal együtt dolgoznak, valamennyi munkáskategória részére tízórás munkanapot állapított meg, de ennek a vívmánynak az ára a gyermekek helyzetének viszonylagos rosszabbodása volt. Ettől kezdve ugyanis a munkaidőt *valamennyi kategória*, tehát a 12 éves gyermekek részére is, *egyenlően* állapították meg — ez az eset páratlan az egész nemzetközi munkásvédelmi törvényhozásban —, mégpedig a törvény érvényességének első két esztendejére 11 órában, a következő két esztendejére 10½ órában, s csak ezután került sor a tízórás munkanap bevezetésére. Átmenetileg tehát a védelemre szoruló munkások — a gyermekek munkaidejét még meg is hosszabbították.

Ausztriában a gyárakban 1885 június 11-e óta áll fenn *a tizenegyórás normálmunkanap*, persze azzal a fenntartással, hogy a kereskedelmi miniszternek jogában áll a munkanapot bizonyos iparágakban egy órával meghosszabbítani*. Tizenkét éven aluli gyermekeket nem szabad rendszeres ipari munkára alkalmazni (kisebb műhelyekben sem). „Fiatalkorú segédmunkások" részére — az osztrák parlament és egyes más parlamentek tudósai szemében a gyermekkor a 12. évvel véget ér, s a gyermek ettől kezdve „fiatal személy" — a maximális napi munkaidő 8 órában van megállapítva.

Az eddig felsorolt munkásvédelmi törvényhozásnál nem jobb a *németországi* sem. Azt az ipari kiegészítő törvényt, amely a most érvényben levő munkásvédelmi rendelkezéseket megállapítja, 1891 májusában fogadták el. Eszerint 13 éven aluli gyermekeket nem szabad gyárban foglalkoztatni, 13 és 14 év közöttieket nem szabad

* Úgy látszik, hogy az egész törvényből eddig leginkább ez a fenntartás lépett életbe.

napi 6 óránál 14 és 16 év közöttieket pedig napi 10 óránál hosszabb időn át dolgoztatni. Tizenhat éven felüli munkásnők részére tizenegyórás normálmunkanapot állapítottak meg. Az ipari rendtartást szabályozó 1908 december 28-i kiegészítő törvény legalább a munkásnőkre vonatkozóan tízórás munkanappal váltotta fel a tizenegyórás munkanapot. A férfimunkásokat azonban csak úgy tetszés szerint lehet nyúzni, mint annak előtte.

Európa többi államainak munkásvédelmi törvényei csekély jelentőségűek. Majdnem kizárólag csak a dolgozó gyermekekre vonatkoznak.

Az *Egyesült Államokban* sok államban van törvény a gyárban dolgozó gyermekek és fiatalok, sőt sok esetben a nők védelmére is. A legtöbb állam tízórás maximális napi munkaidőt állapít meg a védett személyek részére, csak California, Delaware, Idaho és Missouri 9 órát, sőt Illinois csupán 8 órát (14 és 16 év közötti fiatal munkások részére, a nők részére nem). A 14 éven aluli gyermekek dolgoztatása a legtöbb északi államban tilos, a déli államok többnyire 12, sőt 10 évben állapítják meg a korhatárt, vagy egyáltalán nem rendelkeznek ebben a tekintetben. A déli államokban a munkásvédelem még nyomorúságos. A férfiak munkaideje az Egyesült Államokban általában még nincs törvényesen megállapítva. Ugyanez a helyzet Ausztráliában is. Victoria és Új-Zéland a nők és fiatalok részére bevezette a nyolcórás munkanapot.

Végül, a legutóbbi évtizedekben időnként olyan törekvések merültek fel, amelyek a munkaidő szabályozását az eddigi nemzeti határokon túl, valamennyi kapitalista állam közös nemzetközi ügyévé igyekeznek tenni. Először csak Svájc, Franciaország, Németország, Ausztria és más országok munkásai nyilatkoztak ebben az értelemben, idővel azonban a kormányok is indíttatva érezték magukat arra, hogy foglalkozzanak ezzel a kérdéssel. A svájci szövetségi tanács volt az első kormány, amely a nemzetközi munkásvédelem mellett foglalt állást. Arra irányuló fáradozásai azonban, hogy eziránt más kormányok érdeklődését is felkeltse, hajótörést szenvedtek a német birodalmi kormány elutasító magatartásán. A normálmunkanap Bismarck szemében szörnyűségnek tűnt. A vaskancellár bukása szabaddá tette Németországban az utat a munkásvédelem előrehaladása előtt, az új irányzat egy ideig azt a látszatot keltette, hogy határozottan szociális reformokra törekszik. Többek között a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozás eszméjét is magáévá tette. II. Vilmos császár 1890 márciusára az európai államok képviselőit Berlinbe értekezletre hívta össze, ennek

az eszmének megvitatása céljából. Ez az értekezlet tudvalevően eredménytelen maradt.

Ezzel szemben a *munkásság* nemzetközi akciója a nyolcórás munkanap érdekében, amelyet az 1889. évi párizsi nemzetközi kongresszus kezdeményezett, máris világtörténelmi mozgalom jelentőségére tett szert. *Május elseje megünneplése*, a nemzetközi munkásvédelem ügyét szolgáló tüntetés, valóban a harcoló nemzetközi proletariátus nagyszerű seregszemléje és győzelmi ünnepe lett.

A „KISMESTER" ÉRTÉKTÖBBLETE ÉS A TŐKÉS ÉRTÉKTÖBBLETE

A munkaerő értékét és ennek megfelelően a munkás létfenntartásához szükséges munkaidőt adottnak feltételezve, az értéktöbblet rátájával már az egyes munkás által szolgáltatott értéktöbblet *tömege* is meg van határozva. Ha a munkaerő értéke 3 márka, az értéktöbblet rátája 100 százalék, akkor az általa termelt értéktöbblet tömege 3 márka. Milyen nagy azonban annak az értéktöbbletnek együttes tömege, amely meghatározott körülmények között a tőkésnek jut? Tegyük fel, hogy a fenti feltételek mellett 300 munkást foglalkoztat. A változó tőke, amelyet naponta előlegez, 900 márka, az értéktöbblet rátája 100 százalék. Ebben az esetben az értéktöbblet tömege ugyancsak napi 900 márka. „A termelt értéktöbblet tömege egyenlő az előlegezett változó tőke nagyságának és az értéktöbblet rátájának a szorzatával" [286. old.].

Ha e tényezők közül az egyik csökken, az értéktöbblet tömege változatlanul fenntartható a másik tényező növelése révén. És fordítva, az egyiknek a növelése lehetővé teszi a másik megfelelő csökkentését, anélkül hogy az értéktöbblet tömege megváltozna. Világítsuk ezt meg néhány példával. Egy tőkés 300 munkást foglalkoztat; a szükséges munkaidő 6 óra, a munkaerő értéke 3 márka; a napi munkaidő 12 óra. A naponta termelt értéktöbblet tömege egyenlő 900 márkával. A munkások engedékenysége lehetővé teszi, hogy a tőkés a munkaidőt meghosszabbítsa 15 órára. Az értéktöbblet rátája, egyébként változatlan körülmények között, most 150 százalék, $\left\{\frac{\text{9 óra többletmunka}}{\text{6 óra szükséges munka}}\right\}$. A tőkésnek, ahhoz, hogy ugyanazon tömeg (900 márka) értéktöbblethez jusson, mint előbb, most már nem kell 900 márka változó tőkét előlegeznie, hanem csak 600-at; 300 munkás helyett most elég 200.

Ha azonban a munkások nem engedékenyek, hanem ellenkezőleg, egy különösen szerencsés sztrájkkal kikényszerítik a munkaidőnek

12 óráról 9 órára való csökkentését, akkor az értéktöbblet rátája már csak 50 százalék lesz, $\left\{\frac{3 \text{ óra többletmunka}}{6 \text{ óra szükséges munka}}\right\}$. A tőkésnek ahhoz, hogy ugyanolyan tömegű értéktöbblethez jusson mint előbb, most 600 munkást kell foglalkoztatnia, 1800 márka változó tőkét kell előlegeznie.

Azt, hogy számára az előbbi eset a kellemesebb, nem kell különösebben hangsúlyozni. A tőkés azon van, hogy amennyire csak lehetséges, növelje az értéktöbblet tömegét, de megfelelőbb számára, ha ezt az értéktöbblet rátájának emelése révén érheti el, mint a változó tőke növelésével, a foglalkoztatott munkások számának gyarapításával.

Az értéktöbblet rátáját azonban nem lehet önkényesen meghatározni; ez meghatározott körülmények között többé-kevésbé meghatározott nagyság. Az értéktöbblet rátáját adottnak feltételezve, egy bizonyos tömegű értéktöbblet termeléséhez meghatározott mennyiségű változó tőke előlegezése szükséges, amely termeli, és meghatározott mennyiségű állandó tőke előlegezése, amely felszívja. Ez a körülmény történelmi jelentőségűvé lett.

Már a kapitalizmus kifejlődése előtt is alkalmaztak bérmunkásokat, akik értéktöbbletet termeltek. Ez volt a helyzet nevezetesen a céhiparban. De azoknak a munkásoknak a száma, akiket egy középkori kézművesmester alkalmazott, kicsiny volt, s ennek megfelelően csekély volt a mester zsebébe vándorló értéktöbblet tömege is. Rendszerint nem volt elég ahhoz, hogy megfelelő jövedelmet biztosítson számára, neki magának is dolgoznia kellett. A „kis"-mester nem bérmunkás, de nem is tőkés, a kettő között foglal helyet.

Ahhoz, hogy a bérmunkásokat foglalkoztató egyénből valóságos tőkés lehessen, annyi sok munkást kellett foglalkoztatnia, hogy az általuk termelt értéktöbblet nem csak „illő" megélhetést biztosítson neki, hanem gazdaságának állandó gyarapítását is lehetővé tegye, ami a tőkés termelési mód mellett, mint még látni fogjuk, szükségszerűség számára.

Nem minden pénzösszeg teszi lehetővé, hogy tulajdonosa kapitalistává legyen. Ahhoz, hogy a pénztulajdonos ipari kapitalistává lehessen, pénzkészletének elég nagynak kell lennie, kellő, a kézműves üzem méreteit meghaladó számú munkaerő és megfelelő mennyiségű termelőeszközök vásárlására. De a pénztulajdonosnak egyszersmind szabadon kell termelnie minden olyan akadálytól,

amely útját állhatná annak, hogy munkásainak számát a szükséghez mérten, vagy ezen túlmenően is növelje. A középkori céhrendszer úgy igyekezett megakadályozni a kézművesmesternek tőkéssé való átalakulását, hogy az egyes mesterek által foglalkoztatott bérmunkások számát erősen korlátozta.

„A kereskedő lett a modern (tőkés) műhely főnöke, nem pedig a régi céhmester" [*Marx.* A filozófia nyomora. Szikra 1952. 137. old.].

A céhmester értéktöbbletet sajátít el, de még nem annak rendje és módja szerinti tőkés.

A céhbeli mesterlegény értéktöbbletet termel, de még nem valóságos proletár bérmunkás.

A céhmester még maga is dolgozik. A tőkés csak parancsol és felügyel mások munkájára.

A céhbeli mesterlegény még termelőeszközök alkalmazója; a termelőeszközök őérte vannak, az a rendeltetésük, hogy lehetővé tegyék és megkönnyítsék számára a munkát. Segédje, munkatársa a mesternek, egyszer maga is mester akar lenni, s rendszerint azzá is lehet.

A tőkés termelési mód bérmunkása viszont egyedülálló munkás a termelési folyamatban, értéktöbblet forrása, a tőkés pedig kiszipolyozó. A termelőeszközök most mindenekelőtt azt a célt szolgálják, hogy magukba szívják a munkás munkaerejét, *most ezek azok, amelyek alkalmazzák a munkást,* aki valójában sohasem lehet tőkéssé. A munkaeszközök nem arra valók többé, hogy *megkönnyítsék* a munkásnak a munkát, most segítenek a munkást a munkához *bilincselni.*

Nézzünk körül egy kapitalista gyárban: talán sok ezer orsót, sok ezer mázsa gyapjút látunk. Mindezt azért vásárolták, hogy értékesüljenek, vagyis értéktöbbletet szívjanak magukba. Csakhogy hozzátett munka nélkül nem értékesülnek, s ezért munka és újból csak munka után kiáltanak. A fonógép nem azért van, hogy a fonómunkásnak megkönnyítse a munkát, hanem a fonómunkás van azért, hogy a fonógép értékesüljön. Az orsók peregnek és emberi munkaerő után áhítoznak: a munkás éhes, de az orsó tovább dolgozik, s ezért a munkásnak sietve, parancsolójának kiszolgálása közben kell bekapnia ebédjét. Ereje elhagyja, aludni akar, de az orsók fürgén peregnek tovább és még több munkát kívánnak. És mert az orsó szalad, a munkásnak sem szabad aludni.

A holt szerszám leigázta az élő munkást.

A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET

Ha a szükséges munkaidő — vagyis a munkanapnak az a része, amely alatt csak annyi értéket termelnek, amennyivel a tőke a munkaerő-áruért tartozik — meghatározott nagyság, akkor az értéktöbblet rátája csak *a munkanap meghosszabbítása* útján emelhető. Ha például a szükséges munkaidő napi 6 óra, s ha ez változhatatlan, ami adott termelési feltételek között így is van, akkor az értéktöbblet rátáját csak a munkanap meghosszabbítása útján lehet emelni.

E körülmény kihatásait az ötödik fejezetben vizsgáltuk.

A munkanapot azonban nem lehet a végtelenségig meghosszabbítani. A tőkésnek az a törekvése, hogy meghosszabbítsa, *természeti* akadályokba ütközik a munkás kimerülésében, *erkölcsi* akadályokba a munkásnak abban az igényében, hogy mint ember szabadon tehessen-vehessen, és *politikai* akadályokba a különböző körülmények útján kikényszerített állami munkaidő-korlátozásban.

Tegyük fel, hogy a munkanap elérte azt a határt, amelyen túl az adott körülmények között nem hosszabbítható meg; tegyük fel, hogy ez a határ a tizenkettedik munkaóra. A szükséges munkaidőt vegyük hat órának, az értéktöbblet rátáját 100 százaléknak.

Hogyan lehet mármost ezt a rátát emelni? Igen egyszerűen. A szükséges munkaidőnek 6 óráról 4 órára való leszorításával a többletmunka ideje 6 óráról 8 órára nő; a munkanap *hossza* változatlan maradt, de a két alkotó része — a *szükséges* munkaidő és a *többlet*munkaidő közötti *arány* más lett. Ezzel az értéktöbblet rátája is. A szükséges munkaidőnek 6 óráról 4 órára való leszorításával tizenkétórás munkanap mellett az értéktöbblet rátája 100 százalékról 200 százalékra emelkedett, *megkétszereződött*. Ez a folyamat akkor érthető meg a legkönnyebben, ha a munkanapnak és részeinek hosszát bizonyos hosszúságú vonalakkal szemléltetjük. Tegyük fel, hogy az *A—B* vonal jelképezi a 12 órás mun-

kanapot, az *A*—*C* vonalrész a szükséges munkaidő, a *C*—*B* vonalrész a többletmunkaidő:

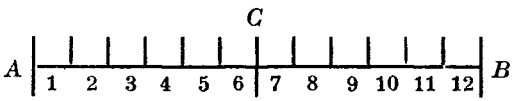

Hogyan hosszabbítható meg *C*—*B* két hosszegységgel, amelyek egy-egy munkaórát jelentenek, *A*—*B* meghosszabbítása nélkül *A*—*C* megrövidítésével:

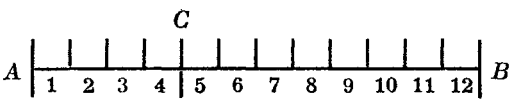

C—*B* az első vonalon éppen olyan nagy, mint *A*—*C*. A másodikon *C*—*B* még egyszer olyan nagy, mint *A*—*C*.

Lehetséges tehát értéktöbblethez jutni nemcsak *a munkanap abszolút meghosszabbítása* útján, hanem *a szükséges munkaidő megrövidítése* útján is.

Marx a munkanap meghosszabbítása útján elért értéktöbbletet *abszolút értéktöbbletnek*, azt az értéktöbbletet viszont, amely a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a munkanap két alkotó része közötti arány megfelelő megváltozásából származik, *relatív értéktöbbletnek* nevezi.

A tőkésnek az a törekvése, hogy az értéktöbbletet az utóbbi módon növelje, leplezetlenül nyilvánul meg a bérek leszorítására irányuló kísérleteiben. Mivel azonban a munkaerő értéke adott körülmények között meghatározott nagyság, ez a törekvés csak azt célozhatja, hogy a munkaerő *árát* annak *értéke alá szorítsa*. Bármilyen fontos is ez a körülmény a gyakorlatban, itt, ahol a gazdasági mozgalom *alapjairól*, nem azok *külső megjelenési formáiról* van szó, még nem foglalkozhatunk vele tüzetesebben.

Egyelőre tehát abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy minden normális körülmények között történik: az ár megfelel az értéknek, tehát a munkaerő bére megfelel a munkaerő értékének. Itt tehát még nem azt kell megvizsgálnunk, hogyan szorítható a *munkabér* a munkaerő értéke alá és milyen következményekkel jár ez, hanem hogy hogyan csökken a munkaerő *értéke*.

A munkásnak adott körülmények között meghatározott szükségletei vannak: önmagának és családjának fenntartásához bizo-

nyos mennyiségű *használati értékekre* van szüksége. Ezek a használati tárgyak áruk, értéküket az előállításukra fordított társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Mindez már ismert dolog számunkra, nem igényel bővebb magyarázatot. Ha az említett használati tárgyak előállításához átlagosan szükséges munkaidő csökken, akkor csökken e termékek értéke, s ezzel a munkás munkaerejének értéke és a munkanapnak ezen érték újratermeléséhez szükséges része is, mégpedig a munkás szokásos szükségleteinek korlátozása nélkül. Más szóval: *ha növekszik a munka termelőereje* [termelékenysége], *akkor bizonyos körülmények között csökken a munkaerő értéke.* Csak bizonyos körülmények között, tudniillik csak akkor, illetve csak annyiban, ha, illetve amennyiben a munka termelőerejének növekedése megrövidíti a munkás szokásos fogyasztási cikkeinek előállításához szükséges munkaidőt. Ha a munkás a mezítláb járás helyett megszokta a csizmaviselést, akkor a munkaerő értéke csökkent azáltal, hogy egy pár csizma előállításához 12 óra helyett csak 6 óra szükséges. Ha azonban a gyémántcsiszolók vagy a csipkeverők munkájának termelőereje növekszik a kétszeresére, ez nem befolyásolja a munkaerő értékét.

A munka termelőerejének növelése azonban csak *a termelési eljárások megváltoztatása,* a munkaeszközök vagy a munkamódszerek megjavítása révén lehetséges. *Relatív értéktöbblet termeléséhez tehát feltételként elengedhetetlen a munkaeljárások átalakítása.*

A termelési módnak ez az átalakítása és szüntelen tökéletesítése természetes szükségszerűség a tőkés termelési rend számára. Persze az egyes kapitalista nem ébred szükségszerűen a tudatára annak, hogy minél olcsóbban termel, annál kisebb a munkaerő értéke, s annál nagyobb, egyébként változatlan körülmények között, az értéktöbblet. A konkurrencia azonban rákényszeríti a termelési folyamat állandó tökéletesítésére. Az a törekvés, hogy versenytársát megelőzze, olyan módszerek bevezetésére készteti, amelyek segítségével az átlagosan szükséges munkaidőnél rövidebb idő alatt ugyanannyi árut termelhet, mint előbb. A konkurrencia rákényszeríti versenytársait, hogy a tökéletesített eljárásokat ugyancsak bevezessék. Az az extraprofit, amelyre valamelyik tőkés addig tett szert, amíg egyedül alkalmazta a tökéletesített eljárásokat, eltűnik, mihelyt azok általánossá válnak. Olyan mértékben azonban, ahogy ezek az eljárások többé vagy kevésbé hatással vannak a szükséges létfenntartási eszközök előállítására, *tartós* eredményként megmarad a munkaerő értékének kisebb vagy nagyobb arányú csökkenése és a relatív értéktöbblet megfelelő növekedése.

Ez csak az egyik azok között az okok között, amelyek oda vezetnek, hogy a kapitalizmus folytonosan átalakítja a termelési módot, és így mindinkább növeli a relatív értéktöbbletet.

A munka termelőerejének növekedésével a relatív értéktöbblet rátája is emelkedik, ugyanakkor azonban a termelt áruk értéke megfelelően csökken. Így látunk kialakulni egy látszólagos ellentmondást: a tőkések szakadatlanul azon fáradoznak, hogy egyre olcsóbban termeljenek, egyre kisebb értéket képviseljenek áruik, s ezáltal egyre több értéket vághassanak zsebre. Ugyanakkor azonban egy másik látszólagos értelmetlenség felmerülésének is tanúi vagyunk: minél magasabb fokú a munka termelékenysége, annál nagyobb a tőkés termelési mód uralma idején a többletmunka, a munkás többletmunkaideje. A tőkés termelési mód arra törekszik, hogy óriási mértékben növelje a munka termelőerejét, a minimumra csökkentse a szükséges munkaidőt, ugyanakkor azonban a munkanapot amennyire csak lehet meghosszabbítsa.

Azt, hogy miképpen hosszabbította meg a munkanapot, már láttuk az ötödik fejezetben. Nézzük most, hogyan rövidítette meg a szükséges munkaidőt.

Nyolcadik fejezet

A KOOPERÁCIÓ

Mint e rész hatodik fejezetében láttuk, nem elég bérmunkást foglalkoztatni ahhoz, hogy valaki a szó teljes értelmében tőkés legyen. A bérmunkásokat alkalmazó egyén csak akkor lesz tőkéssé, ha az általuk termelt értéktöbblet tömege elég ahhoz, hogy „illő" jövedelmet biztosítson számára és gyarapítsa a vagyonát, anélkül hogy neki magának dolgoznia kellene. Ez olyan számú munkás egyidejű foglalkoztatását feltételezi, hogy az messze túlszárnyalja a céhiparban megengedhető mértéket. „Nagyobb számú munkás működése egyazon időben, egyazon helyiségben (vagy, ha úgy tetszik, egyazon munkaterületen), egyazon árufajta termelése céljából, egyazon tőkés parancsnoksága alatt — ez alkotja *történelmileg és fogalmilag a tőkés termelés kiindulópontját*" [302. old.].

A különbség a tőkés és a kézműves termelési mód között ezért először csak *fokozati*, nem *lényegi*. Az, hogy valaki ugyanabban a helyiségben és ugyanabban az időben három takácsot foglalkoztat három szövőszéknél vagy harminc takácsot harminc ugyanolyan szövőszéknél, először látszólag csak azzal a következménnyel jár, hogy az utóbbi esetben tízszer annyi érték és értéktöbblet jön létre, mint az előbbiben.

A nagyobb számú munkás foglalkoztatása azonban más különbségeket is előidéz. Mindenekelőtt emlékezzünk a nagy számok törvényére, arra a körülményre, hogy az egyéni sajátosságok annál inkább érvényesülnek, minél kevesebb egyénre terjed ki a figyelmünk, és annál inkább elvesznek, minél nagyobb tömeget fog át a megfigyelés. Az emberek átlagos életkorának megállapításánál valószínűleg téves eredményre jutok, ha 5—6 egyén életkora alapján számítom ki. De nagy valószínűséggel feltételezhetem, hogy közel jutok az igazsághoz, ha mondjuk millió ember életkorát veszem alapul.

Így az egyes munkások közötti egyéni különbségek is sokkal észrevehetőbbek akkor, ha valaki három, mint akkor, ha harminc

munkást foglalkoztat. Az utóbbi esetben a jó munkások nagyobb teljesítménye és a gyengébb munkások kisebb teljesítménye kiegyenlíti egymást, úgyhogy *átlagmunkát* teljesítenek. Burke szerint már *öt*, egyidejűleg dolgozó mezőgazdasági cselédnél is eltűnik minden egyéni különbség, úgyhogy bármely tetszés szerinti öt mezőgazdasági cseléd ugyanannyi munkát végez, mint öt más, véletlenül kiragadott mezőgazdasági cseléd.

A kismesternél a véletlentől függ, hogy munkásai társadalmi átlagmunkát teljesítenek-e. Csak a tőkésnél lehetséges az, hogy az általa mozgásba hozott munka *rendszerint* társadalmi átlagmunka.

Sok munkásnak ugyanazon a helyen történő egyidejű foglalkoztatása más előnyökkel is jár. Nem kell tízszer annyit költeni egy olyan munkahelyiség építésére, amelyben harminc takács szó, mint az olyanéra, amelyben csak három dolgozik. Egy száz mázsa gyapjút befogadó raktár sem kerül tízszer annyiba, mint az, amelyben csak tíz mázsa fér el stb. Tehát az állandó tőkerész értéke, mely a termékben újra megjelenik, csökken a foglalkoztatott munkások számának arányában, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél több munkás dolgozik egyébként változatlan körülmények között valamely meghatározott munkafolyamatban. Ezzel az előlegezett össztőkéhez viszonyítva növekszik az értéktöbblet, ugyanakkor azonban ezzel csökken a termék értéke, s bizonyos, az előbbi fejezetben taglalt körülmények között a munkaerő értéke is. Ebben az esetben az értéktöbblet a változó tőkéhez viszonyítva is növekszik.

Sok munkásnak ugyanazon a helyen, valamely meghatározott eredmény elérése érdekében történő egyidejű foglalkoztatása a munkások *tervszerű együttműködéséhez*, azaz *kooperációhoz* vezet. Ez *új, társadalmi termelőerőt* hoz létre, amely nagyobb és más, mint azoknak az egyes termelőerőknek összege, amelyekből áll.

Az új erő már eleve *tömegerő*, számos olyan munkafolyamatot tesz lehetővé, amely kisebb erővel egyáltalán nem vagy csak tökéletlenül mehet végbe. Harminc ember könnyen emel fel néhány pillanat alatt egy olyan fatörzset, amellyel három ember egy egész napon át hiába bajlódna. A kooperáció olyan munkák elvégzését is lehetővé teszi, amelyeknél nem *tömegerő* szükséges, hanem a lehető legnagyobb munkateljesítménynek *kis időtartamra* való *tömörítése*, mint például az aratásnál.

Előnyösen hat a kooperáció ott is, ahol sem az erő nagy tömege, sem annak térbeli vagy időbeli tömörítése és összpontosítása nem szükséges: *emeli a munka termelékenységét*. Mindenki tudja, hogyan

juttatják el a házépítésnél az épületköveket az állványokra; a munkások sorba állnak, s egyik a másiknak adogatja a köveket. E tervszerű együttműködés következtében az épületkövek sokkal hamarabb jutnak el a helyükre, mintha az egyes munkások cipelnék fel az állványokra.

Végül, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ember társas lény, hogy az életerő a társas munkálkodásban felgerjed, s hogy ennél a becsvágy és a versengés is szerepet játszik. Így a társas munka gyorsabban halad előre és a munkateljesítmény viszonylag nagyobb, mint az egyedül dolgozó munkásoknál.

A tőkés rendben a bérmunkások csak akkor működhetnek együtt, ha munkaerejüket egy és ugyanaz a kapitalista vásárolja meg. De minél több munkaerőt akar a kapitalista vásárolni, annál nagyobb változó tőkére, s az alkalmazott bérmunkások foglalkoztatásához annál több nyersanyagra, szerszámra stb. van szüksége, tehát annál nagyobb a szükséges állandó tőke mennyisége. A kooperáció bizonyos mérvű megvalósítása tehát bizonyos nagyságú tőkét feltételez. Ez most a tőkés termelési mód *előfeltétele.*

A kooperáció nem kizárólag a tőkés termelési mód sajátossága. Őseredeti alakjában láttuk már az indiánoknál is. Láttuk, hogy az indiánok tervszerű együttműködése a vadászatnál *tervszerű vezetést* tett szükségessé. Ez minden társas munkánál szükséges, bármilyen formában végzik. A tőkés termelési mód mellett a termelés vezetése szükségszerűen a tőke egyik funkciójává válik. Ennél a vizsgálódásnál is megmutatkozik, mennyire hasznos az árukat termelő munka kettős jellegének marxi megkülönböztetése. Mint láttuk, e kettős jellegnek megfelelően a tőkés termelési mód mellett a termelési folyamat — a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége. Amennyiben a termelési folyamat *munkafolyamat* — a tőkés a termelés *vezetője*, s olyan funkciót tölt be, amely többé vagy kevésbé minden társadalmi munkafolyamatnál szükséges lesz. A *tőkés* termelési folyamat mint *értékesülési folyamat* alapja azonban, mint a munkanap elemzése során már láttuk — a tőke és a munka érdekeinek *ellentéte.* Annak, hogy az értékesülési folyamat a kívánt módon zavartalanul menjen végbe, feltétele a munkás *alárendeltsége,* a tőkés *zsarnoki uralma.* Az értékesülési folyamat és a munkafolyamat azonban nem egyéb, mint egy és ugyanazon folyamatnak — a tőkés termelési folyamatnak két különböző oldala, s így a termelés vezetése és a tőkének a munkás fölötti zsarnoki uralma nemkülönben egy és ugyanazon dolog. S mivel az előbbi technikai szükségesség, a polgári közgazdaságtan azzal a mesével

hozakodik elő, hogy a tőke uralma a munka fölött a dolgok lényegéből fakadó szükségesség, és hogy a tőke uralmának megszüntetésével maga a termelés is megsemmisülne mint társadalmi jellegű termelés, hogy a tőke uralma a civilizáció elengedhetetlenül szükséges előfeltétele!

Rodbertus is kijelentette, hogy a tőkések mint a termelés irányítói — a társadalom hivatalnokai, s joguk van ahhoz, hogy fizetést húzzanak. Ahogy azonban a tőkés csak azért termeltet használati értékeket, mert más módon nem juthat értékek birtokába, ugyanúgy a termelés irányítása is csak szükséges rossz számára, amit csak azért vállal, mert elválaszthatatlanul egybekapcsolódik tőkéjének értékesülésével. Menekül előle, ahol csak tud, ha ezt az értéktöbblet csorbítása nélkül megteheti. Ha elég nagy a vállalata, „hivatali teendőit" fizetett emberekkel — igazgatókkal és beosztott tisztviselőkkel végezteti. Néha más módszerekhez is folyamodik, hogy a termelés irányításától megszabaduljon. Így például a hatvanas évek gyapotválsága idején az angol gyapotfonodák tulajdonosai bezárták gyáraikat, hogy a gyapottőzsdén spekuláljanak, és ott jussanak hozzá „fizetésükhöz". Az az állítás, hogy a tőkések a termelés vezetéséért fizetést érdemelnek, azt a suhancot juttatja eszünkbe, aki egy pompás almákkal megrakott fát látott, amelyhez azonban csak egy magas falon keresztül férkőzhetett. Az almák nagyon csábítóan kandikáltak rá, s így ő vállalta a munkát, hogy átmászik a falon, ami sok fáradozás után sikerült is neki. Nagy élvezettel éppen beleharapott egy almába, amikor odajött a kert tulajdonosa és megkérdezte tőle, hogy milyen jogcímen veszi el az ő fájának gyümölcsét. „Derekasan megdolgoztam érte — felelte a suhanc —, ez fizetés a fal megmászásának kemény munkájáért." Ahogy a suhanc az almához csak a falon keresztül férhetett hozzá, ugyanúgy a tőkés is rendszerint csak mint a termelés vezetője juthat értéktöbblethez.

Még egy furcsa nézetet kell itt visszautasítani, amellyel a közgazdasági könyvekben gyakran találkozunk. A tőkés, mint eddig feltételeztük, minden munkaerőt teljes értékén vásárol meg. Csakhogy az általa megvásárolt munkaerők összességükben, tervszerű együttműködésük során egy új termelőerőt fejlesztenek ki. Többet termelnek, mintha a tőkés minden munkaerőt külön-külön foglalkoztatna. A tőkés ezt az új termelőerőt nem fizeti meg. Ennek az új termelőerőnek semmi köze a munkaerő *áruértékéhez* — a munkaerő *használati értékének* a sajátossága. Emellett ez az új erő csak a munkafolyamatban, tehát csak akkor nyilvánul meg, amikor

a munkaerő-áru a tőkés birtokába került, *amikor már tőkévé lett.* Ezért a tőkéseknek és szószólóiknak úgy tűnik, mintha a munka termelékenységének ezt a fokozódását nem a munkának, hanem a *tőkének* kellene tulajdonítani. „Mivel a munka társadalmi termelőereje a tőkének semmibe sem kerül, mivel másrészt a munkás e termelőerőt nem fejleszti ki, mielőtt munkája maga nem kerül a tőke birtokába, ezért a munka társadalmi termelőereje olyan termelőerőnek látszik, amely a tőkének természettől fogva megvan" [313. old.].

A kooperáció, mint már mondottuk, nem kizárólag a tőkés termelési mód sajátossága. A társadalmi, közös termelés már megvan az őskommunizmusban is, amellyel az emberiség bölcsőjénél találkozunk. A földművelést eredetileg mindenütt együttesen, közösen folytatták. A föld felosztása az egyes családok között csak később következett be. A kooperációnak az indiánoknál meg az indiaiaknál előforduló példáival az első fejezetben foglalkoztunk.

Az *áru*termelés fejlődése megsemmisítette ezt az *őseredeti kooperációt.* Az árutermeléssel ugyan bővül azoknak a köre, akik *egymás számára* dolgoznak, de az *együtt*munkálkodás lényegében megszűnik, kivéve annak *kényszermunka* formáját, a rabszolgák, jobbágyok vagy alattvalók munkáját uraik számára.

A tőke, amely a parasztgazdaság és a kézműves üzem elkülönülésével és erőszétforgácsolásával ellentétben fejlődik, ismét kifejleszti a kooperációt, a társas, közös munkát. A kooperáció a tőkés termelési mód alapformája, külön történelmi formája az árutermelésen belül. A tőke azon van, hogy egyre tovább fejlessze a társadalmi termelést, s ebben a törekvésében a kooperációnak mind magasabbrendű formáit hozza létre: a manufaktúrát, a nagyipart. Célja emellett az értéktöbblet növelése. De ily módon akaratán kívül a termelés egy új, magasabbrendű formája számára készíti elő a talajt.

A kézműves árutermelés az üzemek *szétforgácsoltságán* és kölcsönös *elkülönülésén* alapul, ezzel szemben a tőkés üzem alapja a munkák *egyesítése,* a *társadalmi, közös* termelés. A kézműves árutermelés rendszerint sok *önálló* kisárutermelőt feltételez; a tőkés, a kooperáción alapuló üzem megkívánja a kapitalista feltétlen tekintélyét az egyes munkás fölött.

Az első részben az őseredeti kooperációt és munkamegosztást két példán figyeltük meg, majd nyomon követtük az árutermelés kialakulását. Most a tőkés termelési módot látjuk fejlődni, amely egyidejűleg árutermelés és kooperáción alapuló termelés.

A tőkés árutermelés a kézműves árutermeléstől az üzemek koncentrációja, a közös, társadalmi munka szervezése által különbözik, a tőkés kooperációt az őskommunista kooperációtól viszont a kapitalista feltétlen tekintélye különbözteti meg, aki egyidejűleg a termelés vezetője és a termelőeszközök birtokosa, s akinek a kooperáción alapuló munka termékei is jutnak; ezekkel az őseredeti kooperációnál maguk a dolgozók rendelkeznek.

Kilencedik fejezet

A MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A MANUFAKTÚRA

1. A MANUFAKTÚRA KETTŐS EREDETE. A MANUFAKTÚRA ELEMEI: A RÉSZMUNKÁS ÉS SZERSZÁMA

Az első részben fejtegetéseink alapjául a „Tőke" mellett főleg Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatához", s részben „Bérmunka és tőke" című műveit használhattuk. Ennek és a következő fejezetnek a fejtegetéseinél, amelyek a munkamegosztást és a manufaktúrát, a gépi berendezést és a nagyipart tárgyalják, a „Tőke" mellett Marxnak „A filozófia nyomora" című művét is figyelembe vesszük, nevezetesen második fejezetének 2. §-át, amelynek címe: „A munkamegosztás és a gépek" (127—143. old.)*.

Azt az irodalmat, amely a tőkés manufaktúra munkamegosztásából a munkásokra háramló hátrányokkal foglalkozik, „A filozófia nyomora" részletesebben tárgyalja, mint a „Tőke". Az említett 2. § tehát nemcsak előhírnöke, hanem egyben kiegészítője is a „Tőke" idevágó fejezeteinek, melyek véleményünk szerint a legragyogóbbak azok között, amelyeket Marx egyáltalán írt, s amelyek, sajnos, eddig a „Tőke" legtöbb olvasójánál** nem részesültek abban a figyelemben, amelyet megérdemelnek.

Mindenekelőtt a manufaktúráról kell szólanunk, „arról az iparról, amely még nem a modern gépi nagyipar, de már sem nem a középkor kézművesipara, sem nem háziipar" („A filozófia nyomora", 136. old.). Ez az ipar a tőkés termelési folyamat jellegzetes formájaként nagyjából körülbelül a XVI. század közepétől a XVIII. század végéig uralkodott***.

---

* Ezt a könyvet Marx francia nyelven írta. Magyar nyelven 1952-ben jelent meg a Szikra kiadásában. Az idézetek és oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. — *Ford.*

** Gustav Gross úr egyike azoknak a keveseknek, akik e fejezetek jelentőségét megértették. Lásd Dr. G. Gross, „Marx Károly". Lipcse 1885. 82. old. (németül).

*** A manufaktúra szó két latin szóból — a *manus* (kéz) és a *factus* (készített) szavakból tevődik össze. Az egyik legfontosabb iparág,

A manufaktúra eredete kettős. A tőke egyfelől olyan termékekre talált, amelyek különféle kézművesek kezén mentek keresztül, mielőtt elkészültek. Így például a hintó a bognártól a szíjgyártóhoz, a kárpitoshoz, a mázolóhoz, az üvegeshez stb. vándorolt. A tőkés a különféle önálló kézművesek helyébe megfelelő szakmájú bérmunkásokat állított, akik közös munkaépületben tervszerűen együtt munkálkodtak a hintó előállításán.

Manufaktúra azonban ezzel ellenkező módon is keletkezett. A tőkés egész sereg olyan munkást egyesített egy közös munkateremben, akik, mint például a tűkészítők, ugyanazt a terméket állították elő. Mindegyik munkás sorjában elvégezte a termék előállításához szükséges valamennyi műveletet. Mihelyt nagyobb számú munkást foglalkoztattak ily módon, ez természetesen a különböző műveleteknek a különböző munkások közötti *felosztásához* vezetett. A manufaktúra egyfelől különféle önálló mesterségek *egyesítése*, másfelől egy mesterség különböző műveleteinek különböző munkások közötti *felosztása* révén keletkezett.

Ámde akár egy külön kézműves mesterség önálló művelete volt azelőtt az a művelet, amely a munkásnak a manufaktúrában jutott, akár egy kézműves mesterség műveleteinek szétbontása nyomán keletkezett — mindig a kézművesség volt az alapja, mégpedig nemcsak történelmileg, hanem műszaki szempontból is. Elengedhetetlen feltétel maradt az, hogy minden egyes műveletet *emberi kéz* végezzen. A munka sikere, a kézművességhez hasonlóan, a manufaktúrában is lényegileg az egyes munkás ügyességétől, pontosságától és gyorsaságától függ.

A kézművesség és a manufaktúra munkása között azonban van egy óriási különbség. A kézműves munkás műveleteinek változatossága helyébe a manufaktúrában a munkás által napról napra, évről évre végzett műveletek egyszerűsége és egyhangúsága lép. A munkás nem céltudatos, önálló termelő többé, hanem már csak egy nagy munkamechanizmus önállótlan része, bizonyos értelemben az összmunkás egy tagja.

Persze a munkás virtuozitása azon a korlátozott területen, amelyen mozog, ezáltal óriási mértékben fokozódik. Egy sereg

---

amelyet a manufaktúra hatalmába kerített, a rostos anyagok, így a gyapjú, a gyapot stb. feldolgozása volt. Ezért van az, hogy a textilipari üzemeket gyakran még ma is manufaktúráknak nevezik, holott azok nem a manufaktúra-iparhoz, hanem a gépekkel dolgozó nagyiparhoz tartoznak. Az is előfordul, hogy a manufaktúra szón általában a textilipart értik. Ez a szóhasználat helytelen.

mesterfogást fedez fel, ezekre megtanítja társait is, ugyanakkor pedig maga is tanul tőlük más fogásokat. A helynek és a szerszámnak a munka változatosságával együttjáró változtatása idő- és munkaerő-pazarlást idéz elő; ez megszűnik a manufaktúra részmunkásánál, aki szakadatlanul ugyanazon a helyen ugyanazzal a szerszámmal folyamatosan dolgozik. Másfelől a tevékenység váltakozásában rejlő felüdülést és ingert a részmunkás nélkülözni kénytelen.

A manufaktúrában a munka megosztása nemcsak a munkás virtuozitását fejleszti, hanem egyszersmind a *szerszámok* tökéletesülését vonja maga után. Az olyan szerszámot, amelyre a legkülönbözőbb műveleteknél van szükség, nem lehet valamennyihez tökéletesen hozzáidomítani; az olyan szerszámot viszont, amelyet kizárólag egy bizonyos műveletnél használnak, megfelelően lehet ehhez hozzáidomítani, s ezért sokkal hatékonyabb lehet, mint a korábbi szerszám.

Mindeme körülmények a manufaktúrában a kézművességgel szemben a munka termelőerejének jelentős növekedését vonják maguk után.

2. A MANUFAKTÚRA KÉT ALAPFORMÁJA

Eddig a manufaktúra kettős eredetét és egyszerű elemeit — a részmunkást és szerszámát vizsgáltuk. Vegyük most szemügyre a manufaktúra egészét.

A manufaktúrának két, egymástól lényegileg különböző alapformája van, amelyek a készítmény, a termék természetéből következnek. A terméket vagy számos önálló résztermékből állítják össze, vagy pedig számos, egymással összefüggő eljárás és művelet során készül, amelyeket azonban mind egymásután ugyanazon a munkatárgyon végeznek.

A manufaktúra e két alapformáját egy-egy híres példán szemléltethetjük. Sir William Petty a manufaktúraszerű munkamegosztást a manufaktúra első alapformájához számító *óragyártás* példáján szemlélteti. A kézműves üzemben az óra eredetileg egyetlen munkás munkájának terméke volt, aki azt elejétől végig maga készítette. Mihelyt az óragyártást a tőkés üzem kaparintotta meg, az óra minden egyes alkatrészének előállítását külön részmunkásra bízták, s ugyanúgy az alkatrészek összeállítását. Van órarugókészítő, számlapkészítő, tokkészítő, mutatókészítő, csapkészítő, végül kikészítő, aki az egész órát összeállítja és szabályozza.

A manufaktúra második alapformáját Adam Smith példázta az akkori gombostűgyártás híressé vált leírásában. „Az egyik ember a drótot húzza — mondja —, a másik kiegyenesíti, a harmadik szétvágja, a negyedik meghegyezi, az ötödik lecsiszolja azt a végét, amelyre a gomb kerül. A tű gombjának elkészítése két-három műveletet igényel. A gomb ráhelyezése a tűre külön tevékenység, akárcsak a tűk fehér-izzítása. Sőt külön munka a tűk csomagolása is. S így a gombostűkészítés fontos munkája tizennyolc külön műveletre van felosztva, amelyeket egyes gyárakban mind más és más munkás végez" (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, I. köt. 6. old.).

A drót egymás után különböző részmunkások kezén megy keresztül, de ezek a munkások egyidejűleg is dolgoznak. Egy tűmanufaktúrában egyidejűleg drótot készítenek, nyújtanak, darabolnak, hegyeznek stb., röviden, azokat a különböző műveleteket, amelyeket a munkásnak a kézművesiparban *egymás után* kellett elvégeznie, a manufaktúrában *egymás mellett* végzik. Ezzel lehetővé válik, hogy ugyanannyi idő alatt több árut termeljenek. A manufaktúrában a kézművességhez viszonyítva termelőerőt is nyernek, s ez a nyereség a manufaktúra kooperatív jellegéből következik. De a manufaktúra nem tud megszabadulni egy korlátozottságtól. Akár az első alapformához tartozik, amelyet az óragyártás példáján szemléltettünk, akár a másodikhoz, amelyre a gombostűgyártásnál találtunk példát, a készítményt vagy annak alkatrészeit mindig *szállítani* kell az egyik kézből a másikba, ami időt és munkát igényel. Ezt a korlátozottságot csak a nagyipar küzdi le.

Az egyik kézből a másikba szállítás során az egyik munkás *nyersanyagot* szállít a másiknak, tehát az egyik munkás foglalkoztatja a másikat. Így például az a munkás, akinek a gombokat kell a tűkre tennie, nem dolgozhat, ha nem kap megfelelő számú kellően előkészített drótdarabot. Ahhoz tehát, hogy a munka a maga egészében folyamatosan haladjon előre és sehol meg ne akadjon, az egy bizonyos termék előállításához szükséges munkaidőt minden részmunkaágnál meg kell állapítani, s az ezekben foglalkoztatott munkások számát megfelelő arányba kell hozni egymással. Ha például a drótot daraboló munkás óránként átlag 1000 tűt tud vágni, míg az a munkás, aki a gombokat teszi a tűkre, ugyanazon idő alatt csak 200 tűvel készül el, akkor tíz gombfelrakó foglalkoztatásához két darabolót kell alkalmazni. Másrészt azonban annak a tőkésnek, aki egy darabolót foglalkoztat, öt gombfelrakót is alkalmaznia kell, ha az előbbi munkaerejét céljának teljesen

megfelelően akarja kihasználni. Ha vállalatát bővíteni akarja, akkor azoknak a munkásoknak a száma, akiket be kell állítania, amennyiben munkaerejüket maximálisan ki akarja használni, ugyancsak nem tetszés szerinti. Előbbi példánknál maradva, ha egy darabolóval többet állít munkába, ez csak abban az esetben jár majd számára megfelelő előnnyel, ha öt gombfelrakóval alkalmaz többet, nem pedig mondjuk hárommal vagy néggyel.

Valamely árunak a társadalmilag szükséges munkaidő alatti előállítása, mint tudjuk, általában az árutermelés követelménye. Ezt a *konkurrencia* kényszeríti ki. Ugyanakkor azonban a tőkés manufaktúra fejlődésével egy bizonyos termékmennyiségnek a társadalmilag szükséges munkaidőn belüli előállítása *technikai* szükségszerűséggé is válik. Ha a kézműves a társadalmilag szükségesnél gyorsabban vagy lassabban dolgozik, az befolyásolja a munkájából származó keresetét, de nem teszi lehetetlenné magát a munkáját. A tőkés manufaktúrában megakad az egész munkafolyamat, mihelyt a részmunkák valamelyik ágában a termelés eltér a szabálytól. Fentebb azonban láttuk, hogy nagyobb számú munkásnak ugyanazon munkánál történő egyidejű foglalkoztatása — átlagmunkává teszi a munkájukat. Az egyszerű kooperációnak ez az előnye a manufaktúrában a termelés szükséges feltételévé válik.

Az *egyes* áru*termelő* (a kapitalista) tehát rendszerint csak akkor termel társadalmilag szükséges átlagmunkával, s kell is ezt tennie, ha a termelés tőkés jellegű. Csak a tőkés termelési módnál érvényesül teljesen az áruérték törvénye.

A manufaktúrával itt-ott már a *gépek* alkalmazása is megkezdődik, de ebben az időszakban mindig csak mellékszerepet játszanak. A manufaktúra fő gépi berendezése az összmunkás, s ennek egymásba kapaszkodó fogaskerekei az egyes részmunkások. A manufaktúra-rendszerben a munkás valójában csak része egy gépnek, s ugyanolyan szabályszerűen és folytonosan kell működnie, mint a gép teszi. Ahogy a gépnek többé vagy kevésbé bonyolult részei vannak, ugyanúgy a különböző részmunkák is többé vagy kevésbé képzett munkásokat igényelnek, akiknek ennélfogva a munkaerejük is nagyobb vagy kisebb értékű. Mikor a tűkészítést még kézművesszerűen űzték, a tűkészítők szakképzettsége egyforma, s ennek megfelelően mindegyik munkaerejének értéke általában szintén egyforma és viszonylag nagy volt. Mikor a tűkészítés a manufaktúra-rendszer hatalmába került, olyan részmunkákra bomlott fel, amelyek közül egyik-másik nagy

ügyességet kívánt, másokat viszont könnyűszerrel el lehetett sajátítani. Azoknak a munkaereje, akik hosszú időt töltöttek a szükséges nagy gyakorlat megszerzésével, természetesen sokkal értékesebb volt, mint azoké, akik a könnyebb munkák felé fordultak. Ilyenformán a manufaktúra létrehozza „a munkaerők hierarchiáját, amelynek megfelel a munkabérek lépcsőzete" [328. old.]*. Ennek a lépcsőzetnek legalsó fokán azok állanak, akik olyan egyszerű munkát végeznek, amilyenre minden ember különösebb gyakorlat vagy előkészület nélkül képes. Ilyen egyszerű munkák minden termelési folyamatnál előfordulnak. A kézművességnél ezek váltakoznak a bonyolultabb műveletekkel; a manufaktúrában az olyan emberek osztályának állandó foglalkozásává válnak, akiket most már mint tanulatlan munkásokat megkülönböztetnek a tanultaktól.

A manufaktúrának majdnem minden munkása rövidebb időn át részesül oktatásban, mint a megfelelő iparág kézművese. A kézművesnek el kell sajátítania mindama műveleteket, amelyek ipara termékének előállításához szükségesek, a manufaktúra munkásá-

---

* Az alábbi táblázat, amelyet Babbage-től vettünk át (A gépi berendezés és a manufaktúrák gazdaságosságáról, London 1835, XXIV. és 408. old. — angolul), nagyon jól szemlélteti az egyes bérfokozatok hierarchikus tagozódását és annak technikai szükségességét, hogy az egyes műveleteket végző munkások számát összeegyeztessék egymással és az átlagosan szükséges munkaidőt érvényre juttassák. A táblázat egy XIX. század eleji kis angol gombostű-manufaktúra viszonyait mutatja be (184. old.):

A művelet megnevezése	Munkás	Napibér
dróthúzás	egy férfi	3 shilling 3 pence
drótnyújtás	egy nő	1 shilling — pence
	egy leány	— „ 6 „
hegyezés	egy férfi	5 shilling 3 pence
gombkészítés	egy férfi	5 shilling 4½ pence
	egy fiú	— „ 4½ „
gombfelrakás	egy nő	1 shilling 3 pence
tisztítás	egy férfi	6 shilling — pence
	egy nő	3 „ — „
papírba tűzés	egy nő	1 shilling 6 pence

A bérek tehát 4½ pence (36 pfennig) és 6 shilling (6 márka) között váltakoztak.

nak csak egy vagy egynéhány műveletet kell megtanulnia. A tanulatlan munkásoknál a tanulási költségek teljesen elesnek.

Így a manufaktúrában csökken a munkaerő értéke, ezzel csökken a munkás fenntartásához szükséges munkaidő is, és változatlan munkanapnál növekszik a többletmunka tartama, nő a relatív értéktöbblet.

A munkás pedig testileg és szellemileg elnyomorodik, munkája elveszti számára minden tartalmát, minden érdekességét, ő maga csak a tőke tartozékává válik.

Tizedik fejezet

A GÉPI BERENDEZÉS ÉS A NAGYIPAR

1. A GÉPI BERENDEZÉS FEJLŐDÉSE

A manufaktúrában a munkamegosztás ugyan a kézművesszerű munka módosulására vezetett, de nem szüntette azt meg. A mesterségbeli ügyesség marad nagyjában és egészében a manufaktúra alapja, s így lehetővé teszi a gyakorlott, bár csak egyoldalúan gyakorlott részmunkás bizonyos fokú *önállóságát* a tőkével szemben. Nem lehet máról holnapra pótolni, ugyanakkor az ő teljesítménye, mint a tűkészítés példáján láttuk, nélkülözhetetlen az egész üzem előrehaladásához. És a munkások ezzel az előnnyel annyira tisztában vannak, hogy mindent elkövetnek a manufaktúra e kézműves jellegének a kézműves szokások, például az inasrendszer fenntartásával való minél teljesebb megőrzése érdekében.

Ezt a törekvést mindmáig megfigyelhetjük egész sor olyan iparban, amelyet mindmáig manufaktúraszerűen űznek. Ez a titka a szakszervezeti mozgalom számos sikerének is.

Ami az egyiknek öröm, az a másiknak bánat. „Az egész manufaktúra-időszakot végigkíséri a munkások *fegyelmezetlensége* miatti panasz — írja Marx. — És ha nem állanának rendelkezésünkre egykorú írók tanúskodásai, akkor is az egyszerű tények — hogy a XVI. századtól a nagyipar korszakáig *a tőkének nem sikerül a manufaktúra-munkások egész rendelkezésükre álló munkaidejét hatalmába kerítenie*, hogy a manufaktúrák rövidéletűek, és *a munkások be- és kivándorlása* következtében elhagyják az egyik országban levő székhelyüket, és egy másik országban telepednek meg — könyvtárak helyett beszélnének" [345. old.]. Érthető tehát az a jajkiáltás, amelyet egy 1770-ben megjelent röpirat névtelen szerzője hallat: „A munkások sohase tartsák magukat függetleneknek feljebbvalóiktól . . . Rendet kell teremteni ilyen vagy olyan módon."

És csakugyan rendet teremtettek. Maga a manufaktúra hozta létre ennek előfeltételeit. Életrehívta a bonyolultabb munkaeszközök termelésére szolgáló hierarchikusan tagozott műhelyt, „a munka manufaktúraszerű megosztásának ez a terméke maga viszont

— *gépeket* termelt" [346. old.]. A gép azután megadja a kézművesszerű tevékenységnek a kegyelemdöfést.

Miben különbözik a gép a kézművesszerszámtól, mi által változik át a munkaeszköz szerszámból géppé? Azáltal, hogy egy *mechanikai készülék*, amelyet csak *megfelelő mozgásba* kell hozni, „szerszámaival *elvégzi ugyanazokat a műveleteket*, amelyeket *korábban a munkás végzett el hasonló szerszámokkal*" [348—349. old.]. Hogy a hajtóerő az emberből indul-e ki vagy megint csak egy gépből, a dolog lényegén mit sem változtat. Ezt meg kell állapítani azzal a téves felfogással szemben, amely szerint a gép abban különbözik a szerszámtól, hogy egy, az embertől különböző természeti hajtóerő — állat, víz, szél stb. hozza mozgásba. Az ilyen hajtóerők alkalmazása sokkal, de sokkal régibb, mint a gépi termelés, gondoljunk csak az ökrökkel vagy lovakkal való szántásra. Az állatokat, a szelet, a vizet stb. az emberek tudvalevően már igen korán alkalmazták mint motorikus (hajtó-) erőket, malmok hajtásánál, szivattyúzásnál stb. anélkül, hogy ez a termelési módban forradalmi átalakulást idézett volna elő. *Még a gőzgép* sem idézett elő — ahogy a XVII. században feltalálták — ipari forradalmat. De igenis sor került erre, amikor az első jelentős szerszámgépet, a „fonógépet" feltalálták. Mi sem dőrébb, mint az a mese, hogy a gőzerőt egy forrásban levő vízzel telt teafőző véletlen megfigyelése révén fedezték fel. A vízgőz erejét valószínűleg már 2000 év előtt is ismerték a görögök, de nem tudtak mihez kezdeni vele; később mindenféle mechanikai játszadozásra használták fel. A *gőzgép* feltalálása azonban már valóságos, céltudatos szellemi *erőfeszítés* eredménye, amely korábbi kísérletekre támaszkodott, s csak akkor vált lehetővé, amikor a manufaktúra megteremtette hozzá *a technikai előfeltételeket*, nevezetesen elegendő számú ügyes mechanikai munkást is szolgáltatott a gőzgép előállításához. Továbbá csak akkor vált lehetővé, amikor a *szükséglet* az új hajtóerők iránti *érdeklődést* is felkeltette*. Ez az eset pedig akkor következett be, amikor a *munkagépet* feltalálták.

A munkagép kihasználásához erősebb, *rendszeresebben* működő hajtóerőre volt szükség, mint az addig rendelkezésre állók. Az *ember* igen tökéletlen szerszám a *folytonos* és *egyforma* mozgás végzéséhez, s emellett gyenge; a *ló*, amely erősebb, nemcsak hogy nagyon költséges és csak korlátozott mértékben alkalmazható a gyárban, hanem az az utálatos tulajdonsága is megvan, hogy hébe-hóba a saját feje szerint jár; a *szél* túlságosan *állhatatlan* és *ellen-*

* Goethe erre a kérdésre: „Mi a találmány?" a következő találó szavakkal felelt: „A *keresett* befejezése". („A találmányok könyve".)

őrizhetetlen, s a *vízierő*, amelyet már a manufaktúra-időszakban is sűrűn használtak, szintén nem volt már elegendő, mert nem lehetett tetszés szerint növelni, bizonyos évszakokban ugyancsak ismételten felmondta a szolgálatot és mindenekelőtt, mert *helyhez van kötve*. Csak mikor James Watt hosszas erőfeszítések után feltalálta a második, úgynevezett kettősen működő *gőzgépét*, miután társának, Mathias Boultonnak, *„igen kiterjedt"* ipari vállalatánál megtalálta „mind a *technikai erőket*, mind a *pénzeszközöket"* (lásd „A találmányok könyve"), amelyekre terveinek kivitelénél szüksége volt, csak akkor találtak „olyan elsődleges mozgatót, amely — szén és víz elfogyasztása révén — *maga állítja elő mozgatóerejét*, amelynek *erőpotenciája* teljességgel *az ember ellenőrzése* alatt áll, amely *mozgékony* és a *mozgatás* eszköze, amely *városi*, nem pedig falusi, mint a vízikerék, amely lehetővé teszi *a termelés városokban való koncentrációját*, ahelyett, hogy — mint a vízikerék — szétszórná a vidéken, amely *technológiai* alkalmazását tekintve *egyetemes"* [352. old.]. És most már a tökéletesített mozgatóerő természetesen visszahat a munkagép egyre további fejlődésére.

„Minden kifejlődött gépi berendezés három, lényegileg különböző részből áll, a *mozgatógépből*, az *átviteli mechanizmusból*, végül a *szerszámgépből* vagy *munkagépből"* [348. old.]. A mozgatógéppel, mint *az egész mechanizmus hajtóerejével*, az imént foglalkoztunk. Az átviteli mechanizmus, amely lendkerekekből, hajtótengelyekből, fogaskerekekből, csigakerekekből, vezető rudazatból, kötelekből, szíjakból, a legkülönbözőbb fajtájú közlőművekből és előtétekből tevődik össze, *szabályozza* a mozgást, ahol szükséges *átváltoztatja formáját*, például egyenesvonalúból körformájúvá, s *elosztja* és *átviszi* a *szerszámgépekre*. „A mechanizmusnak e két része csak arra való, hogy a mozgást közölje a szerszámgéppel, ami által ez a munkatárgyat megragadja és célirányosan megváltoztatja" [348. old.]. A *szerszámgép* az, amelyből, mint már megjegyeztük, a XVIII. század ipari forradalma kiindul, ahogy még ma is ez a kiindulópont ott, ahol egy eddigi kézművesüzem vagy manufaktúra gépi üzemmé alakul át. A szerszámgép mindenekelőtt vagy többé-kevésbé megváltoztatott mechanikai kiadása a régi kézművesszerszámnak, mint a mechanikai szövőszék esetében, vagy pedig a vázára alkalmazott szervek régi ismerőseink, mint az orsók a fonógép, a tűk a harisnyakötő-gép, a késes a darabológép esetében stb. De *a szerszámoknak a száma*, amelyeket ugyanaz a szerszámgép egyidejűleg működésbe hoz, „eleve megszabadult attól a... korláttól, amely a munkás kézművesszerszámát szűkre szabja" [349. old.].

Minthogy *egy* mozgatógép az átviteli mechanizmus célszerű berendezése (külön kifutásokban való elágazás) révén sok munkagépet hajthat egyidejűleg, ezáltal az egyes munkagép a gépi termelés puszta *elemévé* süllyed. Ahol ugyanaz a munkagép csinálja az egész készítményt, mint például a mechanikai szövőszék esetében, ott a gépi üzemre alapozott műhelyben, vagyis a *gyárban*, mindannyiszor újra megjelenik az *egyszerű kooperáció*, amennyiben tudniillik *sok egyenlő fajta munkagép* — a munkástól itt eltekinthetünk — ugyanabban a teremben egyidejűleg *együtt és egymás mellett működik*. De itt bizonyos *technikai egység* létezik. Egy érverés, egy és ugyanaz a mozgatógép egyformán hozza mozgásba őket. Már csupán szervei ugyanazon mozgató mechanizmusnak.

De csak ahol a munkatárgy *különböző lépcsőfok-folyamatok* összefüggő során fut át, amelyeket különböző fajta, de *egymást kiegészítő* szerszámgépek láncolata visz véghez, ahol tehát újra megjelenik a *manufaktúrára* jellemző *munkamegosztás* útján megvalósuló kooperáció, most azonban már *részmunka-gépek* kombinációjaként, csak ott lép az egyes önálló gép helyébe tulajdonképpeni gép*rendszer*. Minden részgép nyersanyagot szolgáltat a rákövetkezőnek, s ahogyan a manufaktúrában a részmunkások kooperációja, úgy a tagozott géprendszerben a *részgépeknek* egymás által való állandó foglalkoztatottsága is megkíván bizonyos *meghatározott viszonyt számuk, terjedelmük és sebességük között*. Ez a kombinált munkagépezet *annál tökéletesebb*, minél folyamatosabb az összfolyamat, vagyis *minél kevesebb megszakítással* megy át a nyersanyag első formájából az utolsóba, tehát az emberi kéz helyett minél inkább *maga a mechanizmus* továbbítja az egyik termelési szakaszból a másikba. Ha a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el, úgyhogy csak emberi utánsegítésre van szüksége, akkor *a gépek automatikus rendszerével* van dolgunk. Hogy a részletekben ezt is állandóan tökéletesíteni lehet, azt az a készülék mutatja, amely a fonógépet magától megállítja, mihelyt egyetlen fonál elszakad. „Mind a termelés folyamatosságának, mind az automata-elv érvényesítésének példájául — mondja Marx — *a modern papírgyár* szolgálhat" [355. old.].

Akárcsak Watt találmánya, a gőzgép, a gépek terén tett más első találmányok is csak azért voltak kivitelezhetők, mert a manufaktúra-időszak tekintélyes számú ügyes mechanikai munkást szolgáltatott, manufaktúrákban dolgozó részmunkásokat, s ezek mellett olyan önálló kézműveseket is, akik gépeket tudtak készíteni. Az első gépeket vagy kézművesek készítették, vagy manufaktúrákban állították elő.

Amíg azonban a gépek a félig még művész számba menő munkások *személyes* ügyességének és *személyes* erejének köszönhették létezésüket, addig nemcsak igen drágák voltak — amely körülmény iránt a tőkésnek mindig csodálatosan kitűnő érzéke van —, hanem alkalmazásuk elterjedése, tehát a nagyipar fejlődése is függött a gépkészítők számának növekedésétől, márpedig ezek szakmájának elsajátítása hosszú időt igényelt, s így számukat nem lehetett ugrásszerűen szaporítani.

De a nagyipar, mihelyt fejlődésének bizonyos fokát elérte, technikailag is ellentmondásba került kézmű- és manufaktúraszerű alapzatával. Minden előrehaladás: a gépek terjedelmének növekedése, megszabadulásuk az eredetileg rajtuk uralkodó kézműszerű modelltől, alkalmasabb, de nehezebben megmunkálható anyagoknak, például fa helyett vasnak alkalmazása — mindez a legnagyobb akadályokba ütközött, amelyek leküzdése még a munkamegosztásnak a manufaktúrában megvalósult rendszerével sem sikerült. „Olyan gépeket, mint amilyen' például a modern nyomdai sajtó, a modern gőzszövőszék és a modern kártológép, a manufaktúra nem szolgáltathatott" [357. old.].

Ugyanakkor az egyik iparágban végbement átalakulás egész sor vele összefüggő iparág átalakulását vonja maga után. A gépi fonás gépi szövést tesz szükségessé, és a kettő együtt szükségessé tesz egy mechanikai-kémiai forradalmat a fehérítésben, a nyomásban és a festésben. Azután az ipar és a mezőgazdaság termelési módjában bekövetkezett forradalom szükségessé tette *a közlekedési és szállító eszközök gyökeres átalakítását*. A nagyiparnak, amely a termelést lázas gyorsaságúvá változtatja, gyorsan kell hozzájutnia nyersanyagához, termékeit gyorsan és nagy tömegekben kell a piacokra dobnia, abban a helyzetben kell lennie, hogy szükségletei szerint nagy munkástömegeket vonhasson magához, vagy lökhessen el magától stb. Ezzel magyarázható a hajógyártás gyökeres átalakulása, a vitorláshajóknak gőzhajókkal, a szekereknek vasúttal, a futárnak táviróval való felcserélése. „A félelmetes vastömegek azonban, melyeket most kovácsolni, hegeszteni, vágni, fúrni és formázni kellett, a maguk részéről olyan óriási gépeket követeltek, amelyeknek megteremtése meghaladta a manufaktúraszerű gépépítés erejét" [358. old.].

Így a nagyiparnak meg kellett teremtenie a saját, a maga lényegéhez hozzáidomított alapzatát, mégpedig azáltal, hogy hatalmába kerítve a gépet, azzal termeljen gépeket. „Csak a szerszámgépekkel tudta a technika megoldani azt az óriási feladatot, amely

elé a gépgyártás állította" („A találmányok könyve"). Ehhez azonban az egyes géprészekhez szükséges szigorúan mértani formákat, mint a vonal, sík, kör, henger, kúp és gömb, gépi úton kellett előállítani. És ez a probléma is megoldódott, amikor Henry Maudsley a XIX. század első évtizedében feltalálta az *esztergaszánt* („slide rest"), amelyet hamarosan önműködővé tettek, és az esztergapadról átvittek más konstrukciós gépekre. Hála ennek a mechanikai találmánynak, sikerült az egyes géprészek mértani formáit „olyan könnyedséggel, pontossággal és gyorsasággal előállítani, amilyet semmiféle felhalmozott tapasztalat nem kölcsönözhetett a legügyesebb munkás kezének sem" [359. old.]*.

A gépgyártásnál alkalmazott gépi berendezés nagyszerűségére nem kell sok szót vesztegetni. Ki ne hallott volna gépgyáraink óriási telepeiről, a hatalmas gőzkalapácsokról, amelyek 100 mázsánál is nehezebbek s játszva zúzzák porrá a gránitsziklát, ugyanakkor azonban a legfinomabb, pontosan kimért ütésekre is használhatók stb.? És minden nap a géprendszer újabb előrehaladásáról, újabb térfoglalásáról ad hírt.

A manufaktúrában a munka megosztása még túlnyomóan szubjektív volt, az egyes folyamat a *munkás személyéhez* volt alkalmazva; a géprendszerben a nagyiparnak egészen *objektív* termelési organizmusa van, amelyet a munkás készen talál, s amelyhez éppen ezért alkalmazkodnia kell. A kooperáció, az elszigetelt munkásnak a társadalmasított munkás által való kiszorítása többé nem véletlen, hanem olyan *„technikai szükségesség, amelyet maga a munkaeszköz természete diktál"* [360. old.].

2. A GÉPI BERENDEZÉS ÁLTAL A TERMÉKNEK ÁTADOTT ÉRTÉK

Az egyszerű szerszámhoz hasonlóan, a gép is az állandó tőkéhez tartozik. Nem teremt új értéket, hanem csak saját értékét adja át a terméknek, esetenként azt az értéket, amelyet elhasználódása révén elveszít.

---

* „A nemzetek ipara", London 1855, 2. köt. 239. old. (angolul). Ugyanebből Marx a következő mondatot idézi a „slide rest" feltalálásáról: „Bármennyire egyszerűnek és külsőleg jelentéktelennek tűnhet is az esztergapadoknak ez a tartozéka, úgy hisszük, mégsem mondunk túl nagyot, ha megállapítjuk, hogy befolyása a gépek használatának tökéletesítésére és elterjedésére éppoly nagy volt, mint amilyet magának a gőzgépnek Watt-féle tökéletesítései idéztek elő" [ugyanott].

A gépi berendezés *a munkafolyamatba egészen, az értékesülési (értékképzési) folyamatba* mindig csak *részenként* kerül bele. Ugyanez történik a szerszámnál is, csakhogy a gépnél az eredeti összérték és a terméknek átadott *értékrész* közötti különbség sokkal nagyobb, mint a szerszámnál, mert először is a gép, amely tartósabb anyagból készült, *tovább él*, mint a szerszám, másodszor, szigorúan tudományos törvények szabályozzák, s így *nagyobb gazdaságosságot* tesz lehetővé alkatrészeinek kopásánál és a segédanyagok, olaj, szén stb. fogyasztásánál, és végül, termelési területe aránytalanul nagyobb, mint a szerszámé.

Ha a különbség a gépi berendezés értéke és a napi termékére átvitt értékrész között adott, a termék eme értékrész okozta megdrágulásának foka a termék terjedelmétől függ. Baynes úr Blackburnből egy 1858-ban tartott előadásában azt mondta, hogy: „minden valóságos mechanikai lóerő* 450 selfacting (önműködő) mule-orsót hajt, vagy 200 folytonos orsót, vagy 15 szövőszéket, amely negyven hüvelyk széles szövetet állít elő" stb. Eszerint egy gőzlóerő napi költsége és az általa mozgásba hozott gépi berendezés kopása az első esetben 450 mule-orsó, a másodikban 200 folytonos orsó, a harmadikban 15 mechanikai szövőszék napi terméke között oszlik el; az az értékrész, amely ily módon egy lat fonálra vagy egy rőf szövetre átmegy, fölöttébb parányi.

Ha a *munkagép hatóköre*, vagyis szerszámainak száma, vagy pedig, ahol — mint a gőzkalapácsnál — erőről van szó, az erő terjedelme adott, a terméktömeg attól a *sebességtől* függ, amellyel a gép működik.

Annak az *értékrésznek* a nagysága, amelyet a gépi berendezés a termékre átvisz — ha az értékátvitel aránya adott —, *a gépi berendezés saját értéknagyságától* függ. Minél kevesebb munkába kerül maga a gépi berendezés, annál kevesebb értéket tesz hozzá a termékhez. Ha előállítása annyi munkába kerül, amennyit alkalmazása megtakarít, akkor a munka csupán áthelyeződik, de nem következik be a munka termelékenységének emelkedése. A gép termelékenysége azon mérhető, hogy milyen mértékben takarít meg *emberi munkaerőt*. Ezért egyáltalán nem ellenkezik a gépi termelés elvével, hogy általában, a kézmű- és manufaktúraszerűen termelt árukkal összehasonlítva, a gépi terméknél a *munkaeszközből* származó érték-

* Ehhez Engels, a „Tőke" 3. és 4. kiadásának kiadója, a következő jegyzetet fűzi: „Egy »lóerő« percenként 33 000 láb-font erővel egyenlő, vagyis azzal az erővel, amely 33 000 fontot 1 perc alatt 1 (angol) lábnyira, vagy 1 fontot 33 000 lábnyira emel fel. A fenti lóerőn ez értendő" [362. old.].

rész *viszonylag*, vagyis a termék összértékéhez viszonyítva növekedik, s ugyanakkor abszolút csökken.

A *termék olcsóbbá tétele* szempontjából a gépi berendezés használatának határát az szabja meg, hogy saját előállítása kevesebb munkába kerüljön, mint amennyit alkalmazása helyettesít. Csakhogy a tőke, mint már láttuk, nem *az alkalmazott munkát* fizeti meg, hanem csupán az alkalmazott *munkaerő értékét*, számára tehát a géphasználat határát a *gép értéke* és az általa egész üzemeltetése alatt helyettesített *munkaerő összértéke* közti különbség szabja meg, illetőleg, minthogy a munkás valóságos bére hol munkaerejének értéke alá süllyed, hol afölé emelkedik, a különböző országokban, különböző időszakokban és különböző munkaágakban különböző — a gépi berendezés *ára* és az általa helyettesítendő munkaerő *ára* közti különbség. Csak *ez* a különbség mérvadó a tőkések számára, csak ez gyakorol rájuk nyomást a konkurrencia kényszerítő eszközével, s ezért van az, hogy manapság bizonyos gépek, amelyek valamely országban hasznothajtóknak bizonyulnak, egy másik országban nem kerülnek alkalmazásra. Amerikában kőtörőgépeket találtak fel, de ezeket az óvilágban nem alkalmazzák, mert itt a proletár, aki ezt a munkát végzi, munkájának oly csekély részéért kap fizetést, hogy a gépek a tőkés számára megdrágítanák a termelést.

Az alacsony bérek valósággal *akadályai* a gépek bevezetésének, tehát ebből a szempontból is hátrányosak a társadalmi fejlődésre nézve.

A gépi berendezés csak olyan társadalomban találhatna szabad teret a teljes kifejlődésre, amelyben a tőke és munka közötti ellentét megszűnt.

3. A GÉPI ÜZEM LEGKÖZVETLENEBB KIHATÁSAI A MUNKÁSRA

„A gépi berendezés, amennyiben izomerőt tesz nélkülözhetővé, eszközzé lesz *olyan munkások* alkalmazására, *akiknek nincs izomerejük*, vagy *testi fejlettségre nézve éretlenek*, de akiknek tagjai hajlékonyabbak . . . Ez a munkának és munkásoknak a pótlására szolgáló hatalmas eszköz ezzel rögtön a *bérmunkás-létszám gyarapításának eszközévé* változott azáltal, hogy a munkáscsalád valamennyi tagját korra és nemre való tekintet nélkül a tőke közvetlen fennhatósága alá hajtotta" [368. old.]. Nemcsak a gyermekek játéka, hanem az otthoni körben a család számára végzett szabad munka

helyébe is a tőkés számára végzett kényszermunka lépett. „A *női és gyermekmunka* volt az első szava a gépek tőkés alkalmazásának" [368. old.].

Ennek visszahatása gazdasági, szociális és erkölcsi tekintetben egyaránt szükségszerűen végzetes volt a munkásosztályra.

Mindaddig a munkaerő értékét nem pusztán az egyéni felnőtt munkás fenntartásához szükséges munkaidő határozta meg, hanem az egész *munkáscsaládnak* — melynek kenyérkeresője volt — a fenntartásához szükséges munkaidő. Most azonban, hogy az asszony és a gyerekek is a munkapiacra kerültek, s alkalmuk nyílt arra, hogy ők is keressenek, a férfi munkaerejének értéke idővel eloszlott egész családjára. És a munkaerő *értékének* ehhez a mozgásához csodálatra méltó gyorsasággal alkalmazkodik *árának*, vagyis a *munkabérnek* megfelelő mozgása. A családfő helyett hovatovább az egész családnak bérmunkát kell végeznie, hogy megélhessen, és így nemcsak munkát, hanem *többletmunkát* is kell szolgáltatnia a tőkének. Ilyenformán a gép nemcsak a kizsákmányolási anyagot szaporítja, hanem a *kizsákmányolás fokát* is növeli.

Egyébként nincs kizárva, hogy ennek során a munkáscsalád névleges bevétele növekszik. Ha a családfő helyett most a családfő, az anya meg két gyermek dolgozik, akkor az együttes bér a legtöbb esetben magasabb, mint korábban csupán a családfő bére. A *megélhetési költségek* azonban szintén *emelkedtek*. A *gyárban* a gép fokozott gazdaságosságot jelent, de a gépi ipar véget vet a gazdaságosságnak a munkás *otthonában*. A gyári munkásnő nem lehet egyidejűleg gazdasszony is. Az élelmiszerekkel való takarékoskodás és ezek célszerű felhasználása lehetetlenné válik.

Korábban a munkás saját munkaerejét adta el, amellyel mint legalább formailag szabad személy rendelkezett. Most rabszolgakereskedő lesz belőle, s eladja feleségét és gyermekét a gyárnak. Ha a farizeus tőkepénzes a nyilvánosság előtt megbotránkozik e „bestialitás" fölött, akkor elfelejti, hogy ő maga az, aki ezt előidézte, aki hasznot húz belőle, s aki „a munka szabadsága" hangzatos jelszavával megörökíteni szeretné. Ami pedig a munkásszülők bestialitását illeti, rá kell mutatnunk arra a *nagyjelentőségű tényre*, hogy a női és gyermekmunka korlátozását az angol gyárakban a felnőtt férfimunkások vívták ki a tőkétől.

Marx számos adatot közöl a nők és gyermekek gyári munkájának romlást előidéző hatásával kapcsolatban. Mi utalunk erre, és további bizonyító anyagot ismertetünk Singer „Tanulmány az észak-csehországi gyárvidékeken uralkodó szociális viszonyokról"

című könyvéből (Lipcse 1885 — németül). E könyv adatai összehasonlítást tesznek lehetővé az átlagos gyermekhalandóságra vonatkozóan olyan ország közt, mint *Norvégia*, amely a nagyipart úgyszólván egyáltalán nem ismeri, és olyan vidékek között, amelyekben a nagyipar rendkívül kifejlett, anélkül hogy a könyv megjelenésének idejéig munkásvédelmi törvényekkel korlátozták volna. *Csehország* északkeleti részére gondolunk.

Norvégiában (1866-tól 1874-ig) 10 000 mindkét nembeli élveszülöttre az első életévben 1063 halálozás esett. Ezzel szemben az alábbi rendkívül fejlett iparvidékeken 10 000 élveszülöttre esett:

	az első életévben
Hohenelbe	3026
Gablonz	3104
Braunau	3236
Trautenau	3475
Reichenberg (környék)	3805
Friedland	4130

A gyárvidékeken tehát *háromszor, négyszer olyan nagy* volt a csecsemőhalandóság, mint a „kultúrától" elmaradt Norvégiában! Ezt a nagy halandóságot nem szabad a malthusiánusok módjára a lakosság túlságosan nagy szaporodására visszavezetni. A születési arány inkább feltűnően alacsony. Azokon a vidékeken, amelyeket Singer tanulmányozott, 1000 lakosra évenként nem egészen 35 születés jut, míg Németországban közel 42, egész Ausztriában pedig több mint 40.

A fizikai és erkölcsi romlás mellett a fejletlen embereknek puszta értéktöbblet-gyártó gépekké változtatása *„értelmi elsorvadást"* hozott létre, „amelyet nagyon meg kell különböztetni attól a természetes tudatlanságtól, amely a szellemet parlagon heverteti, de magát a fejlődőképességét, természetes termékenységét nem rontja meg" [373. old].

Egy „áldásos" eredménye azonban mégis van annak, hogy a gép bevonta a gyermekeket és a nőket a kombinált munkaszemélyzetbe: segíti végre megtörni azt az ellenállást, amelyet a férfimunkás a manufaktúrában a tőke zsarnokságával szemben még kifejtett.

Mi a célja a gépi berendezésnek, miért alkalmaz a tőkés gépeket? Hogy megkönnyítse munkásai munkáját? Semmi esetre. A gépi berendezésnek az a célja, hogy *a munka termelőerejének* növelésével olcsóbbá tegyék az árukat, s a munkanapnak azt a részét, amelyre a munkásnak munkaereje értékének termeléséhez

van szüksége, rövidebbé tegyék annak a résznek javára, amely alatt *értéktöbbletet* termel.

Láttuk azonban, hogy a gépi berendezés annál termelékenyebb, minél kisebb saját értékének az a része, amelyet egy bizonyos termékmennyiségnek átad. És ez a rész annál kisebb, minél nagyobb az a terméktömeg, amelyet előállít, a terméktömeg viszont annál nagyobb, minél tovább tart az az időszak, amelynek folyamán a gép működésben van. Mindegy-e mármost a tőkésnek, hogy gépi berendezésének „munkaidőszaka" mondjuk 15 évre oszlik el napi 8 órai működés mellett, vagy $7^1/_2$ évre napi 16 órai működés mellett? Matematikailag a használati idő mind a két esetben egyforma. A tőkés azonban másként okoskodik.

Először is azt mondja: $7^1/_2$ év alatt napi 16 órai üzemeltetés mellett a gép nem tesz hozzá az össztermékhez több értéket, mint 15 év alatt napi 8 órai üzemeltetés mellett, ezzel szemben az előbbi esetben még egyszer olyan gyorsan termeli újra saját értékét, mint az utóbbiban, s abba a kellemes helyzetbe juttat engem, hogy $7^1/_2$ év alatt ugyanannyi többletmunkát kaparinthatok meg, mint egyébként 15 év alatt — teljesen eltekintve más előnyöktől, amelyeket a munkanap meghosszabbítása hoz magával.

Továbbá: a gépem nemcsak akkor használódik el, amikor üzemben van, hanem akkor is, ha áll, s ki van téve az elemek hatásának. Ha pihen, rozsdásodik. Ez az elhasználódás tiszta veszteség, amit elkerülhetek, ha a pihenés idejét lerövidítem.

Emellett napjainkban, a folytonos technikai átalakulások idején, mindig készen kell lennem arra, hogy gépem egy olcsóbban előállított vagy technikailag tökéletesített gép révén elértéktelenedik. Tehát minél gyorsabban hozatom be vele a saját értékét, annál kisebb ennek a fatális, eshetőségnek a veszélye.

Mellesleg megjegyezve ez a veszély ott a legnagyobb, ahol valamely termelési ágban először alkalmaznak gépeket; itt egymást érik a gépek újratermelésének új módszerei. Ezért itt is érvényesül a legerősebben a munkanap meghosszabbítására irányuló törekvés.

Kapitalistánk tovább okoskodik: gépeim, épületeim stb. ennyi és ennyi ezer márka tőkét képviselnek. Ha gépeim állanak, akkor egész tőkém haszontalanul hever. Minél tovább dolgoznak tehát, annál jobban értékesítem nemcsak a gépeket, hanem az építményekbe stb. fektetett tőkerészt is.

A tőkésnek ehhez az okoskodásához járul még egy indítóok, amely persze nála éppoly kevéssé válik tudatossá, mint tudós

szószólójánál — a közgazdásznál, mindamellett nagy hatású. A tőkés azért szerzi be gépeit, hogy munkabért (változó tőkét) takarítson meg, hogy ennek révén a munkás a jövőben *egy* óra alatt ugyanannyi árut állítson elő, mint addig három vagy négy óra alatt.

A gép emeli a munka termelékenységét, s ezzel ki tudja terjeszteni a többletmunkát a szükséges munka rovására, tehát *növelni tudja az értéktöbblet rátáját*. De ezt az eredményt csak azáltal tudja létrehozni, hogy *a valamely adott tőke által foglalkoztatott munkások számát csökkenti*. A gépi üzem a tőke egy részét, amely korábban változó volt, azaz eleven munkaerővé alakult át, gépi berendezéssé, vagyis állandó tőkévé változtatja.

Tudjuk azonban, hogy az értéktöbblet tömegét először, *az értéktöbblet rátája*, másodszor, a *foglalkoztatott munkások száma* határozza meg. A gépi berendezésnek a tőkés nagyiparban való bevezetése arra irányul, hogy az értéktöbblet tömegének előbbi tényezőjét az utóbbi tényező csökkentése révén növelje. A gépi berendezésnek értéktöbblet termelésére való alkalmazásában tehát belső ellentmondás van. Ez az ellentmondás arra ösztökéli a tőkét, hogy a kizsákmányolt munkások számának viszonylagos csökkenését ne csak a relatív többletmunka növekedésével egyenlítse ki, hanem az abszolút többletmunka növelésével is, s a munkanapot amennyire csak lehet meghosszabbítsa.

A gépi berendezés tőkés alkalmazása tehát egész sor új hatalmas indítékot teremt a munkanap mértéktelen meghosszabbítására. Ugyanakkor azonban meghosszabbításának lehetőségét is növeli. Mivel a gép szakadatlanul tud dolgozni, a tőkét abban a törekvésében, hogy a munkanapot kiterjessze, csak az a korlát köti, amelyet a gépnél levő emberi segéderőnek, azaz a munkásnak természetes kifáradása és ellenállása állít számára. Az ellenállást megtöri azzal, hogy bevonja a termelésbe az engedékenyebb nőket és gyermekeket, s ugyanakkor a gépek által kiszorított munkásokból toborzódó „fölös" munkásnépességet hoz létre. Ilyenformán a gép halomra dönti a munkanap valamennyi erkölcsi és természeti korlátját, s annak ellenére, hogy „a munkaidő megrövidítésének legerőteljesebb eszköze" [380. old.], a tőkés kezében a legbiztosabb eszközzé válik arra, hogy a munkás és családja egész életidejét a munkás értékesítése céljából rendelkezésre álló munkaidővé változtassa.

Marx ennek megállapítása után a következő sorokkal zárja fejtegetését: „»Ha — álmodott Arisztotelész, az ókor legnagyobb

gondolkodója — minden szerszám parancsszóra, vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, ha így a vetélők maguktól szőnének, akkor sem a mestereknek nem volna szüksége a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra.« S Antipatrosz, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló vízimalom feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját, mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte! »A pogányok, azok a pogányok!« Azok — mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacCulloch felfedezte — semmit sem fogtak fel a politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy ez eszköze a másik teljes emberi kifejlődésének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt »eminent spinner«-ré [jeles fonóvá], »extensive sausage maker«-ré [nagy kolbászgyárossá], »influential shoe black dealer«-ré [befolyásos cipőkenőcskereskedővé] tegyenek — erre nem volt meg a sajátos keresztény szervük" [380—381. old.].

Minél tovább fejlődik a gépi berendezés, és ezzel a gépekkel dolgozó tapasztalt munkások külön osztálya, természetesen annál jobban nő a munka sebessége, s ezzel a munka során megkövetelt erőfeszítés, a *munka intenzitása* is. A munkának ez a fokozott intenzitása azonban csak addig lehetséges, amíg a munkanap nem terjed túl egy bizonyos határon, ugyanúgy, ahogy a fejlődés egy bizonyos fokán a munka intenzitásának növelése csak a munkanap megfelelő lerövidítésével lehetséges. Ahol napról napra szabályszerűen megismétlődő munkáról van szó, ott a természet parancsolóan írja elő: eddig és ne tovább.

A gyáripar kezdetén Angliában a munkanap meghosszabbítása karöltve járt a gyári munka növekvő intenzitásával. Mihelyt azonban a munkanapnak a felháborodott munkásosztály által kikényszerített törvényes korlátozása megfosztotta a tőkét a munkanap meghosszabbítása útján történő fokozott értéktöbblet-termelés minden lehetőségétől, teljes erejével azon volt, hogy a gépi berendezés gyorsított fejlesztésével és a termelési folyamat fokozottabb gazdaságosságával érje el a kívánt eredményt. Míg a relatív értéktöbblet termelésének módszere addig általában abból állott, hogy a munkást a munka termelőerejének fokozása révén képessé tegye,

hogy ugyanazon munkakifejtéssel ugyanazon idő alatt többet termeljen, addig most arról van szó, hogy *fokozott munkakifejtés révén ugyanazon idő alatt* nagyobb munkamennyiséget érjenek el. A munkanap megrövidítése a munkásnál a munkaerő fokozottabb megfeszítésére, „a munkaidő pórusainak szorosabb kitöltésére", vagyis „a munka sűrítésére" [382. old.] vezet. A munkásnak most a tízórás munkanap egy órája alatt többet kell dolgoznia, mint korábban a tizenkétórás munkanap egy órája alatt. Valamely adott időperiódusba nagyobb mennyiségű munka préselődik bele.

Már rámutattunk arra a két útra, amelyen ez az eredmény elérhető. Ezek: *a termelési folyamat fokozottabb gazdaságossága* és *a gépi berendezés gyorsított fejlesztése*. Az előbbi esetben a tőke a bérezés módszere révén (nevezetesen a darabbér révén, amelyre még visszatérünk) gondoskodik arról, hogy a munkás a rövidebb munkaidő alatt több munkaerőt folyósítson, mint annak előtte. Növelik a munka szabályosságát, egyformaságát, rendjét és energiáját. Még ott is, ahol a tőkének nem állt rendelkezésére a második út, vagyis nem volt módja arra, hogy a mozgató gép *megnövelt sebessége*, vagy a munkás felügyeletére bízott gép *bővített terjedelme* révén több munkát sajtoljon ki a munkásból, még ott is olyan eredményeket értek el ebben a tekintetben, amelyek minden előzőleg hangoztatott kételyt meghazudtolnak. A gyárosok szinte minden munkaidő-rövidítés alkalmával kijelentik, hogy üzemeikben a munkát oly gondosan ellenőrzik, a munkások figyelmét annyira igénybe veszik, hogy ostobaság ezek fokozásától számottevő eredményt várni. Mégis, alighogy a munkaidő-rövidítést végrehajtották, ugyanazoknak a gyárosoknak be kell vallaniok, hogy munkásaik a rövidebb idő alatt nemcsak ugyanannyi, hanem — néha még változatlan munkaeszközökkel is — több munkát végeznek, mint előbb hosszabb idő alatt. Ugyanez a helyzet a gépi berendezés tökéletesítése tekintetében is. Valahányszor csak kijelentették, hogy most elérkeztek a hosszú időn át elérhető határához, mindannyiszor rövid idő alatt túllépték ezt a határt.

Oly nagy a munka intenzitása a megrövidített munkanap alatt, hogy az angol gyárfelügyelők, „bár fáradhatatlanul magasztalják . . . az 1844-es és 1850-es gyári törvények kedvező eredményeit" [389. old.], a hatvanas években beismerték, hogy a munkanap megrövidítése máris *a munkának a munkások egészségét tönkretevő intenzitását* idézte elő.

Azok, akik azt hiszik, hogy a normálmunkanap bevezetése a tőke és a munka közötti harmónia megvalósulására vezet, nagyon tévednek.

„A legcsekélyebb kétség sem fér hozzá, mondja Marx, hogy — mihelyt a munkanap meghosszabbítását a törvény a tőke számára egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette — a tőke ama tendenciájának, hogy magát a munka-intenzitásfok rendszeres növelésével kárpótolja, és a gépi berendezés minden tökéletesítését a munkaerő fokozottabb kiszipolyozására szolgáló eszközzé torzítsa, csakhamar megint egy fordulóponthoz kell elvezetnie, amelyen *a munkaórák újabb csökkentése elkerülhetetlenné lesz*" [389—390. old.].

Ahol *tízórás* normálmunkanap van érvényben, ott a gyárosok imént jellemzett fáradozásai nem is olyan hosszú idő múlva a *nyolcórás munkanapot* teszik majd szükségessé.

Ez szerintünk nem a normálmunkanap *ellen*, hanem *mellette* szól. Mint minden igazi szociális reform: túlnő önmagán, s a társadalom *továbbfejlődésének* és nem *elposványosodásának* tényezője.

4. A GÉP MINT A MUNKÁS „NEVELŐJE"

Eddig a gépi berendezés alkalmazásának azokról a következményeiről beszéltünk, amelyek elsősorban közgazdasági természetűek; foglalkozzunk mármost a gépi berendezésnek a munkásra gyakorolt közvetlen *erkölcsi* kihatásaival.

Ha egy modern, gépekkel működő termelőtelep, vagyis *gyár* egészét egy manufaktúra- vagy kézműszerű üzemmel hasonlítjuk össze, azonnal szemünkbe ötlik, hogy míg a manufaktúrában és a kézművességben a szerszám *szolgál* a munkásnak, a gyárban a munkás *szolgál* a gépnek. Itt a munkás *„eleven függeléke"* egy tőle függetlenül létező *holt mechanizmusnak*. Dr. Andrew Ure, a gépi berendezés „filozófusa", vagy mint Marx nevezi — Pindarosza, a modern gyárat „roppant automatának" nevezi, „amely számtalan mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve; e szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, s így mindnyájan *alá vannak rendelve egy* mozgatóerőnek, amely önmagától mozog" [391. old.]. Más helyen a „gőz jótékony hatalmának" *alattvalóiról* beszél. E „jótékony hatalom" mögött természetesen alkalmazója — a tőkés áll, aki csak a maga javára jótékony.

A szerszámgépeknél foglalkoztatott munkásoknak és ezek kéz alá adogatóinak tömegén kívül minden gyárban találunk egy számszerűleg jelentéktelen személyzetet, amelynek feladata a

teljes gépi berendezés *ellenőrzése* és *karbantartása*. Ez a részint tudományosan (mérnökök), részint kézművesszerűen (mechanikusok, asztalosok stb.) képzett munkásosztály kívül áll a gyári munkások körén, s azért itt számunkra nem jön tekintetbe. El kell tekintenünk a kéz alá adogatóktól is, akiknek munkája egyszerűsége következtében többnyire könnyen végeztethető gépekkel (ami mindenütt kitűnt, ahol a gyári törvények a legolcsóbb kéz alá adogatókat — a gyermekeket elvonták a gyártól), vagy legalábbis megengedi az ezzel a robottal terhelt dolgozók gyors cserélését. Itt a tulajdonképpeni gyári munkásról van szó, *a szerszámgép mellett dolgozó munkásról.*

A munkás korábbi szerszámával (tű, orsó, véső) együtt a kezelésében tanúsított különös ügyessége is átmegy a szerszámgépre. Most már csak *egy* ügyességre van szüksége, tudniillik arra, hogy saját mozgását *hozzáidomítsa* a gép egyenletes, folyamatos mozgásához. Erre az ügyességre leggyorsabban a fiatal korban lehet szert tenni. A munkásnak korán kell kezdenie, a gyáros nincs többé ráutalva egy, kizárólag gépmunkákra betanított munkáskategóriára, hanem mindenkor talál a munkába gyorsan belejövő pótlást a felnövő munkásfiatalságban.

Proudhon „A nyomor filozófiája" című könyvében azt mondja, hogy a gép „az ipar géniuszának tiltakozása a *szétdarabolt* és emberölő munka ellen", s *„restaurálja a munkást"*. Mindenesetre a gépi berendezés valóban halomra dönti a munka megosztásának régi rendszerét, technikai előfeltételeivel egyetemben, ennek ellenére folytatódik a gyárban, mégpedig a réginél is lealázóbb formában. Persze a munkás már nem dolgozik egész életén át egy és ugyanazon részszerszámmal, ehelyett azonban a fokozottabb kizsákmányolás érdekében a gépi berendezéssel visszaélnek, hogy a munkást zsenge gyermekkorától fogva *egy részgép részévé* változtassák, s így *tehetetlen függése* a gyár-egésztől, más szóval a tőkéstől, teljessé válik. Munkája elveszti minden szellemi tartalmát, s már csak gépies, idegroncsoló kínlódás. Részletügyessége mint apró, mellékes dolog eltörpül a tudomány, a roppant természeti erők és a társadalmi tömegmunka mellett, amelyek a géprendszerben testesülnek meg. És ahogy akarat nélkül kell alávetnie magát a gépezet automatikus járásának, ugyanúgy kell alávetnie magát egyszersmind a gyártulajdonos által előírt fegyelemnek is.

Bármilyen legyen is a társadalmi szervezet formája, magas fokon való együttműködés és közös munkaeszközöknek, különösen gépi berendezésnek alkalmazása mellett mindig szükség lesz a munka-

folyamat olyan szabályozására, amely függetleníti az egyes közreműködők szeszélyétől. Ha nem akarunk lemondani a gépi termelés előnyeiről, elengedhetetlen olyan fegyelem bevezetése, amelynek mindenki köteles alávetni magát. De fegyelem és fegyelem között különbség van. Szabad társadalomban, ahol a fegyelem mindenkit kötelez, senkit sem sújt. Ahol azonban egyesek javára kikényszerítik, ott *rabszolgaság* a neve, s mint valami nyomasztó jármot a legnagyobb ellenszenvvel csak akkor viselik, ha minden ellenállás eredménytelennek bizonyult. Ezért kemény küzdelembe került, míg sikerült megtörni a munkásoknak azzal a kényszermunkával szemben tanúsított ellenállását, amelyre a gép ítélte őket. Ure a már említett könyvben kiemeli, hogy Wyatt már jóval Arkwright előtt feltalálta a mesterséges fonóujjakat, s hogy a *fő nehézség* nem is annyira egy gépi mechanizmus feltalálása volt, hanem inkább egy, a géprendszernek megfelelő *fegyelmi kódex* feltalálása és érvényrejuttatása! Ezért dicsőség a „nemes" borbély Arkwrightnak, aki ezt a „Herkuleshez méltó" vállalkozást nyélbe ütötte.

A modern tőkés fegyelmi kódexe, azaz *gyári rendje*, mit sem tud a „hatalom tagozódásának" a burzsoá által olyannyira kedvelt alkotmányos rendszeréről, sem a még kedveltebb képviseleti rendszerről, hanem *a vállalkozó* munkásai fölötti *abszolút egyeduralmának* kifejezése. „A rabszolgahajcsár korbácsa helyébe — mondja Marx — a felügyelő büntetőkönyve lép. Valamennyi büntetés természetesen *pénzbüntetésekben* és *bérlevonásokban* oldódik fel, és a gyár-Lykurgoszok törvényhozói éleselméjűsége törvényeik megsértését, ha lehet, még jövedelmezőbbé teszi számukra, mint megtartásukat" [396. old.]. Így törik meg a munkás dacát és öntudatosságát. Emellett a szakadatlan egyoldalú izomműködés következtében testileg elnyomorodik, a rossz gyári levegő, a munkát kísérő fülsiketítő lárma következtében tönkremegy — ez a gépi berendezés nemes *nevelő hatása.*

Az imént beszéltünk a munkásoknak a gépek alkalmazásával szemben tanúsított ellenállásáról. Ennél az ellenállásnál azonban az az érzés, hogy a gép a munkás szabadságának megadja a halálos döfést, inkább ösztönösen hat közre. Az ellenállás a gép ellen elsősorban mint az emberi munka *fölöslegessé tételének* eszköze ellen fordul. Ebből a szempontból még a XVIII. század közepén állítólag Danzigban feltalált szalagszövőszéket is eltiltotta az ottani városi tanács s ugyanezt tették később Bajorországban és Kölnben, míg végül 1685-ben császári rendelettel egész Németországban megtiltották alkalmazását. Az angol munkások lázongásai a gépek

bevezetése ellen egészen a XIX. század elejéig tartottak, s ugyanez a jelenség megismétlődik más országokban is. Franciaországban még a harmincas években, Németországban még 1848-ban is előfordultak hasonló lázongások.

Igen könnyű dolog az újkor legnagyobb vívmányával való e brutális szembefordulászon farizeus módra sopánkodni, de tény, hogy a gép először mindenütt a munkás *ellenségeként* jelent meg, s arra szolgált, hogy a munkást *kiszorítsa*. A manufaktúra-időszakban a műhelyeken belüli munkamegosztásnak és a kooperációnak inkább a pozitív oldala domborodott ki, az, hogy a foglalkoztatott munkásokat *termelékenyebbé* teszi, a gép azonban rögtön a munkás *konkurrenseként* lép fel. A gép által kiszorított munkások számára nagy vigaszul kell szolgálnia részben annak, hogy szenvedéseik csak „átmenetiek", részben pedig annak, hogy a gép csak fokozatosan kerít hatalmába egy egész termelési ágat, s így megsemmisítő hatásának terjedelme és intenzitása megtörik. „Az egyik vigasz — válaszolja erre Marx — agyonüti a másikat." Az utóbbi esetben *krónikus nyomort* idéz elő a vele konkurráló munkásrétegben, ahol pedig az átmenet gyors, ott tömegesen és akutan hat. „Nincs a világtörténelemnek rettentőbb színjátéka, mint az angol kézi pamutszövőknek fokozatos, évtizedeken át húzódó, végül 1838-ban megpecsételt pusztulása. Sokan közülük éhhalált haltak, sokan hosszú ideig tengődtek családjukkal együtt napi 2½ pennyből [20 pfennigből]. Akutan hatottak ellenben az angol pamutgépek Kelet-Indiára, melynek főkormányzója 1834—35. évi jelentésében megállapította: »A nyomor párját ritkítja a kereskedelem történetében. India síkságai a pamutszövők csontjaitól fehérlenek«" [402—403. old.]. Mindenesetre — fűzi ehhez Marx keserű gúnnyal —, amennyiben ezek a takácsok búcsút vettek a mulandó világtól, a gép csak „mulandó" visszásságokat okozott nekik. A munkaeszköz agyonüti a munkást. Ez ott mutatkozik meg a legkézzelfoghatóbban, ahol újonnan bevezetett gépi berendezés konkurrál hagyományos kézműves vagy manufaktúra üzemmel. De magán a nagyiparon belül a gépi berendezés folytonos tökéletesítése ugyanezzel a következménnyel jár. Ennek a megállapításnak alátámasztására Marx bőséges bizonyító anyagot közöl az angol gyárfelügyelők jelentéseiből, de ezzel itt nem kell részletesebben foglalkoznunk, mert maga a tény teljességgel tagadhatatlan.

Térjünk inkább még egyszer vissza a gépről mint a munkás konkurrenséről, a gépre mint a munkás „nevelőjére". Annak

a sok „rossz tulajdonságnak", amelyre a munkásosztály, tőkés barátainak nézete szerint, bebizonyítottan hajlamos — itt csak az engedetlenséget, a lustaságot és a kicsapongást említjük meg —, nincs hatásosabb ellenszere, mint a gép. A gép a tőke leghatalmasabb harci eszköze a munkások ellen, ha ezek szembeszegülnek önkényuralmával, ha nem elégszenek meg a bérrel, amelyet engedélyez számukra, a munkaidővel, amelyet rájuk kényszerít, ha sztrájkok stb. formájában lázadni merészelnek. „Egész történetét lehetne megírni azoknak az 1830 óta létrejött találmányoknak — mondja Marx —, amelyek pusztán mint a tőkének munkászendülések elleni hadieszközei láttak napvilágot" [406. old.]. Mivel azonban a „tudomány segédforrásainak" minden további alkalmazása az iparban, vagyis a gépi berendezés fejlődése, kívánatos haladást jelent, úgy látszik, mintha a munkásokat kizárólag abból a célból ruházták volna fel az említett rossz tulajdonságokkal, hogy a haladás önkéntelen előmozdítói legyenek. És így azt látjuk, hogy a kapitalista világban végül minden rossz jóra fordul, jóra fordulnak még a munkások bűnei is.

5. A GÉP ÉS A MUNKAPIAC

A gép kiszorítja a munkást, ez olyan tény, amelyet tagadni nem lehet, amely azonban igen kellemetlen azok számára, akik a fennálló termelési módban a világok legjobbikát látják. Ezért számos kísérlet történt arra, hogy ezt a kellemetlen tényt elleplezzék.

Így például egész sor közgazdász azt állította, hogy minden gép, amely munkásokat szorít ki, egyidejűleg szükségszerűen mindig felszabadít egy megfelelő tőkét a kiszorított munkások foglalkoztatásához. Ezt a tőkét szerintük azok a létfenntartási eszközök képviselik, amelyeket a munkások elfogyasztottak volna, ha munkában maradnak! Ezek a létfenntartási eszközök, úgymond, a munkások elbocsátása révén felszabadulnak, s szükségük van arra, hogy olyan foglalkozást teremtsenek e munkások számára, amelynek során termelő módon elfogyaszthatják.

A valóságban azonban azok a létfenntartási eszközök, amelyeket a munkás fogyasztás céljából vásárol, nem tőkeként, hanem egyszerű árukként szerepelnek a munkás számára. Tőkeként az a *pénz* szerepel számára, amelyért munkaerejét eladja. Ez a pénz a gép bevezetése révén nem szabadul fel, hanem inkább ennek

beszerzésére szolgál, tehát a *megkötése* következik be. A gépek bevezetése nem szabadítja fel azt az egész változó tőkét, amely az általuk kiszorított munkások bérezésére szolgált, hanem legalább részben állandó tőkévé alakul át. Ezért újabb gépek bevezetése, amennyiben az alkalmazott tőke nagysága azonos marad, az állandó tőke gyarapodását, a változó tőke csökkenését jelenti.

Vegyünk ennek szemléltetésére egy példát.

Valamely tőkés 200 000 márka tőkét alkalmaz, amiből 100 000 márka változó tőke. Ötszáz munkást foglalkoztat. Olyan gépeket vezet be, amelyek lehetővé teszik, hogy ugyanannyi terméket 500 munkás helyett 200 munkással állítson elő. A gép 50 000 márkába kerül.

Azelőtt a tőkés 100 000 márka változó tőkét és ugyanannyi állandó tőkét alkalmazott. Most 150 000 márka állandó tőkét és csak 40 000 márka változó tőkét alkalmaz. Csak 10 000 márka szabadult fel, ez azonban nem 300, hanem — amennyiben ugyanolyan feltételek között kerül alkalmazásra, mint a nagyobb összeg — csak alig 10 munkás foglalkoztatásához elegendő. A 10 000 márkából ugyanis kereken 8000 márkát gépek stb. beszerzésére kell fordítani, s csak kereken 2000 márka marad meg változó tőkére.

Mint látjuk, nem szabadult fel megfelelő tőke.

Arról az elméletről, amely szerint a gép a munkásokkal együtt a megfelelő tőkét is szabaddá teszi, Marx kimutatta, hogy teljesen alaptalan. E kellemetlen bizonyítás meggyengítésére az egyetlen lehetősége az, hogy Marx szájába ugyancsak teljesen alaptalan állításokat adnak.

Így egy értekezésben, amely Marx megállapításait állítólag „tudományosan" halomra dönti, a következő sorokra bukkantunk:

„*A gép nála* (Marxnál) *egyszerűen munkát helyettesít*, holott valójában alkalmat adhat, és már gyakran tényleg alkalmat is adott többletmunkára. Ennél nem is kell szükségszerűen, hogy a munka többtermelés révén a világ egy másik területén felszabaduljon és ezzel fölöslegessé legyen, mint később szocialista lapok gyakorta teljes határozottsággal állították. A többtermelés már azáltal is könnyen hasznosítható, hogy az egész termelőerő s ezzel a fogyasztás kiterjesztésének képessége is megnövekedett" (Dr. J. Lehr professzor, *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft*, 23. évf. 2. köt. 114. old.).

Julius Wolf professzor egy műben, amely csak úgy hemzseg Marx tanainak hamisításaitól és elferdítéseitől, egyenesen azt mondatja Marxszal, hogy „ha az össztőke az országban növekedik,

a legjobb esetben mintegy ugyanolyan nagy munkásnépesség találhat foglalkozást, éppen mert mindig több embert helyettesítenek a gépek" (Szocializmus és tőkés társadalmi rend. Stuttgart 1892. 258. old. — németül).

A valóságban Marxnak soha eszébe sem jutott olyasmiket állítani, amiket itt ráfognak. Szó sincs arról, hogy „a gép nála egyszerűen munkát helyettesít", hanem sokkal inkább az a helyzet, hogy Marx rendszeresen és alaposan, mint őelőtte tudományunk szerint senki sem, azokat a körülményeket elemezte, amelyek között „alkalmat adhat, és már gyakran tényleg alkalmat is adott többletmunkára". Ez nem mond ellene annak az állításnak, hogy a gép munkásokat szorít ki.

Marx azt állítja, hogy a gép a foglalkoztatott munkások számát *az alkalmazott tőkéhez viszonyítva* csökkenti, hogy a gépi berendezés fejlődésével a változó tőke *viszonylag* csökken, az állandó tőke növekszik. A változó tőke, a foglalkoztatott munkások száma azonban valamely munkaágban a gépek bevezetése, számuk növelése vagy tökéletesítésük ellenére egyidejűleg növekedhet, ha az alkalmazott össztőke eléggé növekszik*. Ha azonban ilyen esetben a foglalkoztatott munkások száma nem csökken, ez nem annak tulajdonítandó, hogy a gép tőkét tett szabaddá, hanem *új, pótlólagos tőke* beáramlásának. A gépnek az a tendenciája, hogy munkásokat szorítson ki a munkából, ezáltal korlátozódik és időnként nem érvényesül, de nem szűnik meg. Mihamar ismét szemmelláthatóan érvényesülni kezd, s a munkások számának viszonylagos csökkenése abszolúttá válik, mihelyt az új, pótlólagos tőke beáramlása meglassul és egy bizonyos mérték alá süllyed.

Szemléltetés céljából térjünk vissza előbbi példánkhoz. A kapitalista tőkéje 200 000 márka volt, ebből 100 000 márka a változó tőke, amely 500 munkás alkalmazására szolgált. Egy új gép bevezetése az állandó tőke összegét 158 000 márkára növelte, a változó tőke összegét 42 000 márkára, a munkások számát pedig 210 főre csökkentette. De tegyük fel, hogy ugyanakkor a vállalat 400 000 márka új tőkére tesz szert, s megfelelően bővíti az üzemet. Ebben az esetben a munkások száma 630-ra, az előbbihez képest 130 fővel többre növekszik. Ha nem vezették volna be az új gépet, akkor a tőke megháromszorozódása természetesen a munkások számának

* A termelés növekedése természetesen az *elhelyezési piac* megfelelő bővülését is feltételezi. E fölöttébb fontos tényezővel azonban itt még nem foglalkozhatunk behatóan.

megháromszorozódására, 500-ról 1500-ra való növekedésére vezetett volna.

Ha azonban a gép, abban a munkaágban, amelybe bevezetik, mindig a munkások számának viszonylagos, néha pedig abszolút csökkenésére vezet is, egyidejűleg előidézheti a munkások számának növekedését más munkaágakban, amelyekre a gépet bevezető munkaág hatással van.

A gép egy új munkáskategóriát tesz szükségessé: *a gépek gyártásával foglalkozó munkásokét.*

A gép bevezetése valamely iparágba azzal jár, hogy megnő az ezen iparágban előállított termékek össztömege. Ez viszont feltételezi a *nyersanyag mennyiségének* megfelelő *növekedését*, egyszersmind tehát — egyébként változatlan körülmények között — a nyersanyag termelésénél foglalkoztatott munkások számának növekedését. Ha olyan gépet vezetnek be, amely 1000 rőf fonalat talán kevesebb munkással ugyanannyi idő alatt fon, amennyi alatt korábban 100 rőföt fontak, akkor a fonómunkások száma talán csökkenni fog, ugyanakkor azonban a gyapotültetvények munkásainak száma megnő. A fonógépeknek Angliában bekövetkezett fejlődése volt a fő oka annak, hogy az Egyesült Államokban megnövekedett a néger rabszolgák száma.

Ha a fonál olcsóbbodik, akkor a szövő (itt feltételezzük, hogy még kéziszövő), anélkül hogy többet fordítana nyersanyagra, többet termelhet, jövedelme növekszik, többen fordulnak a takácsmesterség felé. „Ha a gépi berendezés olyan, bevezető vagy közbülső fokokat ragad meg, amelyeken egy munkatárgynak végső formája elnyeréséig át kell futnia, akkor a munkaanyaggal a munkakereslet is nő azokban a még kézmű- vagy manufaktúraszerűen űzött szakmákban, amelyekbe a gépi gyártmány belekerül" [414. old.].

A gépi berendezés fejlődésével növekszik az értéktöbblet, s egyszersmind az a terméktömeg, amelyben ez megtestesül. Ezzel együtt fokozódik a tőkésosztálynak és tartozékainak fényűzése. Növekedik a kereslet *a luxusipari munkások, cselédek, lakájok* stb. iránt. Angliában 1861-ben a *textiliparra* 642 607 személy, a szolgáló osztályra 1 208 648 személy jutott.

E tényezők mellett, amelyek következtében a gépek bevezetése a munkakereslet *növekedését* vonja maga után, Marx egy további tényezőt nevez meg: új munkaterületek keletkezését, mint a gázművek, vasutak stb.

Hasonlítsuk csak össze Marx fejtegetéseinek ezekkel az ered-

ményeivel azt, amit a professzor urak adnak Marx szájába, saját bölcsességükről nem is beszélve.

Persze, amikor Marx azt vizsgálta, hogy miképpen vonhatja maga után a gépek bevezetése a munkakereslet növekedését, ezt nem azért tette, hogy dagályos szólamokkal elpalástolja azokat a szenvedéseket, amelyeket a gyári rendszer zúdít a dolgozó népre. A gyár felbomlasztja a munkás családját, elrabolja a munkás ifjúságát, növeli a munkáját, s megfosztja azt minden tartalomtól, a munkást testileg és szellemileg tönkreteszi, s a tőkés akaratnélküli eszközévé változtatja — ugyanakkor pedig a polgári közgazdászok azt hiszik, hogy a gépi berendezés tőkés alkalmazását pompásan magasztalták fel, ha kimutatják, hogy ezáltal a gyári bérmunkások száma növekedik!

Mintha ez a növekedés nem a nyomor növekedése volna! És a munka nyomorúsága mellett a munkanélküliség nyomorúsága is nő.

A gépi berendezés fejlődésével a változó tőke abszolút *nőhet*, de nem kell szükségszerűen nőnie. A nagyipar különböző ágaiban már különböző időkben megállapították, hogy az állandó tőke növekedése mellett a változó tőke abszolút csökkent, a foglalkoztatott munkások száma kisebb lett. (Egynéhány erre vonatkozó adatot a harmadik részben, a túlnépesedésről szóló fejezetben ismertetünk.) Itt teljesen eltekintünk attól a munkanélküliségtől és nyomortól, amelyet a nagyipar konkurrenciája idéz elő a megfelelő munkaághoz tartozó bel- és külföldi kéziiparban. Emlékezzünk vissza az előbbi fejezetben az angol és kelet-indiai kéziszövőkről mondottakra, akik százezrével haltak éhen, míg ugyanakkor az angol gépiszövők száma néhány ezerrel növekedett. A vulgáris közgazdászok, akik azt akarják elhitetni a munkásokkal, hogy a gép a kiszorított munkások számára új foglalkozást teremt, észrevették ezt a pár ezer új munkást, de bölcsen hallgattak a kiszorított százezrekről.

De még ha a munkások egy munkaágban történő kiszorításával egyidejűleg más iparágakban a munkakínálat növekedése következik is be, ez sovány vigasz azok számára, akiknek nincs foglalkozásuk. Átmehet-e az olyan munkás, aki egész életében egy bizonyos munkaágban dolgozott, máról holnapra egy másik munkaágba?

A munkapiacon végbemenő ama mozgás mellett, amely az állandó és a változó tőke viszonyának az utóbbi rovására történő állandó eltolódása révén megy végbe, a nagyiparral egy másik sajátságos, az előbbit keresztező jelenség fejlődik ki a munkapiacon.

Mihelyt létrehívták a nagyiparnak megfelelő általános termelési

feltételeket, mihelyt a gépgyártás, a szén- és vastermelés, a közlekedés stb. elérték a fejlődés egy bizonyos fokát, ez az üzemmód olyan hihetetlenül gyors terjeszkedésre képes, amelynek csak a nyersanyag és a felvevőpiac szab korlátokat. Ezért van az állandó tülekedés és rohanás új piacok feltárásáért, amelyek új nyersanyagot, a termékek számára pedig új vevőket biztosítanak. A piac minden számottevő kiterjesztésére a lázas termelés időszaka következik, míg a piac túl nem telítődik, amikor is beáll az elposványosodás időszaka. „Az ipar élete a közepes élénkség, virágzás, túltermelés, válság és pangás periódusainak egymásutánjává alakul" [422. old.]. A munkás számára ez a körforgás a túlmunka és a munkanélküliség közötti folytonos hányódást, foglalkoztatásának és bérének, általában egész életének teljes bizonytalanságát jelenti.

Ez a mozgás egybefonódik a technikai haladás által előidézett mozgással, a változó tőkének viszonylagos, gyakran abszolút csökkenésével. Hol egymás ellen hatnak — a virágzás idején, amikor is a technikai haladás gondoskodik arról, hogy a munkást a jólét valahogy fel ne vesse; hol együtt hatnak ugyanazon irányban — a válság idején, amikor a munkanélküliséggel egyidejűleg a versenyharc a legvadabb, a törekvés az árak leszállítására a legerősebb, s az árleszállítást részben újabb munkamegtakarító gépek bevezetésével, részben a munkaidő meghosszabbításával, részben a munkabér leszorításával, de mindenkor a munkás rovására igyekeznek elérni.

6. A GÉP MINT FORRADALMI TÉNYEZŐ

Ha valamelyik osztályharmónia-apostolnak elmondjuk, milyen a tőkés gyárrendszer, és megkérdezzük, vajon még mindig hiszi-e, hogy a világok legjobbikában élünk, azzal igyekszik kitérni a kérdés megválaszolása elől, hogy kijelenti: Hát persze, még átmeneti viszonyok között élünk. A tőkés nagyipar még nem fejthette ki teljesen áldásos hatásait, mert középkori maradványok akadályozzák fejlődésében. De hasonlítsuk csak össze a gyári munkások helyzetét a megfelelő háziipari vagy kisipari üzemek munkásainak helyzetével, és rájövünk, hogy az előbbieknek sokkal jobb a dolguk, mint az utóbbiaknak, hogy tehát a nagyipar a munkások helyzetét lényegesen *megjavította*, nem pedig *rontotta*. Így beszél az osztályharmónia-apostol.

Tagadhatatlan, hogy ott, ahol a nagyipari üzem tért hódított, a

hagyományos háziiparokban, kézműves műhelyekben és manufaktúrákban még sokkal nyomorúságosabb viszonyok között élnek a munkások, mint a gyárakban. De vajon a tőkés nagyipar mellett szól-e ez? Azt hisszük, hogy aligha. A fentebbi tény egyszerűen azzal magyarázható, hogy a gyári rendszer azokban az iparágakban, amelyekbe befészkelődik, nemcsak a gyárakba bevont munkások helyzetét rosszabbítja, hanem azokét is — és *még fokozottabb mértékben* —, akik továbbra is a gyáron kívül dolgoznak. A tőkés nagyipar annyiban jelent „előrehaladást", hogy mindazokkal a szenvedésekkel és nélkülözésekkel, amelyekkel a gyári munkásokat sújtja, kétszeresen és háromszorosan sújtja a háziipar, a kisipar és a manufaktúra munkásait.

„Olcsó és éretlen munkaerők kizsákmányolása a modern manufaktúrában szemérmetlenebb, mint a tulajdonképpeni gyárban, mert az utóbbiban létező technikai alap, az izomerő gépek által való helyettesítése és a munka könnyűsége, az előbbiben nagyobbrészt elesik; ugyanakkor a női vagy még éretlen testeket a leglelkiismeretlenebbül prédául vetik mérgező szubsztanciák stb. befolyásának. Az úgynevezett otthonmunkánál szemérmetlenebb, mint a manufaktúrában, mert a munkások ellenállóképessége szétforgácsoltságukkal csökken, mert a tulajdonképpeni »munkaadó« és a munkás közé a rabló élősdiek egész sora nyomakodik, mert az otthonmunka mindenütt az ugyanazon termelési ágban meglevő gépi vagy legalábbis manufaktúra üzemmel küzd, mert a szegénység megfosztja a munkást a legszükségesebb munkafeltételektől, a tértől, a világosságtól, a szellőzéstől stb., mert a foglalkoztatottság rendszertelensége nő és végül, mert a nagyipar meg a nagybani mezőgazdaság által »létszámfelettivé« tettek ez utolsó menedékében a munkások közötti konkurrencia szükségszerűen a maximumát éri el. A termelési eszközöknek rendszeresen először a gépi üzem által kialakított gazdaságossá tétele, amely eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb pazarlása és a munkafunkció normális előfeltételein elkövetett rablás, most annál inkább megmutatja ezt az antagonisztikus és embergyilkos oldalát, mennél kevésbé kifejlett egy iparágban a munka társadalmi termelőereje és a kombinált munkafolyamatok technikai alapja" [431. old.].

Amit egy ember el tud viselni anélkül, hogy nyomban összeroskadjon, azt a háziipar munkásainak el kell viselniök. Abban a törekvésükben, hogy olcsóság dolgában felvegyék a versenyt a géppel, egyre csökkentik élelemre, ruhára, világosságra, levegőre, pihenésre való igényüket, míg végre olyan alacsony színvonalat

érnek el, amelynél alacsonyabbat a legszörnyűbb fantázia sem tud elképzelni. Marx olyan csipke-iskolákról beszél, amelyekben kétéves koruktól kezdve alkalmaztak gyermekeket. Az angol szalmafonásnál hároméves gyermekek dolgoztak gyakran éjfélig, olyan szűk odúkban, amelyekben néha csak 12—17 köbláb levegő jutott egy személyre. „E számok közül a kisebbek — mondta White biztos a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság előtt — *kevesebb mint a felét* képviselik annak a térnek, amelyet egy gyermek elfoglalna, ha egy minden irányban 3 lábnyi dobozba csomagolnák!"

Bármennyit tudjon is azonban elviselni az emberi természet anélkül, hogy az ember nyomban összeroskadna, vannak határok, amelyeket nem léphet túl. Ha ezt a határt elérte, akkor ütött a háziipar számára a gyors pusztulás órája, mégpedig a gép bevezetése következtében. Ekkor a háziiparban dolgozó munkásoknak vagy más foglalkozást kell találniok, vagy gyorsabban vesznek éhen, mint annak előtte. Ugyanez áll a hagyományos kézművességre és a manufaktúrára is.

Az áttérés a manufaktúráról a nagyiparra meggyorsul a gyári törvények életbeléptetése révén. A háziipar alól nyomban kicsúszik a talaj, mihelyt törvényes korlátozásoknak van alávetve. Csak a nők és gyermekek munkaerejének korlátlan, legmesszebbmenő kizsákmányolása tarthatja benne ideig-óráig az életet.

Ha a gépnek gyökeresen átalakító hatása van az ipar mindama területein, amelyeket hatalmába kerít, bízvást elmondhatjuk, hogy még forradalmasítóbb hatású, ha a *mezőgazdaságot* keríti hatalmába. Itt a munkásokat rendszerint nemcsak relatív, hanem abszolút is létszámfelettivé teszi — kivéve azokat az eseteket, amelyekben egyidejűleg a művelés alá vett földterület nagyon megnövekszik, mint például az Egyesült Államokban történt.

Ott, ahol a gép behatol a mezőgazdaságba, a parasztot ugyanaz a sors fenyegeti, mint az ipar hagyományos kézi üzemeit. Vele együtt megsemmisül a régi társadalom legerősebb bástyája. A falvakban „létszámfelettivé" tett parasztok és bérmunkások a városokba özönlenek. A nagyvárosok óriási mértékben megnövekednek, s ugyanakkor a falvak elnéptelenednek. Óriási embertömegek összezsúfolása a városokban az ipari munkások fizikai sorvadását idézi elő. A falvak magárahagyatottsága romboló hatással van a falusi munkások szellemi életére, megtöri ellenálló erejüket a tőkével szemben. A nagyvárosokkal együtt növekszik a talaj termékenységének tékozlása, amennyiben a talajtól élelmiszerek formájában

elvett alkotórészeket nem juttatják vissza, hanem ürülék és hulladékok formájában megfertőzik a városokat, ahelyett hogy a földet trágyáznák. Ugyanakkor a modern technológiának a mezőgazdaságban való alkalmazásával szaporodnak azok az eszközök is, amelyekkel igen magas terméshozamokat lehet elérni. Egyre többet vonnak el a talajtól és egyre kevesebbet adnak vissza. Így fejleszti a gépi berendezés tőkés alkalmazása az emberi munkaerővel folytatott rablógazdálkodással egyidejűleg a föld termőerejével való rablógazdálkodást. Pusztítja a földet, s testileg és szellemileg tönkreteszi a munkást.

Ezzel egyidejűleg azonban egy új és magasabbrendű kultúra csíráit fejleszti ki, és kibontakozáshoz segíti azokat az erőket, amelyek majd diadalra juttatják. Marx a nyomorban nemcsak a nyomort látta, hanem egy szebb jövő csíráit is, amelyet méhében rejt. Nem *tételi el* a gyári rendszert, *nem vádolja*, hanem meg akarja *érteni*. Nem *moralizál*, hanem *kutat*. És közben ő maga hívja fel figyelmünket egy elődjére, aki először ismerte fel a modern gyári rendszer forradalmi oldalát — Robert Owenre.

A nagyipar olyan rettenetes nyomort idézett elő, amilyet előtte egyetlen más termelési mód sem. A tömegek nyomora azonban nem stagnáló jellegű. Ma nem találkozunk a nyomornak azzal a mozdulatlan mocsarával, amelyben a társadalom lassan és észrevétlenül elmerül, mint például a római társadalom a császárság korában. A modern termelési mód inkább forgószélhez hasonlítható, amely a társadalom valamennyi rétegét felrázza, összekeveri és állandó mozgásban tartja. A hagyományos termelési viszonyok, s ezzel a hagyományos előítéletek mind megsemmisülnek. De a helyükre lépő új termelési viszonyok maguk sem állandóak, hanem folytonos változásnak vannak alávetve. Egymást követik a találmányok és a munkamódszerek, tőketömegeket és munkástömegeket dobnak szakadatlanul egyik termelési ágból a másikba, egyik országból a másikba, a viszonyok minden állandósága és az állandóságukba vetett minden hit eltűnik. A konzervatív elemeket leküzdik, a parasztot a nagyvárosokba kényszerítik, ahol manapság a történelmi mozgatóerő összpontosul, s ahol a paraszt a mozgalom erejét segíti gyarapítani, ahelyett, hogy gátolná a mozgalmat. Nő és gyermek a gyárba kerül, a polgári családi forma konzervatív eleme felbomlik, a gondozó és őrző háziasszony létért küzdő bérmunkássá lesz.

És a réginek e szemünk előtt lejátszódó teljes felbomlásában már mutatkoznak az új csírái.

A munkásfiatalságnak a túlságosan hosszú egyoldalú munka következtében egyre fokozódó elbutulása minden ipari államban kikényszerítette, hogy az elemi oktatást egy vagy más formában, a munka kényszerfeltételévé tegyék. Azóta megállapították, hogy a gyári gyermekek nemcsak éppen olyan jól, hanem inkább jobban és könnyebben tanulnak, mint a rendes nappali tanulók. „A dolog egyszerű — mondta egy gyárfelügyelő. — Azok, akik csak egy félnapot tartózkodnak az iskolában, állandóan frissek, és csaknem mindig képesek és készek az oktatás befogadására. A fele munka, fele iskola mind a két foglalatosságot pihenéssé és felüdüléssé teszi, és következésképp sokkal megfelelőbb a gyermek számára, mint ha valamelyikük szakadatlanul folynék." Marx ehhez hozzáteszi: „A gyárrendszerből — ahogyan Robert Owennél részleteiben nyomon követhetjük — kisarjadt a csírája a jövő nevelésének, amely minden gyermek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd a termelőmunkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem az egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére" [451. old.].

Ehhez a gyökeres pedagógiai átalakuláshoz egy másik átalakulásnak kell majd csatlakoznia. A külön hivatásokban és szakmákban megnyilvánuló messzemenő társadalmi munkamegosztásnak, amely már a kézműipari időszakot is jellemezte, valamint az egyes üzemeken belüli munkamegosztásnak, amely az előbbihez a manufaktúraidőszakban társult, rendkívül hátrányos következményei voltak a dolgozó egyénekre. A termelési feltételek lassan fejlődtek, olykor valósággal megcsontosodtak. Ilyenformán az ember élethosszíglan egy bizonyos részművelethez volt bilincselve, amelynek végzésében óriási ügyességre tett szert, ugyanakkor azonban egyoldalúan elnyomorodott, s elvesztette annak a harmonikus fejlődésnek a lehetőségét, amely a klasszikus ókornak még eszményi szépségét kölcsönözte.

A gép azokban a termelési ágakban, amelyeket hatalmába kerít, megszünteti a munkás számára az olyan, hosszú éveken át tartó gyakorlás szükségességét, amely képessé teszi arra, hogy a maga szakmájában jó teljesítményt tudjon nyújtani. Egyszersmind azonban lehetetlenné is teszi, hogy az ember élethosszíglan egy bizonyos részművelethez legyen bilincselve, hiszen a termelési feltételeket minduntalan gyökeresen átalakítja, a munkást kiragadja az egyik munkaágból és egy másikba dobja.

De milyen szenvedéseket idéz elő ez a folytonos mozgás manap-

ság, amikor a proletárok százezrei munkanélküli tartalékshereget alkotnak, és sóvárogva állnak készen, hogy megragadjanak minden kínálkozó munkaalkalmat! És milyen csekély manapság a legkülönbözőbb munkákhoz való alkalmazkodás képessége a bérmunkásoknál, akiknek a teste és szelleme már a fiatalkorban elnyomorodik, akik nem ismerik a modern nagyüzemi termelés hatékonyságát lehetővé tevő mechanikai és technikai folyamatokat, s akikből hiányzik a rugalmasság ahhoz, hogy ezekhez a különböző folyamatokhoz alkalmazkodjanak. És végül, ha a nagyipari munkás nincs is szükségszerűen élethossziglan egy bizonyos részfunkcióhoz bilincselve, de hozzá van láncolva napról napra hónapokon, sőt éveken át — azokkal a megszakításokkal, amikor munkanélküli és éhezik. Mennyire más lenne az, ha a különböző részfunkciók naponta, sőt óránként váltakoznának, úgyhogy nem fárasztóan és butítóan, hanem ösztönzően és felvidítóan hatnának; ha eltűnne a korrumpáló munkanélküliség, s a technikai átalakulások nem a munkások rovására mennének végbe.

E változás sok előfeltétele között van egy pedagógiai előfeltétel is. A munkásosztálynak tudományos betekintést kell nyernie a termelési folyamat menetébe, s gyakorlati ügyességet kell szereznie a legkülönbözőbb munkaeszközök kezelésében. Már ma is kísérlet történik erre a tanonciskolákban és hasonló intézetekben, de fölöttébb elégtelen módon. „Ha a gyári törvényhozás első, a tőkétől szűkösen kicsikart engedményként csak elemi oktatást kapcsol össze gyárszerű munkával, nem fér kétség hozzá, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való elkerülhetetlen meghódítása meg fogja hódítani a helyet az elméleti és gyakorlati technológiai oktatásnak is a munkásiskolákban" [455. old.].

És végül, milyen átalakításokat rejt magában a modern nagyipar a családot illetően! Már ma is felbomlasztja a bérmunkásnál a család hagyományos formáját. Nemcsak a férfi és a nő, hanem a szülők és a gyermekek közötti viszony is megváltozott a nők és gyermekek ipari munkája következtében. A szülők a gyermekek védelmezőiből és eltartóiból gyakran a gyermekek *kizsákmányolóivá* válnak. Fentebb megemlékeztünk azokról a szegény gyermekekről, akik az angol szalmafonásnál hároméves koruktól kezdve a legnyomorúságosabb viszonyok között gyakran éjfélig kényszerültek dolgozni. „A nyomorult, lezüllött szülőknek — mondja Marx — csak azon jár az eszük, hogy a gyerekekből annyit csiholjanak ki, amennyit csak lehet. Felnőtt a gyerekek természetesen egy fikarcnyit sem törődnek szüleikkel, és elhagyják őket" [438. old.]. „Mégis,

nem a szülői hatalommal való visszaélés az — mondja Marx más helyütt —, amely éretlen munkaerők közvetlen vagy közvetett kizsákmányolását a tőke által megteremtette, hanem megfordítva, a tőkés kizsákmányolási mód az, amely a szülői hatalmat, a neki megfelelő gazdasági alap megszüntetése által, visszaéléssé tette. Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis, a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppolyan bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár elementárisan brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia" [456—457. old.].

Miután Marx a jövőnek ezt a perspektíváját tárta fel előttünk, megbékülve állhatunk szemben a gépi berendezés és a nagyipar rendszerével. Akármilyen mérhetetlenek is a szenvedések, amelyeket a dolgozó osztályokra zúdít, legalább nem hiábavalók. Tudjuk, hogy a munka millió meg millió proletár holttestével termővé tett mezején új vetés szökken majd a magasba — egy fejlettebb társadalmi rend. A gépi termelés az az alap, amelyen egy új nemzedék támad, amely nem ismeri majd a kézműves üzem és a manufaktúra egyoldalú korlátozottságát, nem lesz rabszolgája a természetnek, mint az őskommunizmus embere, nem jogfosztott rabszolgahadak elnyomása árán tesz majd szert szellemi és testi erőre és szépségre, mint a klasszikus ókor, hanem olyan nemzedék, amely harmonikusan fejlett, életvidám és élvezni-tudó, a Föld és a természeti erők ura, a közösség minden tagját a testvéri egyenlőség kapcsaival fogja össze.

HARMADIK RÉSZ

A MUNKABÉR ÉS A TŐKEJÖVEDELEM

Első fejezet

A MUNKABÉR

1. A MUNKAERŐ ÁRÁNAK ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLETNEK NAGYSÁGVÁLTOZÁSAI

A második részben túlnyomórészt *az értéktöbblet termelésével* foglalkoztunk. Most mindenekelőtt a *munkabér* törvényei felé fordulunk. Ennek a bevezetéséül, s egyben a második és harmadik rész közötti átmenetül — bizonyos tekintetben mind a két területet érintve — a munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásait felölelő vizsgálat szolgál. Ezeket a változásokat három olyan tényező idézi elő, amelyekkel már a második részben megismerkedtünk, nevezetesen 1. *a munkanap hossza;* 2. *a munka* normális *intenzitása* és 3. a munka *termelőereje.*

Ez a három tényező a legkülönfélébb módon váltakozhat és változhat. Hol az egyik egyedül, hol kettő, hol meg mind a három változik, mégpedig egyszer az egyik ilyen, másszor más mértékben. Természetesen nagyon messzire vezetne, ha az ebből adódó valamennyi kombinációt megvizsgálnánk; egy kis gondolkodással mindenki maga megállapíthatja azokat, mihelyt a fő kombinációk adva vannak. Itt csak ezeket ábrázoljuk. Azokat a változásokat vizsgáljuk meg, amelyek az értéktöbbletnek és a munkaerő árának viszonylagos nagyságában következnek be akkor, ha a három tényező közül az egyik megváltozik, a másik kettő változatlan marad.

a) *A munkanap nagysága és a munka intenzitása változatlan marad, a munka termelőereje változik.* A munka termelőereje befolyással van az egy bizonyos időegység alatt előállított termék tömegére, de nincs befolyással e terméktömeg értéknagyságára. Ha valamely találmány következtében a gyapotfonó egy óra alatt 6 font fonalat tud feldolgozni, míg addig csak 1 fontot dolgozott fel egy óra alatt, akkor most hatszor annyi fonalat termel egy óra alatt, mint előbb, de csak ugyanannyi értéket. Az az érték azonban, amelyet 1 font gyapothoz hozzátesz olyformán, hogy munkájával fonállá változ-

tatja át, most hatszorta kisebb. Ez az értékcsökkenés visszahat a munkás létfenntartási eszközeinek, például ruházatának értékére. A munkaerő értéke csökken, s ugyanannyival nő az értéktöbblet. A munka termelőerejének csökkenése esetén természetesen ennek a fordítottja következik be. Az értéktöbblet növekedése vagy csökkenése mindig *következménye* és sohasem *oka* a munkaerő értéke megfelelő növekedésének vagy csökkenésének. Számos körülménytől, többek között a munkásosztály ellenállóerejétől függ, hogy a munkaerő *értékének* csökkenésével együtt jár-e és milyen mértékben a munkaerő *árának* csökkenése. Tegyük fel, hogy a munka termelőerejének növekedésével a munkaerő napi értéke 3 márkáról 2 márkára, de az ára csak 2 márka 50 pfennigre csökken. Ha a napi értéktöbblet korábban munkásonként szintén 3 márka volt, akkor most a tőkés nagy felháborodására nem 4 márkára, hanem csak 3 márka 50 pfennigre növekedne. Szerencséjére ilyen eset ritkán következik be. Ez ugyanis nemcsak a munkások nagy ellenállóerejét feltételezi, hanem azt is, hogy a másik két tényező — a munkanap hossza és a munka intenzitása változatlan maradjon. E két tényező változásának hatását a közgazdászok, Ricardo példájára, nem veszik észre. Vizsgáljuk most meg külön-külön ez utóbbi változások hatását.

b) *A munkanap és a munka termelőereje nem változik, a munka intenzitása változik.* Intenzívebben dolgozni annyit jelent, mint ugyanazon idő alatt több munkát kifejteni, tehát ugyanabban az időközben több értéket létrehozni. Ha a gyapotfonó a munka termelőerejének növekedése nélkül, megfeszítettebb munka következtében egy óra alatt 1½ font gyapotot dolgoz fel a korábbi 1 font helyett, akkor egy óra alatt felével több értéket is termel, mint előbb. Ha korábban 12 óra alatt 6 márka értéket termelt, akkor most az ugyanezen idő alatt termelt érték 9 márkának felel meg. Ha korábban munkaerejének ára 3 márka volt, s most 4 márkára emelkedik, akkor ennek ellenére egyidejűleg az értéktöbblet is nő, mégpedig 3 márkáról 5 márkára. Tehát nem igaz az, amit gyakran állítanak, hogy tudniillik a munkaerő árának emelkedése csak az értéktöbblet rovására lehetséges. Ez az általunk megvizsgált esetek közül csak az elsőre áll, s nem áll a most említettre. Mellesleg megjegyezve, a munkaerő árának emelkedése ebben a második esetben nem mindig jelenti szükségképpen azt, hogy az értéke fölé emelkedik. Ha az áremelkedés nem elég ahhoz, hogy kiegyenlítse a munkaerőnek a munka nagyobb intenzitásából szükségszerűen következő gyorsabb elhasználódását, akkor a valóságban a munkaerő ára értéke alá *esik*.

A munka intenzitása a különböző nemzeteknél különböző. „Az egyik nemzet intenzívebb munkanapja nagyobb pénzkifejezésben testesül meg, mint a többiek kevésbé intenzív munkanapja" [487. old.].

Az angol gyárakban a munkanap rendszerint rövidebb, mint a német gyárakban, de éppen ezért az előbbiekben sokkal intenzívebb a munka, úgyhogy az angol munkás egy munkaóra alatt nagyobb értéket termel, mint németországi munkástársa. „A munkanap nagyobb törvényes megrövidítése a kontinentális gyárakban — mondja Marx —, ez lenne a legcsalhatatlanabb eszköz ennek a kontinentális és az angol munkaóra közötti különbségnek a csökkentésére" [487. old. jegyz.].

c) *A munka termelékenysége és intenzitása változatlan marad, a munkanap változik.* A munkanap két irányban változhat: megrövidíthető vagy meghosszabbítható. 1. *A munkanap megrövidítése:* ez a munkaerő értékét nem érinti. A rövidítés az értéktöbblet rovására történik. Ha a tőkés nem akarja, hogy az értéktöbblet csökkenjen, akkor a munkaerő árát értéke *alá* kell szorítania. Ezzel az esettel a normálmunkanap ellenségei szívesen hozakodnak elő. Érvelésük azonban csak akkor állja meg a helyét, ha a munka intenzitása és termelékenysége változatlan marad. A valóságban azonban a munkaidő megrövidítése mindig vagy oka, vagy következménye annak, hogy a munka intenzitása és termelékenysége fokozódott. 2. *A munkanap meghosszabbítása:* e változás következményei még nagyon kevés fejfájást okoztak a tőkéseknek. Növekszik a munkanap alatt előállított terméktömeg értékösszege és az értéktöbblet. A munkaerő ára emelkedhet is. De az áremelkedés itt, akárcsak a munka intenzitásának növekedésénél, ténylegesen az érték alá esést jelenthet, ha nem egyenlíti ki a munkaerő fokozottabb elhasználódását.

Az a), b) és c) pontban megvizsgált esetek a valóságban aligha lépnek fel ennyire tisztán. A három tényező közül az egyik változása rendszerint maga után vonja a másik két tényező megváltozását. Marx többek között megvizsgálja azt az esetet, amelyben a munka intenzitása és termelékenysége fokozódik, egyidejűleg pedig a munkanap megrövidül, s kijelöli azt a határt, ameddig a munkanap megrövidíthető. A tőkés termelési mód uralma idején a munkanapot nem lehet a munkás fenntartásához szükséges munkaidő mértékéig megrövidíteni. Ez az értéktöbbletnek, a kapitalizmus alapjának megszüntetését jelentené.

A tőkés termelési mód megszüntetése lehetővé tenné a munka-

napnak a szükséges munkaidőre való korlátozását. A tőkés termelési mód megszüntetésével azonban szükségessé válna — egyébként változatlan körülmények között — a szükséges munkaidő *meghosszabbítása*. Először is azért, mert a munkás igényei növekednének, továbbá azért, mert a termelés továbbfolytatását és bővítését szolgáló alap felhalmozása a szükséges munka területéhez tartozna, míg ma az értéktöbblethez tartozik.

Másfelől azonban a munkaidő megrövidítésével fokozódna a munka intenzitása. A társadalmilag szervezett munka rendszere gazdaságosabbá tenné a termelőeszközöket és megszüntetne minden haszontalan munkát. „Jóllehet a tőkés termelési mód minden egyéni vállalkozásban gazdaságosságot kényszerít ki, anarchikus konkurrencia-rendszere a társadalmi termelési eszközök és munkaerők legmértéktelenebb eltékozlását hozza létre, nem beszélve számtalan most nélkülözhetetlen, de önmagában véve felesleges funkcióról. Ha a munka intenzitása és termelőereje adott, akkor a társadalmi munkanapnak az anyagi termeléshez szükséges része annál rövidebb, az egyének szabad szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrész tehát annál nagyobb, mennél egyenletesebben oszlik el a munka a társadalom valamennyi munkaképes tagja között, mennél kevésbé tudja egy társadalmi réteg a munka természeti szükségességét önmagáról elhárítani és más rétegre ráhárítani. A munkanap megrövidítésének abszolút határa ebben az irányban a munka általánossá válása. A tőkés társadalomban azáltal termelnek szabadidőt egy osztály számára, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át" [491. old.].

2. A MUNKAERŐ ÁRÁNAK ÁTVÁLTOZÁSA MUNKABÉRRÉ

Eddig *a munkaerő értékéről és áráról*, és ezeknek az értéktöbblethez való viszonyáról beszéltünk. Ami azonban a társadalom felszínén mint munkabér jelenik meg, az nem a *munkaerő* árának, hanem a *munka* árának tűnik. „Ha munkásokat kérdeznénk meg: »Mennyi a béretek?« — az egyik azt felelné: »Napi egy márkát kapok munkámért a burzsoámtól«, a másik: »Két márkát kapok« stb. A különböző munkaágak szerint, amelyekhez tartoznak, különböző pénzösszegeket neveznek majd meg, amelyeket bizonyos munkaidőért vagy bizonyos munka elvégzéséért, például egy rőf vászon szövéséért vagy egy nyomtatott ív szedéséért mindenkori burzsoájuktól kapnak. A különböző válaszok ellenére, melyeket

munkásaink adnak, egy pontban mindannyian megegyeznek majd: a munkabér az a pénzösszeg, melyet a tőkés bizonyos munkaidőért vagy bizonyos munkateljesítményért fizet"*.

Az áru ára annak pénzben kifejezett értéke. Ha a munkának ára van, akkor kell lennie értékének is — okoskodtak a közgazdászok. De milyen nagy az értéke? Mint minden más áruét, ezét is az előállításához szükséges munkaidő határozza meg. Hány munkaórára van szükség 12 óra munkájának előállításához? Nyilvánvalóan 12 órára.

Eszerint, ha a munkát teljes értéke szerint fizetik meg, akkor a munkás ugyanannyit kap munkabér fejében, amennyi értéket a termékhez hozzátesz. E számvetés végén tehát az előtt a választás előtt állunk, hogy vagy az értéktöbbletről, vagy az értékről szóló tant, vagy mind a kettőt helytelennek kell tartanunk, s ezzel a tőkés termelés rejtvényét megfejthetetlennek kell nyilvánítanunk. A klasszikus polgári közgazdaságtan, amely csúcspontját Ricardóban érte el, hajótörést szenvedett ezen az ellentmondáson, míg a vulgáris közgazdaságtan, amely nem tekinti feladatának a tőkés termelési mód *kutatását*, hanem annak *igazolását* és szépítgetését tűzte ki céljául, ezt az ellentmondást legszebb tévkövetkeztetéseihez használta fel.

Marx valamennyit megdöntötte, amennyiben világosan megállapította a különbséget a közgazdászok által egy kalap alá vett két dolog — a *munka* és a *munkaerő* között.

1847-ben Marx ezt az alapvető felfedezést még nem tette meg. „A filozófia nyomora" című munkájában, valamint „Bérmunka és tőke" című cikkeiben még a munka értékéről beszél, amely észrevétlenül lesz a munkaerő értékévé. Közgazdászaink azonban a munkaerő és a munka kettéválasztásának jelentőségét oly kevéssé értették meg, hogy ezt a két fogalmat még ma is összekeverik, és előszeretettel beszélnek egy Marx—Rodbertus-féle érték-elméletről, holott Rodbertus a Ricardo-féle érték-elméletet a munka és a munkaerő összetévesztésével és az ebből eredő ellentmondásokkal együtt látatlanul átvette, míg Marx ebben és még más alapvető jelentőségű pontokban (gondoljunk az értékképző munkának társadalmilag szükséges munkára való korlátozására, az értékképző általános munka és a különleges, használati értékeket létrehozó munka kettéválasztására stb.) megszabadította ellentmondásaitól,

* Marx. Bérmunka és tőke. Lásd *Marx—Engels*. Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 57—58. old. — *Ford.*

s Ricardo tanából valóságos, megfelelő és szilárd alapokon nyugvó érték-elméletet hozott létre.

Marx mutatta ki először, hogy a *munka* nem áru, s ennélfogva áruértéke sincs, bár minden áruérték forrása és mértéke. A piacon a munkaerejét eladásra kínáló munkás jelenik meg. A munka a munkaerő-áru elfogyasztása révén jön létre, mint ahogy bizonyos élvezet a pezsgőbor-áru elfogyasztása révén keletkezik. Aminthogy a tőkés a pezsgőt vásárolja meg, nem pedig az élvezetet, amelyet szerez, ugyanúgy a munkaerőt vásárolja meg, nem a munkát.

Csakhogy a munkaerő sajátos áru: akkor fizetik meg, amikor már elfogyasztották, a munkás az elvégzett munka után kapja meg bérét.

A *munkaerőt* vásárolják meg, de látszólag a *munkát* fizetik meg. A munkabér nem a munkaerő áraként jelenik meg. A munkabér átváltozáson megy keresztül, mielőtt a tőkés zsebéből mint munkabér napvilágra kerül — a munka áraként jelenik meg előttünk.

Hogyan megy végbe ez az átváltozás és melyek a következményei, azt a közgazdászok Marx előtt természetesen nem tanulmányozhatták tudományosan, mivel nem ismerték fel a munkaerő és munka ára közötti különbséget. Marxtól származik tehát az első szigorúan tudományos munkabér-elmélet. A munkabér két alapformája — az *időbér* és a *darabbér*.

3. AZ IDŐBÉR

Tudjuk, hogy a munkaerő napi értéke meghatározott körülmények között meghatározott nagyság. Tegyük fel, hogy a munkaerő napi értéke 2 márka 40 pfennig, s a *szokásos* munkanap 12 óra. Itt — mint a könyvben mindenütt, ahol nem utalunk egyéb körülményre — feltételezzük, hogy a munkaerő értéke és ára, akárcsak más áruké, fedi egymást. Eszerint a 12 órai munka ára 2 márka 40 pfennig, 1 órai munka ára pedig 20 pfennig. A munkaórának így kiszámított ára szolgál a munka árának egységmértékéül.

A munka árát tehát úgy kapjuk meg, ha a munkaerő napi értékét elosztjuk a *szokásos* munkanap óraszámával.

A munka ára és a napi- vagy hetibér különböző irányban változhatnak. Tegyük fel, hogy a munkaidő 12 óráról 15 órára növekszik, s ugyanekkor a munka ára 20 pfennigről 18 pfennigre esik vissza. A napibér most 2 márka 70 pfennig, tehát emelkedett, annak ellenére, hogy a munka ára ugyanakkor esett. A munka ára, mint

éppen kifejtettük, a munkaerő napi értékétől és *a szokásos munkanap* hosszúságától függ.

Ha mármost *rendkívüli* körülmények, például válság következtében a tőkés — mivel árui eladhatatlanok — korlátozza a munkaidőt, mondjuk csak fele időt dolgoztat, akkor nem emeli ennek megfelelően a munka árát. Ha ez óránként 20 pfennig, a munkás 6 órai munkaidő mellett csak 1 márka 20 pfenniget keres, holott munkaerejének napi értéke sokkal magasabb, előbbi feltevésünk szerint 2 márka 40 pfennig*.

Ha előbb azt láttuk, hogy a munkanap *meghosszabbítása* szenvedések kútforrása a munkás számára, itt a szenvedések egy újabb forrását látjuk a munkanap átmeneti *megrövidítésében*.

A tőkések ezt arra használják fel, hogy valahányszor a munkanap törvényes megrövidítéséről van szó, a szegény munkásokkal való együttérzésüket hangoztatva vonulnak hadba ellene. „Már úgyis kénytelenek vagyunk a legnyomorúságosabb éhbéreket fizetni tizenötórai munkáért — kiáltanak fel —, most pedig tíz órára akarjátok lerövidíteni a munkaidőt. Meg akarjátok fosztani az éhező munkásokat bérük egyharmadától? Az ilyen barbárság ellen erélyesen tiltakoznunk kell!" Ezek a nemes emberbarátok elfelejtik, hogy a *munka ára* emelkedik, ha a *szokásos* munkanap hossza csökken; a munka ára annál magasabb, minél nagyobb a munkaerő napi értéke és minél *kisebb* a *szokásos* munkanap hossza. A munkanap *átmeneti* megrövidítése *leszállítja* a bért, *tartós* megrövidítése *emeli*. Ezt többek között Angliában is tapasztalták. A gyárfelügyelők 1860 áprilisi jelentése szerint az 1839-től 1859-ig terjedő húsz év alatt a munkabér a tízórás normálmunkanapnak alávetett gyárakban *emelkedett*, míg azokban a gyárakban, amelyekben 14—15 órát dolgoztak, *esett*. Egészen napjainkig terjedően számos tapasztalat igazolja ezt a szabályt.

A munkaidő tartós meghosszabbítása leszállítja a munka árát. Fordítva, a munka alacsony ára kényszeríti a munkást, hogy alávesse magát a munkaidő meghosszabbításának, s ezáltal legalább valamelyes silány napibért biztosítson magának. A munka alacsony ára és a hosszú munkaidő azonban egyszersmind az állandó-

* A munka ára egyidejűleg még eshet is, ez azonban nem a munkaidő korlátozásának volna a következménye, hanem a nagyobb munkaerő-kínálatnak stb., olyan jelenségeknek, amelyekkel itt nem kell foglalkoznunk. E fejtegetések során mindig szem előtt kell tartanunk, hogy eddig a tőkés termelési mód jelenségeinek az *alapjairól* szólunk, nem pedig annak *összképéről*.

sulás tendenciáját mutatja. A tőkések leszállítják a bért és meghosszabbítják a munkaidőt, hogy növeljék a profitjukat. De egymás közötti konkurrenciájuk végül is kényszeríti őket az áruk árának megfelelő leszállítására. A munkanap meghosszabbítása és a bér leszállítása révén elért extraprofit most eltűnik, az alacsony árak azonban megmaradnak és olyan kényszerítő eszközként hatnak, amely a bérnek mértéktelenül hosszú munkaidő mellett az elért alacsony színvonalon tartását szolgálja. A tőkéseknek ebből nincs tartós előnyük, a munkásoknak azonban tartós hátrányuk származik belőle. A normálmunkanap törvényes rögzítése erős gátat emel a dolgok ilyen alakulása elé.

A normálmunkanap egyéb jótékony hatásairól is meg kell itt emlékeznünk.

Bizonyos munkaágakban előfordul, hogy a tőkés nem meghatározott napi- vagy hetibér fizetésére kötelezi magát, hanem órabért ad a munkásnak. A munkás köteles egész nap a tőkés rendelkezésére állni, de ennek tetszésétől függ, hogy őt egyszer mértéktelenül hosszú időn át, máskor ellenben csak néhány órát foglalkoztatja-e. A munka árát azonban a szokásos munkanap hosszúsága határozza meg. A tőkés ilyenformán a munka „normális" árának megfizetése mellett rendelkezik a munkás egész munkaerejével, anélkül hogy munkaerejének egész értékét megfizetné. Azokon a napokon, amelyeken a munkaórák normális számánál kevesebb órán át foglalkoztatja, ez világosan megmutatkozik, de érvényes azokra a napokra is, amelyeken a normális időn túl foglalkoztatja.

Az egyes munkaórák folyamán elhasználódott munkaerők értéke ugyanis nem egyforma. A munkanap első óráiban elhasználódott munkaerőt könnyebb pótolni, mint az utolsó órákban elhasználódottakat. Ezért az első munkaórában elhasználódott munkaerő értéke kisebb, mint a tizedik vagy a tizenkettedik órában elhasználódotté — bár az utóbbiak használati értéke esetleg sokkal kisebb, mint az előbbié. Ennek megfelelően sok üzemben, ha nem is fiziológiai és közgazdaságtani felismerés alapján, de spontán módon kialakult az a szokás, hogy a munkanapot egy bizonyos pontig „normálisnak" tekintik, s ezen a határon túl a munkaidő *túlidő*, amelyet jobban fizetnek, persze gyakran nevetségesen kis mértékben.

A fent említett tőkések, akik a munkást órabér alapján foglalkoztatják, megtakarítják a túlidő magasabb díjazását.

A fenti értelemben vett „normális" munkanap és a túlidő közötti

különbséget azonban nem szabad úgy felfogni, mintha a normálmunkanap alatt végzett munka ára a normális bért képviselné, s mintha a túlidőért a munkaerő napi értékét meghaladó pótbért fizetnének. Vannak gyárak, amelyekben évről évre túlóráznak. Ezekben a „normális" bér olyan alacsony, hogy a munkás nem élhet meg belőle, s *kénytelen* túlórázni. Ott, ahol állandóan túlóráznak, a „normális" munkanap csak egy része a valóságos munkanapnak, s a „normális" bér csak egy része a munkás fenntartásához szükséges bérnek. A túlidő jobb díjazása gyakran csak eszköz arra, hogy a munkással elfogadtassák a munkanap meghosszabbítását. Ez azonban, mint láttuk, egyértelmű a munka árának leszállításával.

A normálmunkanap azt a tendenciát mutatja, hogy erős gátat emel a bérleszállítás mindeme módjai elé.

4. A DARABBÉR

Az időbér a munkaerő árának átváltozott formája; a darabbér nem más, mint az időbér átváltozott formája.

Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, a munkaerő napi értéke 2 márka 40 pfennig, egy munkás naponta átlag 24 darabot készít el bizonyos termékből — a tőkés üzemekben tapasztalatilag mihamar megállapítják, hogy egy munkás átlagos ügyesség és intenzitás mellett milyen teljesítményre képes egy munkanap alatt. Foglalkoztathatják a munkást napibér mellett, óránként 20 pfennigért, de fizethetik munkadarabonként is, darabjáért 10 pfenniggel. Az utóbbi esetben a bér — darabbér.

A darabbér alapja, mint látjuk, a munkaerő napi értéke és a munkanap szokásos hossza, akárcsak az időbéré. Persze *látszat* szerint a darabbért a termelő teljesítménye határozza meg. Ez a látszat azonban eltűnik, ha tudjuk, hogy a darabbért megfelelően leszállítják, mihelyt a munka termelékenysége emelkedik. Ha a munkásnak ugyanazon termékegység elkészítéséhez, amelyhez a fenti példánkban félórára volt szüksége, most már nem ennyi, hanem — talán a gép tökéletesítése következtében — csak egy negyedóra szükséges, akkor a tőkés, egyébként változatlan körülmények között, nem fizet többé neki 10 pfenniget, hanem csak 5-öt.

Elég gyakori azonban az olyan, munkásügyekben jártas emberek előtt jól ismert eset, hogy a szerencse kedvezése folytán szo-

katlanul nagy mennyiségű terméket előállító egyes munkásoknál vagy munkáscsoportoknál önkényesen megnyirbálták az ezen esetre megállapított darabbért, azzal az indokolással, hogy a bérösszeg túlságosan meghaladja a szokásos bérszínvonalat. Világosabban már ki sem lehet mondani, hogy a darabbér csak átváltozott formája az időbérnek, olyan formája, amelyet a tőkés önként csak akkor alkalmaz, ha előnyösebbnek látja a maga számára, mint az át nem változott időbért.

Persze a darabbér a tőkés számára rendszerint nagy előnyökkel jár. Időbér esetén a tőkés a munkaerőt a teljesített *munkamennyiség* szerint fizeti, darabbér esetén a *termékmennyiség* szerint. Megbízhat tehát abban, hogy a munkás saját érdekében minden munkaórában külső kényszer nélkül is a lehető legnagyobb mennyiségű terméket állítja elő. Sokkal könnyebben ellenőrizheti, hogy átlagos minőségű terméket készített-e. A legkisebb hiba is okot, s gyakran ürügyet szolgáltat a bérlevonásokra, sőt néha a munkások valóságos becsapására.

A fenti körülmény folytán a tőkésnek és helyetteseinek felügyelete a munkások fölött a darabbérnél jórészt fölöslegessé válik, a kapitalista megtakarítja ezt a munkát és költségeit. Sőt, a darabbér bizonyos iparágakban lehetővé teszi, hogy a munkások otthon dolgozzanak, miáltal a tőkés sok berendezkedési és üzemi költséget (fűtés, világítás, földjáradék stb.) takarít meg, s így a tőke egy része, amelyet egyébként le kellett volna kötnie, rendelkezésére áll. Olyan iparágakban, amelyekben az otthonmunka el van terjedve, például a szabóságnál vagy a cipőkészítésnél, előfordul, hogy a mesterek azoktól a segédektől, akik nem otthon, hanem náluk a műhelyben dolgoznak, a helyért és a munkakellékekért *díjat* szednek! A munkásoknak azt a gyönyörűséget, hogy „az úr szemeláttára" nyúzhatják magukat, külön is jó drágán meg kell fizetniök.

A munkást darabbér esetén személyes érdeke arra bírja, hogy minél intenzívebben és minél hosszabb időn át dolgozzék, s így minél nagyobb napi vagy heti keresetre tegyen szert. Nem látja, hogy a túlmunka testileg tönkreteszi — akkordmunka gyilkos munka, tartja a közmondás —, egyben pedig munkája árát is leszállítja. De ha fel is ismeri ezt, akkor sem tudja kivonni magát a társaival való verseny kényszertörvénye alól. A munkásoknak ez az egymással való versenye, a szabadságnak és önállóságnak az a látszata, amelyet a darabmunka kelt, gyakran pedig a munkások egymástól való elszigeteltsége (az otthonmunkánál) na-

gyon megnehezíti a munkások szervezkedését és egységes fellépését.

Más hátrányokkal is jár a darabbér-rendszer a munkásra nézve! Így például lehetővé teszi, hogy a tőkés meg a munkás közé élősdiek, közbenső személyek ékelődjenek, akik abból élnek, hogy a munkabérből, amelyet a tőkés fizet, egy tekintélyes részt maguknak kaparintanak meg. A darabbér-rendszer azonban lehetővé teszi azt is, hogy a tőkés ott, ahol munkáscsoportok folytatják a munkát, csak a csoportok vezetőivel kössön szerződést a darabbérre vonatkozóan, s rájuk bízza, hogy beosztott munkásaikat saját belátásuk szerint fizessék. „A munkásoknak a tőke által való kizsákmányolása itt a munkásnak a munkás által való kizsákmányolása közvetítésével valósul meg" [513. old.].

Amennyire hátrányos a darabbér a munkásra nézve, annyira előnyös a tőkés számára. Éppen ezért a darabbér a tőkés termelési módnak megfelelő munkabér-forma. Bár a céhes kézművesség idején sem volt egészen ismeretlen, nagyobb mértékben csak a manufaktúra-időszakban kezdték alkalmazni. A nagyipar térhódítása idején egyik legfontosabb eszköze volt a munkaidő meghosszabbításának és a munkabér leszállításának.

5. A MUNKABÉREK NEMZETI KÜLÖNBÖZŐSÉGE

Egész sor olyan kombinációt láttunk, amelynek a munkaerő értéke és ára, s ezeknek az értéktöbblethez való viszonya a munkanap hosszában, a munka intenzitásában és termelékenységében bekövetkezett változásoktól függően alá van vetve. Ezzel a mozgással egyidejűleg egy másik, ezt keresztező mozgás megy végbe azoknak a létfenntartási eszközöknek a tömegében, amelyekben a munkaerő ára realizálódik. Mindezek a változások a munkaerő árának átváltozott formájában — a munkabérben is változásokat idéznek elő. Így a munkabér egy bizonyos országban állandóan mozgásban van és különböző időkben különböző. Ez az időbeli különbözőség egy bizonyos térbeli különbözőségnek is megfelel. Mindenki tudja, hogy Amerikában magasabbak a bérek, mint Németországban, Németországban magasabbak, mint Lengyelországban.

A különböző nemzeteknél fizetett bérek összehasonlítása azonban nem egészen egyszerű. „A nemzeti munkabérek összehasonlításánál — mondja Marx — az összes mozzanatokat mérlegelni

kell, amelyek a munka értéknagyságának változását meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét, a munkás nevelési költségeit, a női és gyermekmunka szerepét, a munka termelékenységét, extenzív és intenzív nagyságát. Még a legfelületesebb összehasonlítás is megköveteli, hogy mindenekelőtt a különböző országok ugyanazon iparainak átlagos napibérét egyenlő nagyságú munkanapokra redukáljuk. A napibérek ilyen egy nevezőre hozása után az időbért megint darabbérbe kell áttenni, mert csak az utóbbi lehet fokmérője mind a munka termelékenységének, mind intenzív nagyságának" [518. old.].

Valamely nemzetnél *a munka abszolút ára* lehet aránylag nagyon magas, ugyanakkor pedig a *relatív munkabér*, azaz a munkának az értéktöbblethez vagy az össztermék értékéhez viszonyított ára, valamint a *reálbér*, vagyis azoknak a létfenntartási eszközöknek tömege, amelyeket a munkás béréért megszerezhet, nagyon alacsony.

Olyan nemzeteknél, amelyeknél a tőkés termelési mód fejlettebb, magasabb a munka termelékenysége és intenzitása, mint az olyanoknál, amelyek a tőkés termelési mód fejlődése tekintetében elmaradottak. A világpiacon azonban a termelékenyebb nemzeti munka — az intenzívebb munkához hasonlóan — nagyobb értéket létrehozó munkának számít.

Tegyük fel, hogy Oroszországban egy rosszul táplált, gyenge, túlerőltetett, rossz gépekkel dolgozó gyapotfonó óránként átlag egy font gyapotot dolgoz fel, Angliában viszont egy fonómunkás kedvezőbb feltételek mellett hat fontot. Az Oroszországban termelt egy font fonál azért a világpiacon még nem képvisel nagyobb értéket, mint az a font fonál, amely Angliában készült. Eszerint a fonómunka Angliában ugyanannyi idő alatt nagyobb értéket termel, mint Oroszországban. Termékeinek értéke ugyanazon idő alatt Angliában nagyobb mennyiségű aranyban testesül meg, mint Oroszországban. Ennélfogva a bér pénzkifejezése a fejlett kapitalista országban nagyobb lehet, mint a fejletlenben, ugyanakkor azonban a munka ára az értéktöbblethez viszonyítva mégis sokkal alacsonyabb, mivel az össztermék értéke nagyobb.

Csakhogy abban az országban, amelyben a munka termelékenysége magasabb, egyben a pénz értéke is kisebb. Ennélfogva a munkaerő ára magasabb lehet, anélkül, hogy a munkás a magasabb bérért több létfenntartási eszközt vásárolhatna.

Az angol vállalkozók nagy külföldi vállalkozásoknál, például

ázsiai vasútépítéseknél, kénytelenek voltak az ottani olcsó munkások mellett drága angol munkásokat is foglalkoztatni. Az ilyen és ehhez hasonló eseteknél a tapasztalat azt mutatta, hogy a látszólag legdrágább munka valójában — a munkateljesítményhez és az értéktöbblethez viszonyítva a legolcsóbb.

Az orosz ipar a legnyomorúságosabb bérek és a munka korlátlan kizsákmányolása mellett is csak a védővámok segítségével tengődik úgy-ahogy. Nem képes versenyezni az angol iparral, amely aránylag magas bérek és rövid munkaidő, a női és gyermekmunka számos korlátozása, egészségügyi előírások stb. mellett termel. Az orosz munka *abszolút* ára, *pénzben* való kifejezése, *alacsony*. *Viszonylagos* ára, termékének világpiaci értékéhez viszonyított ára — *magas*.

Második fejezet

A TŐKEJÖVEDELEM

Láttuk, hogyan lesz a pénzből tőke, és hogyan tartja fenn a bérmunkás munkájával nemcsak a szükséges termelőeszközökre fordított tőkerész értékét, hanem ugyanakkor hogyan hoz létre új értéket is, amely egyenlő munkaerejének értékével plusz egy bizonyos értéktöbblettel.

A tőke mozgása azonban az értéktöbblet megjelenésével nem zárul le. Ahogy az az áru, amely nem változik át pénzzé, nem töltötte be hivatását, ugyanúgy nem tölti be az az értéktöbblet sem, amely először szintén meghatározott árumennyiségben — többlettermékben testesül meg. Miután az értéktöbbletet többlettermék formájában *megtermelték*, arról van szó, hogy értékét pénzben *realizálják*, a termelt árukat eladják. A realizáláshoz vezető úton az értéktöbbletnek, mint minden értéknek, egész sor hol mulatságos, hol meg szomorú kalandja akad. Ma túlságosan magas áron realizálják, holnap aránytalanul alacsony áron vagy éppenséggel sehogy sem. Van úgy, hogy az árut, amelyben az értéktöbblet megtestesül, akkor keresi egy vevő, amikor még meg sem jelent a piacon, máskor évekig is elfekszik a raktárban, és így tovább. És e viszontagságok után és közben más veszélyek is fenyegetik. Emitt a kereskedő az, aki az áruk eladásáról gondoskodik, s ennek fejében magához kaparintja és mint kereskedelmi nyereséget bezsebeli az értéktöbblet egy részét. Amott földjáradékot kell fizetni a földtulajdonosnak, majd adót, azután kamatot a kölcsönpénzért stb., míg végül a maradék profitként a tőkés zsebébe kerül.

Mindama kalandokkal és átalakulásokkal, amelyek az értéktöbbletet ezen az úton érik, itt nem foglalkozunk. Ezek részint a tőke forgalmi folyamatának területére tartoznak, amellyel Marx művének második kötetében foglalkozik, részint a tőkés termelési mód összfolyamatának tárgyalása során, a harmadik kötetben nyernek megvilágítást. A „Tőke" első kötete az összfolyamatnak csak

egyik oldalát, a közvetlen *termelési folyamatot* tárgyalja. Itt csak annyiban foglalkozunk az értéktöbblet további sorsával, amennyiben létrejötte után a termelési folyamatra hatással van. Tehát itt is, mint eddig mindenütt, ahol az ellenkezőjét kifejezetten nem hangsúlyoztuk, abból a feltevésből indulunk ki, hogy a tőkés áruit az árupiacon teljes értékükön adja el, továbbá, hogy az értéktöbbblet teljes egészében, csonkítatlanul visszatér a kapitalistához. Az ellenkező feltevés csak bonyolultabbá tenné és megnehezítené a vizsgálódást, anélkül, hogy eredményének lényegén valamit változtatna.

Az értéktöbblet csak *újratermelés*, a termelési folyamat *megismétlése* esetén lehet hatással a termelési folyamatra.

Minden társadalmi termelési folyamat egyúttal újratermelési folyamat is, a termelésnek minden társadalmi forma mellett vagy szakadatlanul kell folynia, vagy bizonyos időközökben meg kell ismétlődnie. Ennélfogva minden társadalmi forma mellett egyben az is elengedhetetlenül szükséges, hogy szüntelenül ne csak fogyasztási cikkeket, hanem termelőeszközöket is állítsanak elő.

Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor természetesen ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ha minden társadalomnak szüksége van arra, hogy szakadatlanul vagy rendszeresen visszatérő időközökben használati értékeket termeljen, a tőkének, ha tőke akar maradni, arra van szüksége, hogy *szüntelenül értéktöbbletet* termeljen, az értéktöbbletet állandóan *újratermelje*. Miután a tőke egyszer értéktöbbletet fiadzott, arra kell fordítani, hogy másodszor is fiaddzon, és így tovább. A tőke tehát újra meg újra értéktöbbletet termel, újratermeli azt. Az értéktöbblet a mozgásban levő tőke mindegyre megújuló gyümölcseként, a tőkéből eredő *állandó jövedelemként — tőkejövedelemként* jelenik meg.

Ennyit az értéktöbbletről, amennyiben az újratermelésből *ered*. Az újratermelési folyamat azonban az értéktöbbletnek alkalmat ad arra is, hogy ismét *belekerüljön* a termelési folyamatba. Tegyük fel, hogy egy kapitalista 100 000 márka tőkét fektet be, amely évi 20 000 márka jövedelmet hajt számára. Mihez kezd ezzel a jövedelemmel? Két szélsőséges eset lehetséges: vagy elfogyasztja az értéktöbbblet egész évi összegét, vagy a tőkéjét gyarapítja vele. Többnyire az a helyzet, hogy sem az egyik, sem a másik szélsőséges eset nem következik be, hanem a tőkés az értéktöbbletet részben elfogyasztja, részben a korábbi tőkéhez csapja.

Ha a kapitalista az egész értéktöbbletet elfogyasztja, akkor a tőke továbbra is ugyanazon a szinten marad, amelyen előbb volt. Ebben az esetben *egyszerű újratermelés* megy végbe. Ha az értéktöbbletet egészen vagy részben a tőkéhez csapja, akkor a tőke *akkumulációja* (felhalmozása) megy végbe, s az újratermelés *bővített szinten* történik.

Harmadik fejezet

AZ EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS

Az egyszerű újratermelés a termelési folyamatnak ugyanazon a szinten való puszta megismétlődése. A termelési folyamat azonban a megismétlődés révén egész sor új jellegzetességre tesz szert.

Tegyük fel, hogy egy pénztulajdonos, aki nem tudni milyen úton-módon, talán munkával tett szert pénzére, ezt tőkévé változtatja át. Abból a 10 000 márkából, amellyel rendelkezik, 9000 márkát állandó tőkére, 1000 márkát változó tőkére, munkabérre fordít. E tőke alkalmazásával 11 000 márka értékű termékmennyiséget termel, amelyet teljes értékén ad el. Az 1000 márkának megfelelő értéktöbbletet elfogyasztja, az újratermelés a régi szinten folyik tovább: 9000 márka állandó, 1000 márka változó tőkeként kerül befektetésre. Most azonban az előbbi helyzethez képest valami különbséget látunk: azt az 1000 márkát, amelyet az első termelési folyamat alatt fordított munkabérre, nem a vállalatnál alkalmazott munkások munkája révén szerezte, az más forrásból eredt, talán maga a tőkés dolgozott meg érte. Honnan ered viszont az az 1000 márka, amelyet a termelési folyamat megismétlésénél fordít munkabérre? Ez az összeg annak az értéknek a realizálása, amelyet a *munkások* termeltek *az előző termelési folyamatban*. A munkások nemcsak az állandó tőke értékét (9000 márka) vitték át a termékre, hanem egyszersmind új értéket hoztak létre (2000 márka összegben), amiből egy rész (1000 márka) munkaerejük értéke, egy rész értéktöbblet.

Ha a tőkés termelési folyamatot mint egyszeri (vagy, a tőke első befektetésénél, mint első) termelési folyamatot tekintjük, akkor a munkabér a *tőkés* zsebéből folyósított *előlegként* jelenik meg. Ha a tőkés termelési folyamatot mint újratermelési folyamatot nézzük, akkor azt látjuk, hogy *a munkást saját munkájának termékéből fizetik*. Ebben az értelemben igaz az, hogy a munkás a bér révén saját munkájának termékéből részesedik. Csakhogy egy korábbi

termelési periódus már eladott terméke az, amelyből a munkabér révén részesedik.

Térjünk vissza példánkhoz. Tegyük fel, hogy minden termelési periódus fél évet vesz igénybe. Kapitalistánk minden évben 2000 márka értéktöbbletet vág zsebre, s azt el is fogyasztja. Öt év alatt 10 000 márkát, tehát olyan értéket fogyasztott el, amely egyenlő az eredeti tőkéjével. De most ugyanúgy 10 000 márka tőkeértéke van, mint korábban.

Ez az új tőkeérték nagyságát tekintve egyenlő az eredetivel, de az alapja egészen más. Az eredeti 10 000 márka nem az üzemében foglalkoztatott munkások munkájából származott, hanem más forrásból. Ezt a 10 000 márkát azonban öt év leforgása alatt elfogyasztotta. Ha emellett még mindig van 10 000 márkája, akkor ez az *értéktöbbletből* ered. Így változik át minden tőke, akármilyen forrásból ered, már az egyszerű újratermelés következtében bizonyos idő múltán tőkésített értéktöbbletté, fölös idegen munka hozadékává, *felhalmozott tőkévé.*

A tőkés termelési folyamat kiindulópontja a munkás elválasztása a termelőeszközöktől, nincstelen munkások felhalmozódása az egyik, termelőeszközök és létfenntartási eszközök felhalmozódása a másik oldalon. A tőkés *újratermelési folyamatban* ezek a *kiindulópontok* a termelési folyamat *saját eredményeiként* jelennek meg. A tőkés újratermelési folyamat mindig maga teremti meg, s ezzel fenntartja saját feltételeit — a tőkét és a bérmunkások osztályát.

A bérmunkások termelte létfenntartási eszközök és termelőeszközök nem az ő tulajdonukban, hanem a tőkések tulajdonában vannak. A bérmunkások mindenkor úgy fejezik be a termelési folyamatot, ahogy elkezdték — mint nincstelen proletárok. Ezzel szemben a tőkések minden termelési folyamat végén újra birtokában vannak azoknak a létfenntartási eszközöknek, amelyekkel munkaerőt vásárolhatnak, azoknak a termelőeszközöknek, amelyekkel termelőket alkalmazhatnak.

Így termeli maga a munkás újra meg újra saját függőségének és nyomorának előfeltételeit.

A tőke újratermelési folyamata azonban szükségessé is teszi a munkásosztály újratermelését.

Amíg a termelési folyamatot mint *egyszeri* és ezzel *elszigetelt* jelenséget vizsgáltuk, addig csak az *egyes* tőkéssel és az *egyes* munkással volt dolgunk. Itt úgy látszott, hogy a munkaerő csak *produktív* fogyasztása idején, s így a munkaerőtől elválaszthatatlan

munkás csak a munkanap folyamán a kapitalistáé. A többi idő alatt a munkás önmagáé és családjáé volt. Ha evett, ivott, aludt, a maga, nem a tőkés kedvéért tette.

Mihelyt azonban a tőkés termelési módot mozgásában és összefüggésében, tehát mint újratermelési folyamatot vizsgáljuk, akkor már eleve nem az egyes tőkéssel és az egyes munkással van dolgunk, hanem *a tőkések osztályával* és *a munkások osztályával*. A tőke újratermelési folyamata megkívánja a munkásosztály megörökítését, vagyis ahhoz, hogy a termelési folyamat mindig megújítható legyen, a munkásoknak mindig újra kell termelniök elhasznált munkaerejüket és állandóan friss munkás-utánpótlásról kell gondoskodniok. A tőke abban a kellemes helyzetben van, hogy e fontos feltételek teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére.

A munkások a munkaidőn kívül látszólag csak önmaguknak élnek, valójában azonban még akkor is a tőkésosztály számára élnek, ha „dologtalanul járnak". Ha az elvégzett munka után esznek, isznak, alusznak stb., ezáltal fenntartják a bérmunkások osztályát, s ezzel a tőkés termelési módot. Ha a tőkés — ahogy a patriarchális időkben nevezték: a *kenyéradó*, vagy ahogy a német katedra-közgazdaságtan elkeresztelte: a *munkaadó* — kifizeti a munkásnak a bérét, ezzel csak azokat az eszközöket adja kezébe, amelyekkel magát és, amennyire rajta áll, osztályát a tőkésosztály számára fenntartja.

A munkások azonban azzal, hogy elfogyasztják a bérükért vásárolt élelmiszereket, kénytelenek munkaerejüket újra meg újra áruba bocsátani.

A munkás ilyenformán, az újratermelés szempontjából, nemcsak munkaideje alatt, hanem „szabad" idejében is a tőke érdekeit szolgálja. Nem a maga kedvéért eszik és iszik többé, hanem azért, hogy a tőkésosztály számára fenntartsa a munkaerejét. És ezért egyáltalán nem közömbös a kapitalista szempontjából, hogy a munkás mit eszik és mit iszik. Ha a munkás vasárnap — ahelyett hogy pihenne és munkaerejét felfrissítené — leissza magát, úgyhogy hétfőn tegnapos, akkor a tőkés ezt nem a munkás saját érdekének károsításaként fogja fel, hanem mint a tőke ellen elkövetett bűnt, mint a tőkét megillető munkaerő *eltulajdonítását*.

Az újratermelési folyamat szempontjából már nemcsak *a megvásárolt munkaerő*, hanem *az egész munkás, az egész munkásosztály a tőke tartozéka*. Ahol a munkás ezt nem akarja megérteni, s módjában áll ezalól kivonni magát, például kivándorolni, ott a tőkés

bizonyos körülmények között nem habozik őt törvényes kényszerrel felvilágosítani arról, hogy nem önmaga, hanem a tőke számára kell élnie és utódokról gondoskodnia. Így például régebben a legtöbb államban törvények tiltották az ügyes munkások kivándorlását. Manapság ez nem szükséges. A tőkés termelési mód olyan erős lett, hogy törvényei mint *gazdasági* kényszertörvények rendszerint minden politikai segítség nélkül érvényesülnek. Ma a munkást láthatatlan szálak kötik a tőkéhez, s bármerre fordul, mindenütt ott találja.

Persze a mi „szociálreformereink" szemében ez a tőkésosztálytól való függőség általában nem tűnik elég messzemenőnek. A munkásnak az *egyes* kapitalistához láncolása a szabad költözködési jog korlátozása, a munkásházak körmönfont rendszerének kiépítése és hasonló „reformok" révén — ez az ő gyógyszerük a „szociális kérdés megoldására".

Negyedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZTATÁSA TŐKÉVÉ

1. HOGYAN LESZ ÉRTÉKTÖBBLETBŐL TŐKE?

Az az eset, hogy a tőkés az egész értéktöbbletet elfogyasztja, csak kivétel. Az értéktöbbletet, legalábbis részben, rendszerint átváltoztatja tőkévé. „Az értéktöbbletnek tőkeként való alkalmazását, vagyis az értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatását *a tőke felhalmozásának* nevezik" [536. old.].

Ezt a folyamatot könnyű szemléltetni. Emlékezzünk vissza az előbbi fejezetben felhozott példára. Egy 10 000 márka összegű tőke évi 2000 márka értéktöbbletet biztosít tulajdonosának. Ha a tőkés ezt nem fogyasztja el, hanem eredeti tőkéjéhez csapja, akkor 12 000 márka összegű tőkéje lesz, amely változatlan feltételek között évi 2400 márka értéktöbbletet eredményez számára. Amennyiben ezt ismét a tőkéhez csapja, a tőke 14 400 márkára, az évi értéktöbblet 2880 márkára nő, ugyanezt a következő évben megismételve 3456 márka értéktöbbletet biztosító 17 280 márka tőkéje lesz, ami összesen 20 736 márka, és így tovább. Négy év múltán a tőke az értéktöbblet felhalmozása következtében több mint kétszeresére növekedett.

Azzal a kérdéssel, hogy a tőkés az egész értéktöbbletet halmozza-e fel vagy annak csak egy részét, itt még nem foglalkozunk. Éppoly kevéssé van jelentősége mostani vizsgálódásunk szempontjából annak, hogy milyen módon halmozza fel az értéktöbbletet, tehát hogy *pótlólagos* tőkeként hozzácsapja az eredeti tőkéhez, vagy pedig *új* tőke képzésére használja fel. A fonodatulajdonos arra használhatja fel az értéktöbbletet, hogy megnagyobbítsa a gyárát, több gépet és munkást állítson be, több nyersanyagot vásároljon. De felhasználhatja arra is, hogy új fonodát alapítson, vagy pedig egészen más vállalatot, mondjuk szövőgyárat, bányaüzemet stb. létesítsen. Bármilyen formában használja is fel az értéktöbbletet, ebben az esetben mindig arról van szó, hogy tőkévé, értéktöbbletet fiadzó értékké változtatja vissza.

Ahhoz azonban, hogy az értéktöbbletből tőke lehessen, az szükséges, hogy miután áruból pénzzé változott át, újból átváltozzon pénzből a megfelelő árukká. Vegyünk például egy gyapotfonodatulajdonost. Tegyük fel, hogy eladta fonalát, s most az eredetileg előlegezett tőke mellett az értéktöbblettel is pénzformában rendelkezik. Az eredeti tőke mellett mármost ennek az értéktöbbletnek is új tőkévé kell átváltoznia. Ez csak akkor lehetséges, ha a piacon megfelelően megnövekedett tömegű olyan árukat talál, amelyek termelőeszközként szolgálhatnak számára. Ahhoz, hogy az értéktöbblet pótlólagos tőkévé lehessen, pótlólagos nyersanyagoknak — a mi példánkban gyapotnak, pótlólagos munkaeszközöknek — így gépeknek, több munkaerő fenntartásához elegendő pótlólagos létfenntartási eszközöknek, végül több munkaerőnek kell rendelkezésre állni; más szóval, adva kell lenniök a termelés kiterjesztéséhez szükséges anyagi előfeltételeknek, mielőtt tőke felhalmozása lehetséges.

A gyapotfonoda tulajdonosa azonban számíthat arra, hogy a szükséges pótlólagos termelőeszközöket megtalálja az árupiacon. Ugyanis nemcsak a fonodában, hanem a gyapotültetvényeken, a gépgyárakban, a szénbányákban stb. is termelnek egyidejűleg *értéktöbbletet*, tehát *többlettermeket* is.

Ha nem azt az értéktöbbletet tartjuk szem előtt, amely az év folyamán az egyes tőkésnek jut, hanem az egész tőkésosztály által elsajátított értéktöbblet évi összegét, akkor szabályként állapíthatjuk meg, hogy az értéktöbblet (egészen vagy részben) nem változhat át tőkévé, ha a többlettermék (egészen vagy megfelelő részben) nem áll termelőeszközökből és a munkások számára szükséges létfenntartási eszközökből.

De honnan vegye a tőkés a pótlólagos munkásokat? Ez nem okoz neki annyi sok gondot, hogy beleőszül. Elég, ha a munkásoknak a bérben megadja a tengődésükhöz szükséges eszközöket, a fajfenntartásról és szaporodásukról ők maguk gondoskodnak.

A munkásosztály maga termeli a termelés kiterjesztéséhez, a bővített szinten való újratermeléshez *szükséges pótlólagos munkásokat.*

Láttuk, hogy évek múltán már egyszerű újratermelés esetén is minden tőke felhalmozott tőkévé, csak értéktöbbletből álló tőkévé lesz. Az ilyen tőke azonban, legalábbis elindulásánál, tulajdonosa munkájának gyümölcse lehet. Más a helyzet annál a tőkénél, amely már eleve felhalmozott értéktöbbletből keletkezett. Ez már eleve leplezetlenül olyanok munkájának gyümölcse, akiknek nem tulajdona. Értéktöbblet felhalmozása meg nem fizetett munka

elsajátítását jelenti — meg nem fizetett munkának bővített elsajátítása céljából.

Mennyire ellentmond ez, jegyezheti meg valaki, az árucsere alapjainak! Mint láttuk, az árucsere eredetileg feltételezte egyrészt, hogy a termék az árutermelők magántulajdona, másrészt, hogy egyenlő értékek cserélődnek ki, s így senki sem juthatott valamely érték birtokába másként, mint saját munkája, vagy egyenlő érték átengedése révén.

Most azt látjuk, hogy a tőkés termelési mód alapjai — egyfelől a munkás elválasztása munkája termékétől, tehát az, aki a terméket előállította és az, akinek a tulajdona, két különböző személy, másfelől érték elsajátítása egyenlő érték átengedése nélkül, tehát az *értéktöbblet*. Ráadásul az értéktöbblet a tőkés termelési folyamatnak, mint látjuk, nemcsak az *eredménye*, hanem egyszersmind az *alapja*. A tőkéből nem pusztán értéktöbblet lesz, hanem egyben az értéktöbblet tőkévé válik, úgyhogy végül minden gazdagság zöme ellenérték nélkül elsajátított értékből áll.

Az árutermelés alapjainak ez a saját ellentétükbe való átcsapása azonban nem az árutermelés törvényeivel *ellentmondásban*, hanem annak törvényei *alapján* ment végbe.

Ahogy az árutermelés egy bizonyos fejlődési fokon szükségszerűen tőkés árutermeléssé lesz — sőt az áru csak a tőkés termelési mód alapján lesz a termék általános, uralkodó formájává —, ugyanolyan szükségszerűen „csapnak át az árutermelés tulajdontörvényei a tőkés elsajátítás törvényeibe. Csak ámulhatunk hát Proudhon agyafúrtságán, aki úgy akarja megszüntetni a tőkés tulajdont, hogy vele szemben — az árutermelés örök tulajdontörvényeit érvényesíti!" [544. old.].

2. A TŐKÉS ÖNMEGTARTÓZTATÁSA

Eddig csak azzal a két szélsőséges esettel foglalkoztunk, amikor a tőkés az értéktöbbletet vagy *teljesen* elfogyasztja, vagy teljesen felhalmozza. De mint már említettük, a tőkés az értéktöbbletnek rendszerint csak az egyik részét fogyasztja el, a másik részét felhalmozza. Az előbbi rész *a szűkebb értelemben vett jövedelem*.

A tőkés tetszésétől függ, hogy az értéktöbbletnek mekkora részét fogyasztja el, és mekkora részét változtatja át tőkévé. Ennek eldöntése nagy meghasonlást idéz fel keblében.

Fausttal elmondhatja ő is:

„Az én keblemben két lélek tanyáz,
s az egyik és a másik válni vágyik:
az egyiket szilaj szerelmi láz
tapasztja minden ízzel a világhoz;
a másik a porral vadul csatáz
s fölszárnyal" — a pénznek honához.

Igen, a tőkésben sajátságos módon megismétlődik az érzékiség és az aszkézis, a pogányság és a kereszténység közötti régi meghasonlás. Vágyakozva sandít a földi örömök felé, de bűnösnek talál minden élvezetet, amelyhez nem juthat hozzá ingyen.

Az értéktöbbletnek az a része, amelyet a tőkés személyes fogyasztására fordít, rendszerint nem önkényes, hanem történelmileg meghatározott nagyság — ugyanúgy, mint ahogy a munkás bérét az illető társadalmi réteg szokásos, „rangjához illő" életmódja határozza meg.

A kapitalista, ha más értelemben is, de egész élete folyamán ugyanúgy a tőkéé, mint a munkás. A konkurrencia nemcsak arra kényszeríti, hogy *vállalatánál* betartsa a tőkés termelési mód törvényeit, hanem *magánélete* is alá van vetve e törvények követelményeinek. Ha túlságosan nagy lábon él, ha kirúg a hámból, akkor azt mondják rá, hogy pazarló, és hitele csökken. Ha fukar, ha nem él társadalmi helyzetéhez illően, akkor azt a látszatot kelti, hogy üzlete nem hajt átlagos jövedelmet, és hitele ugyancsak csökken. És így a tőkés kénytelen értéktöbbletének egy bizonyos — egyes időszakok és körök szerint meghatározott — részét elfogyasztani. Ennek nagysága azonban sokkal rugalmasabb, mint a munkabéré.

Az értéktöbblet felhalmozásra kerülő részének azonban egyáltalán nincs más határa, mint az értéktöbblet össztömege, és a kapitalista rugalmas életmódja. Minél többet halmoznak fel, annál jobb. Maga a tőkés termelési mód szükségessé teszi a szüntelen tőkefelhalmozást. Láttuk, hogyan lesz a technika fejlődésével egyre nagyobb az a tőkeösszeg, amelyre egy bizonyos termelési ágban egy gyár berendezéséhez és üzemben tartásához szükség van, hogy a termékeket az átlagosan szükséges munkaráfordítással lehessen előállítani. Ha ma valamely termelési ágban mondjuk 20 000 márka az a legkisebb összeg, amit egy vállalatba be kell fektetni ahhoz, hogy versenyképes legyen, 20 év múlva ez a legkisebb összeg új munkamódszerek bevezetése, új, nagyobb gépek

alkalmazása stb. révén 50 000 márkára emelkedhet. Az a tőkés, aki eredetileg 20 000 márkával indította meg üzemét, s közben elmulasztotta kellő mennyiségű értéktöbblet felhalmozását, úgyhogy 20 év múltán 50 000 helyett csak 30 000 márkája van, valószínűleg versenyképtelen lesz, és tönkremegy. De a tőkésnek felhalmozásra késztetéséhez nincs is szükség erre az ösztönzésre. A modern termelési mód éppúgy kifejleszti a kapitalistában a törekvést a felhalmozás kedvéért történő felhalmozásra, mint az árutermelés egy korábbi fokán a kincsképzőben azt a vágyat, hogy aranyat és ezüstöt halmozzon fel, és zárjon el. A tőkefelhalmozás határa, akárcsak a kincsek felhalmozásáé — korlátlan. Bármennyije legyen is a tőkésnek, tovább hajhássza az egyre újabb értéktöbbletet, még akkor is, ha jövedelme már messze felülmúlja élvezőképességét; nem azért teszi ezt, hogy élvezeteit szaporítsa, hanem azért, hogy gyarapítsa a tőkéjét.

A klasszikus közgazdaságtan egyfelől a felhalmozásnak, másfelől a tőkésosztály fogyasztásának következményeit és okait egészen elfogulatlanul tárgyalta. A tőkefelhalmozással csak közgazdasági szempontból foglalkozott, nem erkölcsi szempontból, ami persze nagyon erkölcstelen volt.

Ekkor azonban a proletariátus kezdett ébredezni és bizonyos osztálytudatra szert tenni. A munkásmozgalom a huszas évek vége felé Angliában és Franciaországban egyaránt erélyesen adott jelt magáról. Most már nem arról volt szó, hogy a közgazdasági problémákat *vizsgálják*, hanem arról, hogy a tőkét *igazolják*. Bevezették az „etikát" a közgazdaságtanba, azon mód, ahogy sok kicsapongó öreg napjaira erénycsősszé válik. A tudás immár mellékes volt, az „érzés" lett a fődolog, és ennek az érzésnek a segítségével csakhamar felfedezték, hogy a tőkés csodálatra méltó hősiességről tesz tanúságot, amikor az értéktöbbletet, ahelyett hogy elfogyasztaná, önmegtartóztatóan *megvonja magától* és felhalmozza. Hogy ennek az új szentnek a munkások tisztelettel és hálával tartoztak, az magától értetődött, de ugyanúgy az is, hogy ez az új szent a legnagyobb önmegtartóztatás mellett sem élhetett pusztán hálából és tiszteletből. És így a jóllakott erény meg a fizetőképes erkölcs javára a közgazdászok kimondták, hogy meg nem fizetett munka felhalmozásáért az új szentnek erkölcsi joga van jutalomra: az oly közönségesen hangzó „profit" szót dicsfénnyel övezték, és elkeresztelték — *az önmegtartóztatás bérének.*

3. A MUNKÁS ÖNMEGTARTÓZTATÁSA ÉS A FELHALMOZÁS TERJEDELMÉT MEGHATÁROZÓ EGYÉB KÖRÜLMÉNYEK

Minél nagyobb a tőkés „önmegtartóztatása", annál nagyobb a felhalmozás terjedelme. Szerencséjére vannak más tényezők is, amelyek a felhalmozás terjedelmére meghatározó hatást gyakorolnak. Minden, ami az értéktöbblet tömegét növeli, egyben bővíti — egyébként változatlan körülmények között — a felhalmozás terjedelmét. Azokat az okokat, amelyek az értéktöbblet tömegére meghatározó hatással vannak, már ismerjük. Itt csak néhány olyat említünk meg, amelyek a most megismert újabb szempontok alapján újabb vizsgálódási lehetőséget nyújtanak. Ezek között az egyik legfontosabb a *munkás* önmegtartóztatása. Világos, hogy minél kisebb a munkás fizetése, annál nagyobb az értéktöbblet rátája, annál nagyobb — a tőkés változatlan fogyasztása esetén — az értéktöbblet felhalmozásra kerülő része. Minden, ami a munkaerő értékét csökkenti, vagy ami alkalmas arra, hogy a bért ezen érték alá szorítsa le, előmozdítja a tőkefelhalmozást. Innen ered a tőke szószólóinak a munkások „fényűzése" fölötti erkölcsi felháborodása; a munkások, úgymond, aláássák a „népjólétet", mert szivaroznak és sört isznak. Annak a pezsgőnek a meséje, amelyet 1872-ben Berlinben egy munkás állítólag elfogyasztott, mint a munkásosztály megszégyenítő megbélyegzése bejárta az egész kapitalista sajtót.

Csodálatra méltó találékonysággal hozott létre a tőkés világ számtalan olyan intézményt és módszert, amelyek — kezdve a Rumford-féle levesen a népkonyháig és a vegetariánizmusig — elősegítik a munkás önmegtartóztatását. Marx a „Tőké"-ben az ilyen intézmények néhány jellemző példáját sorolja fel. Azok figyelmét, akik e témával tüzetesebben akarnak foglalkozni, felhívjuk ezekre a fejtegetésekre.

A kapitalista számára igen kellemetlen az, hogy minden üzembővítés viszonylag nagy állandó tőkét igényel, s ráadásul ez olyan kiadás, amely a nagyipar gépi berendezésének tökéletesedése arányában egyre nő. Megmarad azonban számára az az édes vigasz, hogy mihelyt az üzemhez szükséges állandó tőke megvan, a termelést bizonyos határokon belül pótlólagos változó tőke révén bővíteni lehet, anélkül hogy egyidejűleg ugyanolyan arányban kellene növelnie az állandó tőkét. Ha egy gyáros jó üzleteket köt, és többet akar termeltetni, akkor ezt esetleg megteheti úgy is, hogy 2—3 órával tovább dolgoztat. Nem kell új gépeket beszereznie,

új gyárépületet építtetnie, csak nyersanyagból és segédanyagokból kell többet vásárolnia.

Vannak azonban olyan termelési ágak, amelyek nem vásárolnak nyersanyagot, mint például a bányák, illetve olyanok, amelyek csak kevés nyersanyagot előlegeznek, például a mezőgazdaság a vetőmagot és a trágyát. Ezek olyan termelési ágak, amelyek a nyersanyagot a földből veszik. Ezeknél gyakran elég egyszerűen a munkamennyiség növelése, hogy a termék tömege növekedjen. A terméktömeg e növekedése kizárólag a földnek és a munkának tudható be, de a tőke mindkettőt hatalmába kerítette, s lehetővé tette, hogy „felhalmozásának elemeit kiterjessze túl azokon a határokon, amelyeket saját nagysága — azoknak a már megtermelt termelési eszközöknek értéke és tömege, amelyekben a tőke létezik — látszólag von" [560. old.].

A tőke a földhöz és a munkáshoz hasonlóan a tudományt is birtokába vette. Bár a tudomány mint ilyen fejlesztésében semmi érdeme sincs, mégis egyedül a tőke ölébe hullik a tudomány előrehaladásának, a munkatermelékenység ebből fakadó emelkedésének minden gyümölcse. A tudomány előrehaladása ezzel előmozdítja a tőkefelhalmozást. A munka termelőerejének növekedésével csökken a munkaerő értéke, emelkedik az értéktöbblet rátája. A munka termelékenységének emelkedése azonban azt is lehetővé teszi a tőkés számára, hogy az értékükben csökkenő élelmiszerekből és élvezeti cikkekből nagyobb tömegű értéktöbblet igénybevétele nélkül nagyobb mennyiséget, vagy kevesebb költséggel a korábbinak megfelelő mennyiséget szerezzen be személyes fogyasztására, kényelmesebben éljen vagy takarékoskodás nélkül többet halmozzon fel; gyakran egyidejűleg mind a kettőt lehetővé teszi.

Minél nagyobb az alkalmazott tőke, annál termelékenyebb a munka, annál nagyobb az értéktöbbletnek nemcsak a rátája, hanem a tömege is, annál többet fogyaszthat, s egyben halmozhat is fel a kapitalista.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a tőke nem *rögzített*, hanem *nagyon rugalmas nagyság*, amely jelentős kiterjeszkedésre és összehúzódásra képes. Csak *egy része* a társadalmi gazdagságnak. Más részekből, nevezetesen a tőkésosztály s ugyanígy a munkásosztály fogyasztási alapjából származó hozzátoldásokkal növelhető, az ezen alapokba való átutalásokkal csökkenthető. Hatásfoka növekszik a munkaidő meghosszabbításával, a munka termelékenységének emelkedésével, a föld fokozott kizsákmányolásával. Itt egészen eltekintünk a forgalmi folyamat viszonyaitól, például a tőke

megtérülésének meggyorsulásától vagy meglassúbbodásától, eltekintünk a hitelrendszer viszonyaitól is, amelyek a tőke kiterjeszkedése és összehúzódása valamint mozgási tere szempontjából oly nagy jelentőségűek. Ezekkel itt még nem foglalkozhatunk. De már a termelési folyamat viszonyai is megmutatják nekünk a tőke rugalmasságát. A közgazdászok azonban a tőkét rögzített hatásfokú rögzített nagyságnak tekintik. Így az ő szemükben a változó tőke is rögzített nagyság — az úgynevezett *munkaalap*. „Ennyi meg ennyi tőke — mondják — jut a munkások fizetésére. Minél több a munkás, annál kisebb rész jut mindegyikre, minél kevesebb a munkás, annál nagyobb a részesedésük." A változó tőkét azokkal az élelmiszerekkel is egyenlőnek vették, amelyeket a munkások számára képvisel és azt mondták: „A valamely országban foglalkoztatott munkások száma és bérük nagysága a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyiségétől függ. Ha a bér túlságosan alacsony, vagy ha sok munkás nem talál foglalkozást, ez csupán annak a következménye, hogy a munkások száma gyorsabban növekszik, mint az élelmiszerek mennyisége. A *természet*, nem pedig a *termelési mód* az, amely a munkásosztály nyomorát okozza."

Ezeken a feltevéseken épült fel az úgynevezett *malthusianizmus* elmélete.

Ötödik fejezet

A TÚLNÉPESEDÉS

1. A „VASBÉRTÖRVÉNY"

A malthusiánusok tudvalevően azt hirdetik, hogy a munkások „könnyelmű szokásaik" következtében gyorsabban szaporodnak, mint amennyivel a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége, vagy pontosabban — a változó tőke növekedhet. Így történik, hogy túlnépesedés következik be, hogy több munkás ajánlkozik a tőkéseknek, mint amennyit foglalkoztatni tudnak, hogy a rendelkezésre álló élelmiszerekből nem futja valamennyi munkás számára, hogy tehát mindaddig, amíg a munkások szaporodását nem korlátozzák, a munkanélküliség, az éhség és az ezekből származó minden nyomorúság és bűn természetszerűen szükséges sorsa lesz legalább a munkásosztály egy részének.

Ezt hirdetik a malthusiánusok. Vizsgáljuk meg hát Marx nyomán, hogyan alakulnak a valóságban a tőke növekedése és a munkásosztály szaporodása közötti kölcsönös vonatkozások.

„A legfontosabb tényező ennél a vizsgálatnál — mondja Marx (a „Tőke" első és második kiadásában hiányzik ez a fejtegetés) — a tőke összetétele és azok a változások, amelyeken a felhalmozási folyamat során átmegy.

A tőke összetételét kettős értelemben kell venni. Az érték szempontjából az az arány határozza meg, amelyben a tőke állandó tőkére, vagyis a termelési eszközök értékére, és változó tőkére, vagyis a munkaerő értékére, a munkabérek összegére oszlik. Az anyag szempontjából, eszerint ahogyan az a termelési folyamatban funkcionál, minden tőke termelési eszközökre és eleven munkaerőre oszlik; ezt az összetételt az az arány határozza meg, amely egyrészt az alkalmazott termelési eszközök tömege, másrészt az alkalmazásukhoz szükséges munkamennyiség között van. Az elsőt a tőke *értékösszetételének*, a másodikat a tőke *technikai összetételének* nevezem. Kettőjük között szoros kölcsönös vonatkozás áll fenn. Hogy ezt kifejezzem, a tőke értékösszetételét, amennyiben azt tech-

nikai összetétele határozza meg, és amennyiben az annak változásait tükrözi, a tőke *szerves összetételének* nevezem. Ahol röviden a tőke összetételéről van szó, ott mindig szerves összetétele értendő" [567. old.].

Ez a különböző egyes tőkéknél különböző. A következőkben az ország társadalmi tőkéjének *átlagos* összetételét vesszük alapul.

Eme előzetes megjegyzések után lássunk hozzá a kérdés megvizsgálásához.

Mindenekelőtt vegyük szemügyre azt a legegyszerűbb esetet, amikor a felhalmozás úgy megy végbe, hogy a tőke összetételében *nincs változás*, vagyis amikor a termelőeszközök egy bizonyos mennyiségének mozgásba hozásához mindig ugyanazon tömegű munkaerőre van szükség. A szemléltetés kedvéért vegyünk egy 100 000 márkára rúgó tőkét, amely háromnegyed részben állandó, egynegyed részben változó tőkéből áll. Ha az értéktöbbletből 20 000 márkát csapnak hozzá az eredeti tőkéhez, akkor a pótlólagos tőke feltevésünk alapján ugyanazon arányban oszlik meg, mint az eredeti. Az össztőke most 90 000 márka állandó és 30 000 márka változó tőkéből tevődik össze; az utóbbi ugyanolyan arányban növekedett, mint az előbbi: 20 százalékkal. Az új pótlólagos tőke értékesüléséhez azonban új pótlólagos munkaerőre van szükség. A felhalmozandó 20 000 márka értéktöbblet a szóban forgó esetben csak akkor lehet tőkévé, ha a rendelkezésére álló bérmunkások száma 20 százalékkal növekszik.

Ha a bérmunkások a tőke változatlan összetétele mellett nem szaporodnak olyan gyorsan, mint maga a tőke, akkor a munkáskereslet gyorsabban nő, mint a munkáskínálat, és a bér emelkedik.

A malthusiánusok erre az esetre gondolnak, amikor „a szociális kérdés megoldására" a munkások szaporodásának korlátozását ajánlják. Ennél azonban figyelmen kívül hagyják, hogy a tőkeviszony, a tőkések és a bérmunkások közötti viszony, a bér emelkedésével nem szűnik meg. A tőke felhalmozása a tőkeviszonynak *bővített szinten* való újratermelését, a tőkének és az értéktöbbletnek, a meg nem fizetett munka tömegének növekedését jelenti az egyik oldalon, *a proletariátus szaporítását* a másik oldalon.

Még ha a tőke felhalmozása emeli is a munka árát, ez nem történhet a proletariátus egyidejű szaporítása nélkül, nem történhet a tőke uralmi területének kiterjesztése nélkül.

A bér azonban sohasem emelkedhet olyan magasra, hogy magát az értéktöbbletet veszélyeztetné. A munkaerő iránt megnyilvánuló keresletet a tőkés termelési mód idején a tőkének önértékesülési,

értéktöbblet-termelési szükséglete idézi elő. Ezért a tőke sohasem vásárolja meg a munkaerőt olyan áron, amely kizárja értéktöbblet termelését.

Ha a munkabér a tőkefelhalmozás következtében emelkedik, két eset lehetséges. Vagy nem zavarja a munka árának emelkedése a felhalmozás előrehaladását, amennyiben az értéktöbblet *rátájának* süllyedésével egyidejűleg az értéktöbblet *tömege* a felhalmozás következtében nőhet. „Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a meg nem fizetett munka csökkenése a tőke uralmának kiterjedését semmiképpen sem akadályozza. — Vagy pedig a felhalmozás . . . elernyed, mert a nyereség ösztökéje eltompul" [574. old.]. A felhalmozás csökken, ezzel azonban hovatovább eltűnik az az ok is, amelynek következtében a munkabér magasra emelkedett. Ennélfogva a munkabér süllyed mindaddig, amíg a tőke értékesülési szükségletének megfelelő színvonalat el nem érte. „A tőkés termelési folyamat mechanizmusa tehát önmaga küszöböli ki az akadályokat, amelyeket átmenetileg teremt" [574. old.].

Itt a megfizetett és meg nem fizetett munka sajátságos kölcsönhatásával van dolgunk. „Ha a munkásosztály által szolgáltatott és a tőkésosztály által felhalmozott meg nem fizetett munka mennyisége elég gyorsan nő ahhoz, hogy csak a megfizetett munka rendkívüli szaporulata révén változhasson tőkévé, akkor a bér emelkedik és, minden egyebet azonosnak véve, a meg nem fizetett munka aránylag csökken. Mihelyt azonban ez a csökkenés eléri azt a pontot, amelyen a tőkét tápláló többletmunkát nem kínálják többé normális mennyiségben, ellenhatás következik be: a jövedelemnek kisebb részét tőkésítik, a felhalmozás megbénul, és a bérek felfelé irányuló mozgása ellenlökést kap. A munka árának emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapját, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják" [575. old.].

A polgári közgazdászok a tőkefelhalmozás ingadozásaiban, amelyek a bért bizonyos határokon belül tartják, a kínálkozó bérmunkások számának ingadozásait látják. Ezek olyan csalódás áldozatai, mint azok az emberek, akik azt hiszik, hogy a Nap forog a Föld körül, amely mozdulatlanul áll*. A tőkefelhalmozás lassúb-

* Marx a következőket mondja: „Így fejeződik ki az ipari ciklus válság-szakaszában az áruárak általános esése a pénz viszonylagos értékének emelkedésében, és a virágzás szakaszában az áruárak

bodása azt a látszatot kelti, mintha a munkásnépesség gyorsabban szaporodna, mint egyébként, ha viszont a tőkefelhalmozás üteme meggyorsul, az a látszat keletkezik, mintha a munkásnépesség csökkenne vagy lassabban szaporodna, mint rendesen. Az úgynevezett „vasbértörvény", mint legtöbb olvasónk bizonyára tudja, azt a jelenséget, hogy a bér fel és alá hullámzik, de nem léphet túl bizonyos határokat, valóban azzal magyarázza, hogy a munkabér emelkedésével a munkásnépesség gyorsabban szaporodik, s a megnövekedett kínálat leszorítja a béreket, a munkabér süllyedése viszont a munkásosztály nagyobb nyomorát és halandóságát vonja maga után, miáltal a munkaerőkínálat csökken, és így a bérek ismét emelkednek.

Ez ellen a magyarázat ellen szól már egymagában az az egyszerű tény is, hogy a bérek, mint mindenki tudja, nem nemzedékről nemzedékre változnak, hanem sokkal rövidebb időközökben. Erre még visszatérünk.

2. AZ IPARI TARTALÉKSEREG

Eddig abból a feltevésből indultunk ki, hogy a felhalmozás a tőke összetételének változása nélkül megy végbe. Ilyen változások azonban a felhalmozás folyamán szükségszerűen bekövetkeznek.

A tőke *technikai* összetételét *a munka termelőerejében* bekövetkező minden változás érinti. Azoknak a termelőeszközöknek tömege, amelyeket a munkás egyébként változatlan körülmények között termékké alakít át, munkájának termelékenységével együtt növekszik. Nő a feldolgozott nyersanyag tömege, gyarapodnak a munkaeszközök, amelyeket alkalmaz stb. A munka termelékenységével tehát nő a termelőeszközök mennyisége az általuk bekebelezett munkaerőhöz viszonyítva, vagy ami ugyanaz, az alkalmazott munka mennyisége az általa mozgatott termelőeszközök tömegéhez viszonyítva csökken.

általános emelkedése a pénz viszonylagos értékének csökkenésében. Az úgynevezett currency-iskola ebből arra következtet, hogy magas árak esetén túlságosan kevés, alacsony árak esetén pedig túlságosan sok pénz van forgalomban. Tudatlanságában és a tények teljes félreismerésében méltó társakra talál azokban a közgazdászokban, akik a felhalmozásnak ezeket a jelenségeit arra magyarázzák, hogy az egyik esetben túl sok, a másik esetben túl kevés bérmunkás létezik" [574—575. old.].

A tőke *technikai összetételének* ez a megváltozása a tőke *érték-összetételében* tükröződik. Itt a *változó* tőkerész viszonylagos csökkenéseként és az *állandó* tőkerész viszonylagos növekedéseként jelenik meg. A tőke értékösszetételében bekövetkező változások azonban nem felelnek meg pontosan a technikai összetételében bekövetkező változásoknak, mert ugyanakkor, amikor a munka termelékenységének emelkedésével a felhasznált termelőeszközök *tömege növekszik*, egyben *értékük csökken*, bár kisebb mértékben, mint ahogy *tömegük* nő. Így például a múlt század elején a fonodákba befektetett tőkeérték mintegy felerészben volt állandó, felerészben változó tőke. A nyersanyagnak, munkaeszközöknek stb. *tömege*, amelyet egy fonómunkás ma ugyanolyan munkaráfordítással feldolgoz, sokszázszorosan múlja felül az akkorit; az állandó és a változó tőke *értékviszonya* azonban sokkal kisebb mértékben változott; az állandó és a változó tőke a fonodákban ma körülbelül úgy aránylik egymáshoz, mint hét az egyhez.

Mindenesetre a munka termelékenységének emelkedése a tőkés termelési mód mellett a változó tőke *viszonylagos* csökkenését jelenti.

A munka termelékenysége és a tőkefelhalmozás azonban a legszorosabb kölcsönös viszonyban van egymással.

Az árutermelésnek feltétele az, hogy a termelőeszközök egyesek magántulajdonában legyenek. A munka társadalmi termelőerejének fejlődése azonban nagyfokú kooperációt, nagy munkahelyiségeket, nagytömegű nyersanyagot és munkaeszközt stb. tesz szükségessé. Ilyen hatalmas arányú termelőeszközök birtoklása egyesek által az árutermelés uralma mellett csak akkor lehetséges, ha már elegendő mennyiségű egyéni tőke halmozódott fel. „Az árutermelés talaja a nagybani termelést csak tőkés formában hordozhatja" [579. old.]. A tőkefelhalmozás egy bizonyos foka tehát előfeltétele a munkatermelékenység egy bizonyos fokának. A munkatermelékenység fokozásának minden módszere azonban a tőkés termelési mód mellett a fokozott értéktöbblet-termelés módszerévé válik, s ezzel lehetővé teszi a felhalmozás fokozását. Ez a maga részéről a termelés bővülésére vezet, ami viszont a leghatalmasabb ösztönzője a munkatermelékenység újabb fokozásának. A tőkefelhalmozás és a munkatermelékenység tehát kölcsönösen előmozdítja az egyik és a másik egyre magasabb színvonalra emelkedését.

Az egyes tőkék felhalmozás útján történő növekedésének, azaz koncentrációjának hatását keresztezi régi tőkék egyidejű széthasa-

dása, például örökségfelosztás útján, továbbá új, önálló tőkék leválása. Ezzel a sok egyéni tőkére való szétforgácsolódással szemben azonban ellenhatást fejt ki *a már létrejött tőkék centralizációja, egyesülése,* ami főleg annak a következménye, hogy a kisebb tőkéket a nagy tőkék felszippantják. A centralizáció ugyanúgy a termelékenység emelkedését, a tőke technikai összetételének megváltozását vonja maga után, mint a felhalmozás. Másrészt a felhalmozás elősegíti a centralizációt és fordítva. Minél nagyobb tőkét halmoz fel valaki, annál könnyebben győzi le a konkurrenciaharcban, és annál könnyebben szippantja fel a kisebb tőkéket. Minél több kis tőkét szippantott fel valamely tőke, annál magasabb az általa végeztetett munka termelékenysége, annál nagyobb arányú a felhalmozás.

Óriási tőketömegeknek kevesek kezében való felgyülemlése nyomán azonban nemcsak a tőkés termelési módnak már alávetett iparágakban emelkedik a termelékenység. A nagy iparágakból elűzött kisebb tőkék egész sora szorul olyan iparágakba, amelyekben a kapitalista üzem még nem vetette meg szilárdan a lábát, amelyekben a kis tőke még versenyképes; ezáltal előkészíti a talajt ezeknek az iparágaknak a kapitalizmus uralmi területébe való bekebelezése számára.

Eszerint, mint látjuk, a tőkés termelési mód folytonos technikai forradalom állapotában van, amelynek következménye az állandó tőke szüntelenül előrehaladó növekedése, a változó tőke viszonylagos csökkenése.

S a változó tőke viszonylagos csökkenése hasonlíthatatlanul gyorsabban halad, mint a felhalmozás. A felhalmozás folyamán újonnan képződött tőke nagyságához viszonyítva egyre kevesebb pótlólagos munkást foglalkoztat. A felhalmozással egyidejűleg a *régi* tőke forradalmasodása is végbemegy. Ha egy gép elhasználódott, akkor — amennyiben időközben a technika előrehaladt — nem hasonlóval pótolják, hanem jobbal, amelynek alkalmazásával a munkás több terméket tud szolgáltatni, mint előbb. A régi tőke mindig termelékenyebb formában újratermelődik, ennek azonban az a következménye, hogy egyre több munkást bocsátanak el azok közül, akiket foglalkoztattak.

A centralizáció a régi tőke eme átalakulásának egyik leghatalmasabb emeltyűje.

Minél gyorsabb a centralizáció és a régi tőke technikai forradalma, annál gyorsabbnak kell lennie az új tőke felhalmozásának

ahhoz, hogy az alkalmazott munkások száma ne csökkenjen. De minél gyorsabb a felhalmozás, annál jobban előmozdítja a centralizációt és a technikai forradalmat.

A malthusiánusok dajkameséje szerint a „túlnépesség" onnan ered, hogy az élelmiszerek mennyisége (vagy pontosabban szólva: a változó tőke) *számtani arányban* növekszik, tehát úgy, mint 1 : 2 : 3 : 4 : 5 stb., ugyanakkor pedig a népességnek az a törekvése, hogy *mértani arányban* szaporodjon, tehát úgy, mint 1 : 2 : 4 : 8 : 16 stb. Ezért a népesség szaporodása mindig túlszárnyalja az élelmiszerek mennyiségének növekedését: ennek a természetes következménye bűn és nyomor.

Ami azonban a valóságban gyorsuló ütemben előrehalad, az a változó tőke *csökkenése*, az össztőke *növekedésével* egyidejűleg. A változó tőke, ha eredetileg $^1/_2$ része az össztőkének, fokozatosan annak $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$ stb. része lesz.

A változó tőkének „ez az össztőke növekedésével együtt gyorsuló, mégpedig az össztőke növekedésénél sebesebben gyorsuló viszonylagos csökkenése a másik oldalon, fordítva, úgy tűnik fel, mintha a munkásnépesség abszolút száma állandóan gyorsabban nőne, mint a változó tőke, vagyis a munkásnépesség foglalkoztatásának eszközei. Ellenkezőleg, a tőkés felhalmozás termel állandóan — mégpedig energiájával és terjedelmével arányosan — egy viszonylag, azaz *a tőke közepes értékesülési szükségleteihez viszonyítva fölös*, s ezért fölösleges vagy pótlólagos munkásnépességet" [584. old.].

A társadalmi össztőke összetételének változása nem megy végbe egyenletesen annak minden részében. Az egyik helyen a felhalmozás révén a tőke anélkül nő, hogy eleinte megváltoztatná az adott technikai alapot, s ezért növekedése arányában pótlólagos munkaerőt alkalmaz. A másik helyen megváltozik a tőke összetétele pusztán a régi tőke termelékenyebb formában való felújítása révén, anélkül hogy abszolút nagysága megnövekedne, s így a foglalkoztatott munkások száma viszonylag és abszolút csökken. E két szélsőséges eset között a felhalmozásnak, a centralizációnak és a tőke termelékenyebb formájú tőkévé való átalakulásának egymásrahatása által előidézett számtalan kombináció lehetséges, amelyek következménye minden esetben átmeneti túlnépesség termelése, akár közvetlen munkáselbocsátás formáját ölti ez, „akár azt a kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé hatékony formát, hogy a pótlólagos munkásnépesség nehezebben szívódik fel szokásos leve-

zető csatornáiba" [585. old.]. Így a tőke a munkásnépességet állandó fluktuációban tartja, hol magához vonzza, hol meg eltaszítja, s ez a fluktuáció annál erősebb, minél gyorsabb a tőke összetételének változása, minél magasabb a munka termelékenysége, minél nagyobb arányú a tőke felhalmozása.

Marx az angol összeírásokból számos iparágra vonatkozóan több adatot sorol fel a foglalkoztatott munkások számának viszonylagos és gyakran abszolút csökkenésével kapcsolatban. Újabb összeírásokból a következő két példát ragadjuk ki, amelyek szintén azt mutatják, hogy a foglalkoztatott munkások száma a termelés bővülésével egyidejűleg abszolút csökken.

Az egyik példa *az angol gyapotipar* 1861-től 1871-ig terjedő időszakára vonatkozik. A helyzet a következőképpen alakult:

Megnevezés	1861	1871
Gyárak száma	2 887	2 483
Orsók „	30 387 467	34 695 221
Gőzszövőszékek száma	399 992	440 676
Munkások „	456 646	450 087

Mint látjuk, a foglalkoztatott munkások számának csökkenésével egyidejűleg csökkent a gyárak száma, az orsók és a gépek száma pedig növekedett; ez a tőke centralizációjának és felhalmozódásának jele.

1895-től 1904-ig Angliában a gyapotfogyasztás 1550 millió fontról 1700 millió fontra növekedett, ugyanakkor azonban a pamutipari gyárakban foglalkoztatott munkások száma 539 000-ről 523 000-re csökkent.

Hasonló képet nyújtanak a német textilipar egyes ágai: a munkások száma erősen csökken, ez azonban a kisüzemekre korlátozódik. A nagyüzemek és munkásaik száma nő, tehát a tőke erős centralizációjával és felhalmozódásával egyidejűleg munkásokat bocsátanak el. Így például a Német Birodalom *selyemiparában* az üzemek és a munkások számának alakulása a következő képet mutatja:

Év	Kisüzem (5 munkásig)		Középüzem (6—50 munkásig)		Nagyüzem (50 munkásnál több)	
	Üzem	Munkás	Üzem	Munkás	Üzem	Munkás
1882	39 500	57 782	412	4 902	69	13 580
1895	16 527	20 484	192	3 469	140	32 129
1897	8 272	12 823	346	5 650	240	48 719
növekedés (+) v. csökkenés (—)	— 31 228	— 44 959	— 66	+ 748	+ 171	+ 35 139
Ugyanígy a vászoniparban:						
1882	71 915	91 039	404	5 226	73	7 543
1895	34 082	43 228	291	4 598	120	19 966
1907	14 275	18 949	265	5 214	180	28 177
növekedés (+) v. csökkenés (—)	— 57 640	— 72 090	— 139	— 12	+ 107	+ 20 634

A selyemszövödék és vászonszövödék munkásainak száma 25 év alatt összesen 60 540 fővel *csökkent*, de ez a csökkenés csupán a kisüzem hanyatlásának tudható be. Az említett két iparág kisüzemeinek száma ugyanis 88 868-cal, 80 százalékkal, munkásaik száma pedig 116 959 fővel csökkent. Ezzel szemben a nagyüzemek száma 142-ről 420-ra, majdnem *háromszorosára*, munkásaik száma pedig 21 123-ról 76 896-ra, tehát *több mint háromszorosára* növekedett.

Eddig abból a feltevésből indultunk ki, hogy a változó tőke növekedésének és csökkenésének pontosan megfelel az alkalmazott munkások számának növekedése, illetve csökkenése. Ez azonban nem mindig van így. Ha a gyáros változatlan munkaár mellett *meghosszabbítja a munkaidőt*, akkor több munkabért folyósít, a változó tőke megnövekszik, anélkül hogy több munkást kellene foglalkoztatnia, sőt a munkások száma egyidejűleg csökkenhet is.

Tegyük fel, hogy egy vállalkozó 1000 munkást foglalkoztat, a munkanap 10 óra, a napibér 2 márka. Pótlólagos tőkét akar üzemébe befektetni. Ezt megteheti olyanformán, hogy a gyártelepet kibővíti, új gépeket vásárol és több munkást alkalmaz. De a pótlólagos tőkét — amennyiben nem nyersanyag beszerzésére szolgál — olyanformán is alkalmazhatja, hogy meghosszabbítja a már foglalkoztatott munkások munkaidejét. Tegyük fel, hogy 5 órával hosszabbítja meg, s a munka ára változatlan marad. Ebben az esetben a napibér 3 márka, a változó tőke, egyébként változatlan körülmények között, 50 százalékkal emelkedik, anélkül hogy a munkások száma növekedett volna. Minden tőkésnek az az érdeke, hogy a több munkát inkább a munkaidő meghosszabbításával vagy a munka intenzitásának fokozásával érje el, mint a munkások számának növelésével, mivel az előbbi esetben annak az állandó tőkének az összege, amelyet be kell fektetnie, lassabban növekszik, mint az utóbbiban. És ez az érdek annál nagyobb, minél magasabb szinten folyik a termelés, tehát a tőke felhalmozódásával egyre erősebben érvényesül.

Ha például a munkás munkaeszköze egy ásó, amelynek ára 2 márka, akkor a vállalkozó alkalmasint nem nagyon fog ellene szegülni annak, hogy több munkát a munkások számának megfelelő növelésével érjen el. Más a helyzet, ha a munkás olyan gépi berendezéssel dolgozik, amely 100 000 márkába kerül.

A tőkefelhalmozással azonban nemcsak a tőkéseknek az a törekvése erősödik, hogy több munkát a munkások számának megfelelő növelése nélkül érjenek el, hanem egyben a munkásosztály e törekvéssel szembeni ellenállásának ereje is gyengül. A tőke felhalmozása következtében létrejött fölös munkástömeg versenye folytán csökken a foglalkoztatott munkások ellenállóereje. Ezek ilyenformán kénytelenek beleegyezni a túlmunkába, a túlmunka viszont tovább növeli a fölös munkásnépesség tömegét. Az egyik munkanélkülisége előidézi a másik túlmunkáját és fordítva.

Mint látjuk, a tőkefelhalmozásnak a maga kísérőjelenségeivel és következményeivel, amilyenek például a tőkék centralizációja, a régi tőke technikai átalakulása, a túlmunka stb., az a tendenciája, hogy a *foglalkoztatott* munkások számát az alkalmazott összes tőkéhez viszonyítva esetenként abszolút is *csökkenti*.

Ugyanakkor azonban olyan mértékben *növeli* a *kínálkozó*, a tőke rendelkezésére álló munkások számát, amely messze felülmúlja általában a népesség szaporodását.

A második részben láttuk, hogyan teszi lehetővé fejlődése folya-

mán a manufaktúra és még nagyobb mértékben a nagyipar tanulatlan munkások alkalmazását szakképzett munkások helyett. A munkás tanulóideje minimálisra csökken, a munkás hamarabb válik alkalmassá arra, hogy a tőke alkalmazza, újratermelésének ideje lerövidül. Ugyanakkor számos munkaágban a felnőtt férfimunkásokat nélkülözhetővé teszik a nők és a gyermekek. Ezzel a munkássereg nemcsak közvetlenül növekszik meg hatalmas mértékben. A fiatal lányok és az ifjak gazdasági önállósága, az a körülmény, hogy egymás mellett dolgoznak, valamint annak lehetősége, hogy a gyermekeket már zsenge korukban pénzkeresésre fogják — mindez elősegíti a korai házasságkötéseket, s ilyenformán nemkülönben lerövidíti a munkásosztály újratermelésének idejét.

A munkássereg felduzzadásának egy további oka kezd hatalmas erővel érvényesülni, mihelyt a tőkés termelési mód hatalmába keríti a *mezőgazdaságot*. Itt a termelékenység emelkedése a foglalkoztatott munkások számának már eleve nemcsak viszonylagos, hanem abszolút csökkenését idézi elő. Az angol mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1861-ben 2 210 449 volt, 1871-ben pedig 1 514 601, a csökkenés tehát majdnem 700 000 fő. Az ily módon „létszámfelettiekké" tett emberek az ipari kerületekbe vándorolnak, ha ugyan egészen ki nem vándorolnak, hogy más országban szaporítsák a tőkének kínálkozó munkások seregét.

Végül ne feledkezzünk meg a vasutak és a gőzhajók hatásáról, amelyek lehetővé teszik, hogy a tőke iparilag elmaradott vidékekről hozasson magának új munkástömegeket — íreket, lengyeleket, szlovákokat, olaszokat, kínaiakat stb.

Így a munkásnépesség rendkívül gyorsan növekszik, gyorsabban, mint a tőkének alkalmazásra kerülő munkaerőben mutatkozó szükséglete. Ennek következménye egy viszonylagos *túlnépesség*, amelyet, mint láttuk, a tőke felhalmozása hoz létre. A túlnépességet nem a munka *terméketlenségének* növekedése hozza létre, mint a polgári közgazdászok állítják, hanem *termelékenységének* fokozódása.

Az úgynevezett túlnépesség, az *ipari tartaléksereg* fennállása azonban nem hátráltatja a tőke fejlődését, hanem ellenkezőleg, egy bizonyos ponttól kezdve annak egyik feltétele.

A tőke, mint tudjuk, rugalmas nagyság. Minél tovább fejlődik a tőkés termelési mód, annál hevesebbek és annál nagyobb arányúak periodikus kitágulásai és összehúzódásai. Már a második részben rámutattunk arra, hogy a modern nagyipar sajátságos

körmozgást végez, s ez a ciklus 1873-ig körülbelül tízéves időközökben ismétlődött. Ez az üzletmenet közepes élénkségével kezdődik, amely gyorsan fokozódik, gazdasági fellendülés, a termelés hirtelen és óriási bővülése, lázas termelés következik be — majd kirobban a válság, az üzleti élet ellanyhul, míg a piacok megfelelően kitágulnak, és felszívják a termékfölöslegeket, mire javulás, megélénkülés következik, s nagyobb arányokban elölről kezdődik a régi játék.

Ez volt a helyzet, amikor Marx megírta a „Tőké"-t, amely 1867-ben jelent meg először. Ez volt a helyzet, amikor a „Tőke" második kiadásához megírta az utószót (1873 január 24-én), amelyben kijelentette, hogy az általános válság ismét közeledik*.

Mindannyian tudjuk, milyen gyorsan és pontosan teljesedett be ez a jóslat.

Ami azonban az 1873-ban kezdődött válságot illeti, úgy látszott, hogy a tőkés termelési mód ezzel a válsággal egy új szakaszba lépett. Addig a nagyipar termelékenysége oly gyorsan fejlődött, hogy időnként megelőzte a világpiac bővülését, most viszont úgy látszott, hogy a technika óriási előrehaladása és a tőkés termelés hatalmi területének példátlan arányú, egészen Oroszországig, Amerikáig, Kelet-Indiáig és Ausztráliáig való kiterjesztése következtében beköszöntött az az idő, amikor a világpiac már csak átmenetileg és kivételesen képes felvenni a világ iparának termékeit. A tízéves ciklus helyett, amelynek folyamán közepes élénkség, lázas termelés, válság, pangás és megélénkülés váltja fel egymást, 1873-tól kezdve az *üzletmenet krónikus fennakadásának, a gazdasági élet tartós pangásának* voltunk tanúi, s ezt csak 1889-ben szakította félbe az üzletmenet javulása, a spekulációs szellem rövid fellángolása, ami azonban mihamar ismét tovatűnt, s a gazdasági élet még

* Dr. Stegemann, akit már a második részben jellemeztünk, szörnyűködve jegyzi meg ezzel a kijelentéssel kapcsolatban: „*Marx nem riad vissza* (!) attól a kijelentéstől, hogy az általános válság ismét közeledik" *(Preussische Jahrbücher*, LVII. 227. old.). Marx a szóban forgó helyen „a *modern ipar* befutotta *periodikus ciklus* viszontagságairól" beszél, amelyeknek *csúcspontja* — az általános válság" [23. old.]. Világosabban már aligha lehet szólani. Ez azonban nem akadályozza a bölcs doktor urat abban, hogy az itt szóban forgó válságot — mint a *forradalmat* fogja fel. Hasonló — parlamentáris kifejezéssel élve — „tévedések", persze mindig a legborzalmasabb felfogás javára, szinte túlságosan is gyakran fordultak már elő olyan „tudósoknál", akik Marxot olvasták — vagy esetleg nem is olvasták — és idézték.

fokozottabb pangásának engedte át a helyét. Úgy látszott, hogy egyáltalán nem kerül többé sor jelentősebb „gazdasági fellendülésre".

Ez a feltevés azonban téves volt. 1895-től 1900-ig ismét a gazdasági fellendülés periódusa következett, olyan erős fellendülésé, amely sok optimistát arra az ellenkező feltevésre csábított, hogy a válságok ideje egyáltalán elmúlt, vagy legalábbis a válságok veszélye csökkenőben van.

Ez a feltevés már eleve tarthatatlan volt, mert a gazdasági fellendülésnek a tőkés termelési mód mellett szükségszerűen válsággal kell végződnie. Ez azután gyorsan be is következett.

Itt azonban ezzel kapcsolatban csak a tőke periodikus kitágulásairól és összehúzódásairól van szó, ez pedig a krónikus üzleti pangás folyamán ugyanúgy bekövetkezik, mint a válság és gazdasági virágzás tízéves ciklusai folyamán.

A tőke minden ilyen periodikus kitágulása nagyobb munkaerőszükségletet idéz elő. Mármost hogyan elégítik ki ezt a szükségletet? A munkabér emelkedik, s ez a közgazdászok elmélete szerint maga után vonja a lakosság szaporodását. Húsz év elteltével a munkásnépesség elég nagyszámú ahhoz, hogy a tőke kihasználhassa a konjunktúrát. Csakhogy a konjunktúra minden esetben csupán néhány évig, gyakran meg éppenséggel csupán néhány hónapig tart! A tőke szerencséjére azonban a helyzet a valóságban más, mint a „vasbértörvény" elmélete feltételezi. A tőkés termelési mód, mint láttuk, mesterségesen fölös munkásnépességet hoz létre. És ez az a *tartaléksereg*, amelyből a tőke minden pillanatban annyi pótlólagos munkást szerezhet, amennyi szükségleteinek éppen megfelel. A tartaléksereg nélkül a tőkés nagyipar sajátságos, lökésszerű fejlődése lehetetlen volna. Hol lenne a német ipar, ha a hetvenes évek elején, s ugyanígy a kilencvenes évek második felében nem talált volna annyi rendelkezésére álló „szabad" munkáskézre, egész munkásseregekre, amelyeket a vasútépítkezéseknél, új szénbányákban, vasolvasztóknál stb. alkalmazhatott? Ez a tartaléksereg azonban nemcsak a tőke hirtelen kitágulását teszi lehetővé, hanem egyben a bérekre is nyomást gyakorol, s mivel a legvirágzóbb üzletmenet idején is aligha veszik teljesen igénybe, azzal a következménnyel jár, hogy a bérek még a legnagyobb termelés idején sem haladhatnak meg egy bizonyos színvonalat.

Ami a népesség-létszám fel és alá hullámzásának látszik, az a valóságban csak a tőke periodikus kitágulásának és összehúzódá-

sának a tükörképe. Ha a malthusiánusok azt kívánják a munkásoktól, hogy szaporodásukat illetően a rendelkezésükre álló munka mennyiségéhez igazodjanak, ez semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy számukat hozzák összhangba a tőke mindenkori szükségleteivel.

A malthusianizmus a tőke annyira változó termelési szükségleteinek a meglevő termelőeszközök termelőerejével való összetévesztésén alapul. Ez az összetévesztés mindenkor képtelenség volt, de képtelensége a legutóbbi két évtizedben tűnt ki a legnyilvánvalóbban. Azóta az európai falvakban túlnépesség van az élelmiszer-bőség következtében, túlnépesség az amerikai, indiai meg ausztráliai hús- és gabonakonkurrencia következtében!

Bármily képtelenül hangozzék is, a malthusianizmus követelései csupán azt a helyzetet juttatják megfelelően kifejezésre, amelyben ma a munkás a tőkével szemben van. A munkás csupán a tőke tartozéka. A termelési folyamatban a termelőeszköz alkalmazza a munkást, nem pedig a munkás a termelőeszközt. De a munkás, mint láttuk, a munkán kívül is a tőkéhez tartozik. Amikor fogyaszt, amikor fenntartja magát és faját, ezt oly módon kell tennie, amely legjobban szolgálja a tőke érdekeit. A munkást leigázza saját terméke, amennyiben nemcsak munkaerejét állítja a maga szolgálatába, hanem emberi lényének minden megnyilatkozását.

Hatodik fejezet

A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD HAJNALA

Az előző fejezetekben láttuk, hogyan termeli a tőke mindegyre újra saját előfeltételeit. Világos azonban, hogy a tőke klasszikus formájában nem jöhetett létre, amíg ezek az előfeltételek bizonyos fokig ki nem alakultak. Arra a kérdésre, hogy milyen viszonyok hozták létre ezeket az előfeltételeket, még nem válaszoltunk. Amikor a pénz tőkévé való átváltozását vizsgáltuk, abból a feltevésből indultunk ki, hogy az egyik oldalon nagyobb pénzösszegek voltak magánszemélyek tulajdonában, míg a másik oldalon munkaerő mint áru kínálkozott a piacon. Azt azonban még nem tárgyaltuk, hogy milyen módon lett a munkaerőből áru, és hogy mi egyesítette ezeket a pénzösszegeket.

Erről kell még a leglényegesebbet elmondanunk.

A tőke felhalmozása a tőke előfeltételeinek megújítását jelenti. A tőke előfeltételeinek eredeti kialakulását, amely megelőzte a tőke fejlődését, Marx *az eredeti felhalmozásnak* nevezi.

A tőke eredetének kérdésére a polgári közgazdászok olyan választ adnak nekünk, amelyet mindig készen tartogatnak, amikor a valóságos viszonyokat nem ismerik vagy nem akarják ismerni, tudniillik *Robinzon-történettel* válaszolnak. Ennek kettős előnye van. Először is kitalálásához nincs szükség előismeretekre, másodszor pedig minden esetben úgy lehet megfogalmazni, hogy azt mondja, amit bizonyítani akarnak vele.

És azok a Robinzon-történetek, amelyek arra valók, hogy a tőke keletkezését megmagyarázzák, és a közkeletű jogi felfogással összhangba hozzák, a legsivárabb ily nemű mesék közé tartoznak. A gyermekkönyvek történeteitől csak abban különböznek, hogy unalmasabbak*.

* Hallgassuk meg például Roschert: „Képzeljünk el egy halásznépet, amely nem ismeri sem a magánföldbirtokot, sem a tőkét, amely mezítelenül, barlangokban tanyázik, s az apály után a parti pocsolyákban maradt és puszta kézzel fogott tengeri halakkal táp-

Minden ilyen történet azt a régi mesét eleveníti fel, amely szerint volt egyszer egy derék, szorgalmas és mértékletes munkás, akiből kapitalista lett, és voltak haszontalan korhelyek, akik mindenüket elmulatták, s akiknek büntetésül gyermekeikkel és gyermekeik gyermekeivel együtt mindörökkön örökké verejtékező arccal kell gürcölniök az egykori derék munkás és utódai számára.

Másképpen fest az eredeti felhalmozás, ha Európa történetét a XIV. századtól kezdve alaposan megvizsgáljuk. Ennek ugyanis két oldala van, s ezek között a liberális történetírás révén csak az egyik vált ismertté a nép körében.

Az ipari tőke nem jöhetett létre szabad munkások, tehát olyan munkások nélkül, akiket nem kötöttek a jobbágyság, a féljobbágyság vagy a céhek kötelékei. A tőkének arra volt szüksége, hogy a termelés megszabaduljon a feudalizmus bilincseitől, felszabaduljon a hűbérurak gyámsága alól. Ebből a szempontból a felfelé ívelő kapitalizmus harca — a kényszer és az előjogok ellen, a szabadságért és egyenlőségért vívott harc volt.

Ez az oldal az, amellyel a polgárság irodalmi képviselői a nép előtt újra meg újra előhozakodnak. Nem áll szándékunkban lebecsülni e harc jelentőségét, különösen most, amikor maga a burzsoázia kezdi megtagadni saját múltját. De a történelem e fényes és ragyogó oldalának kedvéért nem szabad megfeledkezni annak *másik oldaláról*, a proletariátusnak és magának a tőkének létrehozásáról. Ez az oldal még nincs teljesen megvilágítva. Marx azonban a „Tőké"-ben *egy* országot illetően alaposan elvégezte ezt a munkát. Ez az ország *Anglia*, a tőkés termelési mód anyaországa, az egyetlen olyan ország, amelyben az eredeti felhalmozás klasszikus formájában ment végbe. Egyes megjegyzéseket ezzel kapcsolatban „A filozófia nyomora" [magyar kiadás, Szikra 1952.] című műben is találunk, mégpedig a 2. fejezet 2. §-ában, a 136. oldalon.

Németországot illetően a megfelelő fejlődés sajnos csak hiányosan mutatható ki, mert akadályozta és megnyomorította a Kelet

---

lálkozik. Tegyük fel, hogy itt minden munkás egyenlő, s mindegyik 3 halat fog és fogyaszt el naponként. Mármost egy okos ember 100 napon keresztül 2 halra korlátozza a napi fogyasztását, s az ilyenformán gyűjtött 100 halnyi készletét arra használja fel, hogy 50 napon át teljes munkaerejét egy csónak és egy háló készítésére fordítja. E tőke segítségével ezentúl 30 halat fog naponként" („A közgazdaságtan alapvonásai". Stuttgart 1874. I. köt. 423. old. — németül). Végeredményben ilyen megbüdösödött halakról szól a tőke eredetével kapcsolatos minden mese.

felé vezető kereskedelmi utaknak a Földközi-tenger medencéjéből az Atlanti-óceán medencéjébe való áthelyeződése, majd a harmincéves háború és Németország évszázadokra szóló kiszorítása a világpiacról.

A legnagyobb akadály, amellyel a keletkezőben levő tőke találkozott, a városokban kialakult céhszervezet mellett, a községek, sőt hellyel-közzel nagyobb szövetkezetek közös földtulajdona volt. Amíg ez fennállott, addig nem voltak proletártömegek. A tőke szerencséjére a feudális nemesség felkarolta az ügyét. A keresztes-háborúktól kezdve egyre erőteljesebben fejlődött a kereskedelem és az árutermelés. Új szükségletek keletkeztek, s ezek kielégítése *árukat* igényelt, amelyeket a városi ipar vagy a városi kereskedő *pénzért* szállított. Csakhogy a feudális nemesség gazdagsága a függő parasztok dologi vagy személyi szolgáltatásain alapult. *Pénzt* a feudális nemesség ritkán látott. Igyekezett *elrabolni*, amit *megvásárolni* nem tudott. Az államhatalom azonban egyre erősödött. Az alsóbb nemesség hűbéres bandériumai a gazdag városok és a fejedelmek zsoldosaival találták magukat szemközt. Az útonállás lehetetlenné vált. A feudális nemesség arra törekedett, hogy minél több pénzt és jószágot sajtoljon ki a parasztokból. Ezáltal kétségbeesésbe kergették a parasztokat — lásd a paraszthábo rúkat —, anélkül hogy maguk számottevő előnyhöz jutottak volna. Így azután a nemesurak végül is lassan-lassan elhatározták, hogy az új élvezetek lehetőségének megszerzése céljából maguk is *árutermelők* lesznek, mint a városiak, s úgy jutnak pénzhez, hogy mezőgazdasági termékeket — gyapjút, gabonát stb. *eladásra* termelnek, s nem csupán *saját fogyasztásra*, mint addig.

Ez szükségessé tette, hogy kibővítsék saját mezőgazdasági üzemüket, amelynek vezetése felügyelők, jószágigazgatók vagy bérlők kezébe jutott. Ez a kibővítés azonban csak a *parasztság* rovására volt lehetséges. A jobbágyokká változtatott parasztokat most már *ki lehetett telepíteni*, azaz el lehetett űzni otthonukból, s birtokukat a földesúr gazdaságához lehetett csatolni. A nemesurak felsőbbsége alá tartozó falvak közös tulajdonát az egyes nemesek magántulajdonává változtatták, s ezzel gazdaságilag tönkretették a parasztot.

Különösen keresett mezőgazdasági árucikk volt a *gyapjú*, amelyre a városi textiliparnak volt szüksége. A gyapjútermelés kiterjesztése azonban a szántóföldek juhlegelővé változtatását és nagyszámú parasztnak a birtokáról való elűzését jelentette hol törvényes, hol meg törvénytelen eszközökkel, gazdasági vagy közvetlenül fizikai kényszer útján.

Amilyen mértékben a városi textilipar fejlődött, ugyanolyan mértékben növekedett az elűzött és nincstelenné tett parasztok száma.

Ehhez járult az, hogy a nemesség feloszlatta nagyszámú kíséretét, amely az új viszonyok között többé nem hatalmi eszközt jelentett számára, hanem csupán pénzügyi gyengeségének egyik oka volt. Végül a tőke javára vált a reformáció is, amely nemcsak a kolostorok lakóit vetette a proletárok soraiba, hanem az egyházi javakat is üzérkedőknek szolgáltatta ki, akik elűzték a régi örökbérlőket.

Ilyen eszközökkel választották el a földműves népesség nagy részét a földtől, termelőeszközeitől, s ezzel létrehozták azt a mesterséges „túlnépességet", a nincstelen proletároknak azt a seregét, amely kénytelen napról napra eladni a tőkének szükséges munkaerejét.

A *feudális urak* voltak azok, akik ily módon egyengették a talajt a tőke számára, akik a mezőgazdasági és a városi tőkének a proletárokat szállították, s ugyanakkor szabaddá tették az utat a nagyarányú mezőgazdasági árutermelés, a tőkés mezőgazdaság előtt. A tőkés jelleg, amelyet a mezőgazdaság a nagybirtokon azóta öltött, a hozzátapadó jobbágyság és féljobbágyság révén nem *veszett el*, hanem csak *eltorzult*.

Annál komikusabb, ha a nagybirtokosok most olyan osztálynak igyekeznek feltüntetni magukat, amely *a dolgok természeténél fogva* arra hivatott, hogy megvédje a munkásokat a tőkével szemben, helyreállítsa közöttük az összhangot.

A parasztság sok helyütt végbement kisajátítása a XV. és a XVI. század folyamán Nyugat-Európában a csavargók nagy elszaporodását vonta maga után. Ez azzal fenyegetett, hogy veszélybe sodorja az egész társadalmat, s védekezésül a legkegyetlenebb büntetésekkel sújtották őket. A csavargókat megkorbácsolták, bélyeget sütöttek rájuk, levágták a fülüket, sőt sokat halálra is ítéltek.

Mialatt azonban több munkás vált szabaddá a tőke számára, mint amennyit az egyáltalán alkalmazhatott, ugyanakkor a használható munkások számának növekedése elmaradt a tőke szükségletei mögött. Amíg a tőkés termelési mód még *manufaktúra*-időszakában volt, függött a munkásoktól, akik részműveleteikben bizonyos ügyességre tettek szert. Gyakran évekre volt szükség ahhoz, hogy egy ilyen munkás a kellő ügyességet megszerezze. Emellett a tőke változó része akkoriban még nagy túlsúlyban is

volt az állandó tőkerésszel szemben. Ezért a bérmunka iránt megnyilvánuló kereslet a tőke minden felhalmozásával gyorsan nőtt, s ezt csak lassan követte nyomon a használható bérmunka kínálata. Amellett azonban, hogy az ügyes munkás aránylag ritka, és nagyon keresett volt, még elevenen éltek a munkásokban a kézművesség hagyományai, amelyek szerint a mesterlegény társadalmilag közel állt a mesterhez, és remélhette, hogy maga is mesterré lesz. A bérmunkások öntudatosak, dacosak és engedetlenek voltak, nem tudtak, s nem is akartak beletörődni a kapitalista ipar fegyelmébe és örökös egyhangúságába. „Magasabb hatalomnak" kellett közbelépni, hogy a tőke engedelmes munkásokhoz jusson.

Ahogy a csavargók ellen a tulajdon védelmében, ahogy a közös tulajdon magántulajdonná változtatásának előmozdítása érdekében (amit Marx Anglia viszonylatában részletesen kimutat), úgy lépett közbe most is az *államhatalom*, amikor arról volt szó, hogy a munkásokat hozzá kell szoktatni a kapitalista fegyelemhez. Szigorú rendeletekkel állapították meg a maximális munkabért, hosszabbították meg a munkanapot, és tiltották el a munkásegyesületeket.

Hogy mindez mennyire megfelelt az akkor „szabadságért" viaskodó polgárságnak, azt megmutatta akkor, amikor a francia forradalomban meghódította a politikai hatalmat. Akkoriban elkeseredett harcot indított a közös földtulajdonnak Franciaországban még fellelhető maradványai ellen, és szigorúan eltiltotta a munkásegyesületeket.

A proletariátussal együtt azonban a belső piac is kialakult a tőke számára. Azelőtt minden parasztcsalád maga termelte mindazt, amire szüksége volt, az élelmiszereket és a háziipari termékeket. Most ez megváltozott. Az élelmiszereket a közös tulajdonból és egyes parasztbirtokokból kialakított nagybirtokokon most már *áruként* termelték, és az ipari kerületekben találtak piacra. A tőkés ipar — ebben a korban a manufaktúra — termékeit az ipar meg a nagybirtokok bérmunkásai, illetve a parasztok között értékesítették. A parasztok földje gyakran túlságosan kevés volt ahhoz, hogy el tudja őket tartani, s a földművelés mellékfoglalkozássá vált számukra, a saját szükséglet kielégítése céljából űzött háziipar háttérbe szorult, és olyan háziiparnak engedte át a helyét, amely árukat termel a kapitalista, a kereskedő részére. Ez a tőkés kizsákmányolás egyik legvisszataszítóbb és leghasznothajtóbb formája volt.

Láttuk, hogyan jött létre a proletariátus és a mesterséges túl-

népesség, melyek lehetővé tették a tőkés termelési mód fejlődését, amely viszont állandóan növekvő mértékben termeli újra a proletariátust és a viszonylagos túlnépességet.

Honnan eredtek azonban azok a kevés kézben levő nagy gazdagságok, amelyek további előfeltételei voltak a tőkés termelési módnak?

A középkor az ókortól a tőke két formáját vette át: az uzsoratőkét és a kereskedői tőkét. A keresztes háborúk óta a Kelettel fenntartott kereskedelmi kapcsolatok hatalmas mértékben kiszélesedtek, s ezzel a kereskedői tőke és ennek kevés kézben való centralizációja is óriási mértékben megnövekedett. Itt ezzel kapcsolatban csak az augsburgi Fuggerekre, a XV. és XVI. század e német Rothschildjaira emlékeztetünk.

Az uzsora és a kereskedelem azonban nem az egyetlen olyan forrás volt, amelyből a XV. század óta egyre fokozottabb mértékben ipari tőkévé átváltozó pénzösszegek eredtek. Marx a „Tőké"-ben ezeknek a pénzösszegeknek többi forrását is ismertette. A részleteket illetően utalunk ezekre a fejtegetésekre, amelyek méltó befejezését jelentik az „eredeti felhalmozást" tárgyaló nagyszerű történeti leírásnak. Itt csak a felhalmozás különböző módszereinek rövid összefoglalását adjuk Marx tömör szavaival:

„*Amerika* arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, *Kelet-India* kezdődő meghódítása és kifosztása, *Afrika* átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Nyomukban jár az európai nemzetek *kereskedelmi háborúja*, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföld Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia jakobinusellenes háborújában, még tovább folyik a Kína elleni ópiumháborúkban stb.

Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, különösen Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egybefoglalják e mozzanatokat a gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják *az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot*, hogy a hűbéri

termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. *Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes.* Maga is gazdasági potencia" [694—695. old.].

Az idézett rész utolsó előtti mondatát nagyon gyakran idézték, de legtöbbnyire összefüggéséből kiragadva. Aki az előző szövegrész összefüggésében alaposan fontolóra veszi, tudja, hogyan kell értelmeznie. A tőkés termelési mód világrajövetelénél bábáskodó hatalmak közé kell sorolni „az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot" is, persze nem az osztályellentétek fölött a felhőkön trónoló „állam mint olyan" hatalmát, hanem az olyan államét, amely egy erőteljesen felfelé törő osztály eszköze.

Egyrészt a lakosság, nevezetesen a parasztság, fokozódó proletarizálódása és a belső piac kialakulása, másrészt nagy vagyonok felhalmozódása és centralizációja, s ezzel egyidejűleg, nevezetesen a kereskedelmi háborúk és a gyarmati politika következtében a külső piac kialakulása — ezek voltak azok a feltételek, amelyek a XV. századtól kezdve Nyugat-Európában összetalálkoztak, az egész termelést mindinkább árutermeléssé és az egyszerű árutermelést mindinkább tőkés termeléssé változtatták. A parasztok és kézművesek szétforgácsolt kisüzemeit ettől kezdve mindinkább tönkretették és kiszorították, hogy helyet csináljanak a tőkés nagyüzemeknek.

A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD MEGSZŰNÉSE

Végére értünk a tőkés termelési mód ismertetésének, amelyet Marx Károly nyomán kíséreltünk meg.

Láttuk, hogy az *ősi termelési mód* társadalmi, tervszerűen szervezett munkán alapul, s feltétele a termelőeszközök és a termékek *társadalmi tulajdona*. Mindenesetre a termékek elosztásra kerülnek, s ezáltal egyéni tulajdonná válnak, de csak annyiban, amennyiben az egyesek számára *használati tárgyak*. A termékek, mint a társadalmi munka közvetlen gyümölcsei, először társadalmi tulajdont alkotnak.

Ezt a termelési módot az egymástól függetlenül dolgozó magánmunkások *egyszerű árutermelése* szorítja ki; mindegyik magánmunkás saját termelőeszközeivel állít elő termékeket, amelyek azután természetesen a magántulajdonát is képezik.

Az egyszerű árutermelésből azonban kifejlődik a *tőkés árutermelés*, az egymástól függetlenül termelő egyes munkások helyét nagy, koncentrált ipari üzemek foglalják el, amelyek függetlenek egymástól, és árukat termelnek, ugyanakkor azonban tervszerű, társadalmi termelésre vannak berendezve. Mivel ezek a nagy tőkés üzemek árutermelőkként állanak egymással szemben, kölcsönös érintkezésükben az árucsere, s egyben az egyszerű árutermelés tulajdonjoga, a termelőeszközök és a termékek magántulajdona marad érvényben.

Ezzel azonban a magántulajdon visszájára fordult.

Az egyszerű árutermelés mellett a magántulajdon a munka következménye, gyümölcse volt. A munkás tulajdonosa volt termelőeszközeinek és termékeinek. A tőkés termelés széttépi a munka és a tulajdon közötti összefüggést. A munkás nem tulajdonosa többé termékének. Ellenkezőleg, a termelőeszközök és a termékek nem-munkások tulajdonában vannak. A termelésnek tőkés alapon való társadalmivá változtatása a nem-munkásokat egyre inkább minden gazdagság tulajdonosaivá, a munkásokat mindinkább nincstelenekké változtatja.

Ezzel az uralkodó termelési mód és az uralkodó elsajátítási mód közötti ellentmondás még nincs kimerítve.

Láttuk, milyen egyszerű és áttekinthető volt az őskommunizmus idején a termelés, mennyire a maga akaratának és szükségleteinek megfelelően irányította azt a társadalom.

Az árutermelés rendszerében a társadalmi termelési feltételek olyan hatalommá válnak, amely az egyes termelő fölébe kerekedik. A termelő e hatalom akaratnélküli rabszolgája lesz, s helyzete annál is siralmasabb, mert az új urak nem írják elő számára, hogy mit tegyen, nem közlik vele szükségleteiket, hanem rábízzák, hogy azokat kitalálja. A termelés most olyan törvényeknek van alávetve, amelyek függetlenek a termelőktől, sőt gyakran — akárcsak a természeti törvények — akaratuk ellenére, rendellenes állapotok, például áresés, drágulás stb. periodikus bekövetkezése útján érvényesülnek. Mindamellett ezek a rendellenességek — amennyiben okaik társadalmi jellegűek — az egyszerű árutermelés idején, a magánmunkások birtokában levő szétforgácsolt üzemek alacsony termelékenységének megfelelően, elenyészőek és szűk területre korlátozódnak.

Ámde a munka termelékenységét óriási mértékben fokozza a tőkés termelési mód, amennyiben felszabadítja és hatalmas arányú kibontakozáshoz segíti mindazokat a termelőerőket, amelyek a tudomány által leigázott természeti erőket a maga szolgálatába állító szervezett társadalmi munkában rejlenek. Ennek következtében azok a periodikusan bekövetkező rendellenes állapotok, amelyek révén az árutermelés törvényei érvényesülnek, s amelyek korábban csupán átmeneti, könnyen elviselhető, s gyakran el is hárítható helyi bajokat idéztek elő, most periodikus katasztrófákká válnak, amelyek évekig eltartanak, egész országokat és földrészeket sújtanak, s a legrettenetesebb pusztításokat viszik végbe. Ezek az időszakonként ismétlődő katasztrófák terjedelmüket és erejüket tekintve a tőkés termelési móddal együtt nőnek, s most krónikus sorvadást látszanak előidézni.

És még valami: az őskommunizmusban,. ahol a társadalmi munka terméke a társadalomé, és a társadalmi szükségleteknek megfelelően a társadalom osztja el az egyének között, a munka termelékenységének emelkedésével együtt nő mindenkinek a részesedése.

Az árutermelés uralma alatt a munka termelékenységével együtt nő a meghatározott értéknagyságnak megfelelő használati értékek tömege. Az egyszerű árutermelés idején a munkás munkájá-

nak terméke rendszerint magának a munkásnak jut. Egészen vagy részben maga fogyaszthatja el. Ebben az esetben a rendelkezésére álló használati tárgyak mennyisége nyilvánvalóan ugyanolyan mértékben növekszik, mint munkájának gyümölcsözősége. Munkájának termékét azonban egészen vagy részben el is cserélheti. Mindenesetre az egyszerű árutermelés idején a terméknek csak kis része változik át áruvá.

A munkás egy bizonyos munka kicserélésre kerülő termékéért annál több használati értéket kap, minél nagyobb általában a munka termelékenysége. A munka gyümölcsözőségének növekedése itt is csorbítatlanul a munkás javára válik.

A tőkés árutermelés idején maga a munkaerő is áru, amelynek értéke, mint minden árué, a munka termelékenységének emelkedése arányában csökken. Tehát minél magasabb a munka termelékenysége, viszonylag annál kevésbé részesedik ennek előnyeiből a munkás munkaerejének ára formájában. Minél jobban eluralkodik azonban a tőkés termelési mód, a népnek annál nagyobb tömege áll bérmunkásokból, tehát annál fokozottabb mértékben van kisemmizve munkája fokozott termelékenységének gyümölcseiből.

Mindezek az ellentmondások elkerülhetetlen szükségszerűséggel összeütközéseket idéznek elő a tőkésosztály és a munkások között, olyan összeütközéseket, amelyek a munkásokat osztálytudatra ébresztik, politikai tevékenységre késztetik, és valamennyi tőkés országban munkáspártok létrehozására vezetnek. A felsorolt körülmények azonban egyszersmind a legkülönfélébb bajokat idézik fel, mégpedig nemcsak olyanokat, amelyek csupán a munkásosztályt sújtják, hanem olyanokat is, amelyek a jelenlegi állapotokat a bérmunkások osztályán kívül is egyre szélesebb körök szemében tüntetik fel elviselhetetleneknek.

Így kényszerít minden körülmény a tőkés termelési módban rejlő ellentmondás — a munka társadalmi jellege s a termelőeszközök és a termékek hagyományos elsajátítási formája közötti ellentmondás — megoldására.

Csak két út van, amelyen haladva a megoldás lehetségesnek látszik. Mind a kettőnek az a lényege, hogy a termelési módot és az elsajátítási módot összhangba kell hozni egymással. Az egyik út a munka társadalmi jellegének megszüntetése, az egyszerű árutermeléshez való visszatérés, a nagyüzemnek kézművességgel és kisparaszti mezőgazdálkodással való felcserélése felé vezet. A másik út — nem a termelésnek az elsajátítási módhoz, hanem az elsajá-

títási módnak a termeléshez való hozzáidomítása révén — a termelőeszközök és termékek társadalmi tulajdona felé vezet.

Manapság sokan próbálkoznak meg azzal, hogy a fejlődés menetét az előbbi útra tereljék. Ezek abból a téves felfogásból indulnak ki, hogy a termelési módot jogi előírásokkal tetszés szerint lehet alakítani. A vulgáris polgári közgazdaságtan, a tőke szószólója, ahol nem züllött le teljesen, elítéli ezeket a próbálkozásokat.

Maga a vulgáris polgári közgazdaságtan azonban hasonló játékkal próbálkozik. Abban a törekvésében, hogy az uralkodó termelési módot az uralkodó elsajátítási móddal összhangban levőnek tüntesse fel, közgazdaságtani fejtegetéseiben eltekint a modern termelési mód sajátságos és lényeges tulajdonságaitól, s ezt a termelési módot egyszerű árutermelésnek próbálja feltüntetni. Olvassuk csak el a vulgáris közgazdászok legelterjedtebb munkáit. Ezek szerint az árukat még ma is úgy cserélik, mint valamikor a barbároknál, az erdővel és tengerrel szabadon rendelkező vadászok, illetve halászok — bérmunkások, az íj, a nyíl, a csónak és a háló — tőke*.

---

* Azok az illúziók, amelyeket ezek az urak igyekeznek kelteni, szertefoszlanak a *gyarmatokon*, azaz szűzfölddel rendelkező olyan területeken, amelyeket bevándorlók révén telepítenek be. Itt azt látjuk, hogy a munkaszerződés teljesen szabad, a munkás tulajdonosa termékének, tehát munkája hozamának, általában olyan viszonyokat látunk, amelyeket közgazdászaink a tőkés termelési mód viszonyainak minősítenek: mégis, e viszonyok közepette a tőke különösképpen nem tőke többé! Az ilyen gyarmatokon még bőségesen van szabad föld, s ez mindenki számára hozzáférhető. Rendszerint minden munkás önállóan termelhet, nem kényszerül rá, hogy munkaerejét eladja. Ennélfogva mindenki inkább önmagának dolgozik, mint másoknak. Ezzel a pénz, az élelmiszerek, a gépek, és más termelőeszközök nem szerepelnek többé tőkeként. Nem értékesülnek.

Ezért ugyanazok a közgazdászok, akik a tőkés országokban oly nagy hévvel szavalnak a tulajdon szentségéről és a munkaszerződés szabadságáról, a fiatal gyarmatokon a tőke ottani gyarapodása érdekében azt követelik, hogy a munkásokat zárják ki a földtulajdonból, s államilag vagy a korábban érkezett munkások költségén mozdítsák elő a bevándorlásukat, más szóval azt követelik, hogy a munkásokat erőszakos úton válasszák el a termelőeszközöktől és a létfenntartási eszközöktől, s mesterségesen fölös munkásnépességet hozzanak létre, amely a valóságban nem szabad, hanem kénytelen eladni a munkaerejét. És ahol olyan engedelmes munkásosztályra akadnak — különösen, ha valamely elmaradott fajról van szó —, amellyel mindent

Az ilyenfajta közgazdászok mesterkedéseiről Marx a „Tőké"-ben alaposan lerántotta a leplet. Munkája azonban több, mint a vulgáris közgazdaságtan egész sekélyességének és hazug voltának leleplezése.

Marxot szeretik annak a szellemnek nevezni, aki mindig tagad, aki csak kritikailag rombolni tudott, de nem volt képes pozitív alkotásra. De már a tőke termelési folyamatának Marxtól származó, s ebben a könyvben vázlatosan ismertetett elemzése is azt bizonyítja, hogy valóban új gazdasági és történelmi rendszert alkotott. Elődeinek bírálata ennek csak alátámasztására szolgál.

A régit nem küzdheti le az, aki maga nem képvisel annak fölébe emelkedő, magasabbrendű álláspontot. Nem bírálhat az, aki maga nem jutott magasabbrendű felismerés birtokába. Nem rombolhat le valamely tudományos rendszert az, aki maga nem épített fel mögötte egy másikat, amely nagyszerűbb, átfogóbb.

Marx volt az első, aki az áru fétisjellegét feltárta, aki a tőkét nem dolognak tekintette, hanem felismerte, hogy a tőke *személyek közötti, dolgok által közvetített társadalmi viszony* és *történelmi kategória*. Ő volt az első, aki a tőke mozgásának és fejlődésének törvényeit kifürkészte. És ő volt az első, aki a mostani szociális mozgalom céljait, mint elkerülhetetlenül szükséges következményeket az eddigi történelmi fejlődésből vezette le, s nem kénye-kedve szerint a fejében konstruálta meg, holmi „örök igazságosság" követelményeiként.

Annak az álláspontnak magaslatáról, amelyre Marx minket felemel, nemcsak azt ismerjük fel, hogy a vulgáris közgazdászoknak a jelenlegi állapotok patriarchálisan egyszerű állapotokként feltüntetésére irányuló kísérletei ugyanúgy hiábavalók, mint az ezek ilyenekké való visszafejlesztésére irányuló kísérletek. Egyszersmind felismerjük azt az egyetlen utat is, amelyét a társadalom továbbfejlődése követhet. Ez az út megköveteli, hogy az elsajátítási formát hozzáidomítsák a termelési módhoz, a társadalom birtokába vegye a termelőeszközöket, s teljesen és kertelés nélkül megvalósítsák a termelés átalakítását egyéni termelésből társadalmi ter-

---

meg lehet tenni, ott a leplezetlen kényszermunkát, a rabszolgaságot hirdetik.

„Ugyanaz az érdek, amely a tőke tényérnyalóját, a közgazdászt, az anyaországban arra készteti, hogy a tőkés termelési módot elméletileg saját ellentétének nyilvánítsa, ugyanaz az érdek itt arra ösztönzi, »to make a clear breast of it« [hogy tiszta vizet öntsön a pohárba] és nyíltan hirdesse a két termelési mód ellentétét" [707. old.].

meléssé, amit a tőke csak félig vitt véghez. Ezzel azonban új kor köszönt az emberiségre.

Az anarchikus árutermelés helyébe a társadalmi termelésnek tervszerűen tudatos szervezete lép. A termék uralma a termelő fölött véget ér. Az ember, aki mindinkább ura lett a természeti erőknek, ezzel egyszersmind a társadalmi fejlődés ura is lesz. „Csak ettől kezdve fogják majd az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket — mondja Engels —, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomólag, s állandóan növekvő mértékben, az általuk elérni kívánt hatásaik is. *Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.*"

TARTALOM

Előszó az első kiadáshoz 3
Előszó a negyedik kiadáshoz 8
Előszó a nyolcadik kiadáshoz 9

ELSŐ RÉSZ

ÁRU, PÉNZ, TŐKE

Első fejezet. AZ ÁRU 15
1. Az árutermelés jellege 15
2. Az érték 23
3. A csereérték 31
4. Az árucsere 35

Második fejezet. A PÉNZ 38
1. Az ár 38
2. Eladás és vétel 42
3. A pénz forgása 44
4. Az érme. A papírpénz 46
5. A pénz további funkciói 47

Harmadik fejezet. A PÉNZ ÁTALAKULÁSA TŐKÉVÉ 52
1. Mi a tőke? 52
2. Az értéktöbblet forrása 55
3. A munkaerő mint áru 58

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÉRTÉKTÖBBLET

Első fejezet. A TERMELÉSI FOLYAMAT 65

Második fejezet. A TŐKE VISELKEDÉSE AZ ÉRTÉKKÉPZÉS SORÁN 71

Harmadik fejezet. A MUNKAERŐ KIZSÁKMÁNYOLÁSÁNAK FOKA 75
Negyedik fejezet. ÉRTÉKTÖBBLET ÉS PROFIT 79
Ötödik fejezet. A MUNKANAP 93
Hatodik fejezet. A „KISMESTER" ÉRTÉKTÖBBLETE ÉS A TŐKÉS ÉRTÉKTÖBBLETE 104
Hetedik fejezet. A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET 107
Nyolcadik fejezet. A KOOPERÁCIÓ 111
Kilencedik fejezet. A MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A MANUFAKTÚRA 117
1. A manufaktúra kettős eredete. A manufaktúra elemei: a részmunkás és szerszáma 117
2. A manufaktúra két alapformája 119
Tizedik fejezet. A GÉPI BERENDEZÉS ÉS A NAGYIPAR ... 124
1. A gépi berendezés fejlődése 124
2. A gépi berendezés által a terméknek átadott érték ... 129
3. A gépi üzem legközvetlenebb kihatásai a munkásra .. 131
4. A gép mint a munkás „nevelője" 138
5. A gép és a munkapiac 142
6. A gép mint forradalmi tényező 147

HARMADIK RÉSZ

A MUNKABÉR ÉS A TŐKEJÖVEDELEM

Első fejezet. A MUNKABÉR 157
1. A munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásai 157
2. A munkaerő árának átváltozása munkabérré 160
3. Az időbér 162
4. A darabbér 165
5. A munkabérek nemzeti különbözősége 167
Második fejezet. A TŐKEJÖVEDELEM 170
Harmadik fejezet. AZ EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS 173
Negyedik fejezet. AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZTATÁSA TŐKÉVÉ 177
1. Hogyan lesz értéktöbbletből tőke? 177
2. A tőkés önmegtartóztatása 179
3. A munkás önmegtartóztatása és a felhalmozás terjedelmét meghatározó egyéb körülmények 182

Ötödik fejezet. A TÚLNÉPESEDÉS 185
1. A „vasbértörvény" 185
2. Az ipari tartaléksereg 188
Hatodik fejezet. A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD HAJNALA... 199
Hetedik fejezet. A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD MEGSZŰNÉSE 206

A címlapot tervezte: Erdélyi János

A könyv szedését 1957. II. 12-én kezdték meg. Megjelent IV. 10-én, 3500 példányban. Tartalmaz 12,6 szerk. ívet. Terjedelem 13¹/₄ (A/5) ív.

13143. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.
Felelős: Vértes Ferenc.

Ára fűzve: 12.— Ft
kötve: 17.— Ft